

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXIII** številka **54** april **2007**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXIII** številka **54** april **2007**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. / Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Urednika / Editors

Brina Malnar
Ivan Bernik

Uredniški odbor / Editorial board

Danica Fink Hafner
Sergej Flere
Milica Antić Gaber
Valentina Hlebec
Dejan Jontes (recenzije knjig / book reviews)
Monika Kalin Golob
Franc Mali
Lucija Mulej (recenzije knjig / book reviews)
Mateja Sedmak
Ivan Svetlik

Jezikovno svetovanje / Language editors

Nataša Hribar
Nataša Logar
Tina Verovnik

Spletna stran / Web page

Matej Kovačič

Trženje / Marketing

Vesna Dolničar

Bibliografska obdelava / Bibliographical classification of articles

Janez Jug

Svetovalni uredniki / Advisory editors

Nina Bandelj, University of California, Irvine
Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen
Sonja Drobnič, University of Hamburg
Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz
Katarina Prpić, Institute for Social Research in Zagreb
Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice / Cover design: Amir Muratović

Prelom / Text design and Typeset: Polona Mesec Kurdija

Tisk / Print: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 360

Naslov uredništva / Editors' postal address

Revija Družboslovne razprave, Brina Malnar, Fakulteta za družbene vede,
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
Tel. / Phone: (+386) 1 5805287, faks / Fax: (+386) 1 5805104
Elektronska pošta / E-mail: brina.malnar@fdv.uni-lj.si
Spletna stran / Internet: <http://www.druzboslovnerazprave.org/>

Revija sofinancira / The Journal is sponsored by

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Reserach Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in: COBIB.SI, CSA Sociological Abstracts, CSA Social Services Abstracts, CSA Worldwide Political Science Abstracts, Current Abstracts, SocINDEX, TOC Premier.

Kazalo

ČLANKI

Odhod v prvo samostojno stanovanje: primerjalna analiza med državami EU Srna Mandič	7
Islamski feminizem med sekularizacijo in etizacijo vere Marjana Harcet	25
Spletno novinarstvo skozi optiko novinarjev Tanja Oblak Črnič	43
Poročevalska sklicevalnost v agencijskih besedilih Vesna Laban, Melita Poler Kovačič	65
Foucaultovski pogled na potrošno kulturo Luka Zevnik	85
Na poti v bolonjsko reformo – razmislek o kakovosti in vlogi upravljanja človeških virov v visokem šolstvu Jana Nadoh Bergoč, Andrej Kohont	97

RECENZIJE KNJIG

Gregor Tomc: <i>Mentalna mašina – Možgani kot organski motor na duševni pogon.</i> <i>Luka Zevnik</i>	119
Nada Lebarič, Darja Kobal Grum, Janez Kolenc: <i>Socialna integracija otrok s posebnimi potrebami.</i> <i>Bogomir Novak</i>	120
Melita Poler Kovačič in Karmen Erjavec (ur.): <i>Uvod v novinarske študije.</i> <i>Maja Turnšek</i>	122
Andrew Gamble: <i>Politika in usoda</i> <i>Marinko Banjac</i>	125
M. M. Bahtin/V. N. Vološinov, J. V. Stalin, R. Williams: <i>Marksizmi in jezikoslovje.</i> <i>Andreja Vezovnik</i>	127
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	133

ČLANKI

Srna Mandič

Odhod v prvo samostojno stanovanje: primerjalna analiza med državami EU

POVZETEK: Članek skuša z analizo podatkov Evropske raziskave o kakovosti življenja 2003 in na osnovi literature odgovoriti na dve vprašanji: prvo zadeva čas prehoda v samostojno stanovanje v novih članicah in njihov položaj v primerjavi z južnoevropskimi starimi članicami, kjer mladi najdlje ostajajo pri starših. Analiza je pokazala, da je med njimi sicer podobnost, vendar pa so med podskupinami novih članic tudi znatne razlike. Drugo vprašanje zadeva razpoložljivost stanovanj; analiza potrjuje domnevo, da je velikost najemnega sklada stanovanj v državi eden strukturnih dejavnikov, ki statistično pomembno vpliva na čas odhoda od staršev.

KLJUČNE BESEDE: prvo samostojno stanovanje, čas odhoda od staršev, mednarodna primerjalna analiza, kakovost življenja

1 Uvod

Prehod iz stanovanja staršev v prvo samostojno stanovanje je dogodek, ki je v sodobnem družboslovnem raziskovanju deležen precejšnje pozornosti. Obravnavan je v različnih kontekstih; v sociologiji mladine kot vprašanje odraščanja (Jones 1995; Clapham 1999; Ule in Kuhar 2003; Renner 1996), v demografiji kot vprašanje nastajanja novih gospodinjstev (Avramov 1995, Saraceno in Olagnero 2004), v stanovanjskih študijah kot vprašanje stanovanjske kariere (Clark in dr. 1994; Feijten in Mulder 2002; Mulder 2006), v analizah življenjskih potekov (Myers 1990) kot součinkovanje dejavnikov z več področij. Odhod v prvo samostojno stanovanje je danes v evropskem prostoru posebej aktualiziran v povezavi z demografskimi dejavniki, kot sta nizka rodnost in poviševanje starosti ob rojstvu prvega otroka. Ta dva dejavnika v nekaterih državah vzbujata skrb in pronatalitetne odzive nacionalnih politik, ocenjena pa sta tudi kot dejavnika upočasnjene rasti oziroma stagnacije prebivalstva Evrope in staranja prebivalstva; s širitvijo EU se je povečalo število držav z zelo nizkimi stopnjami rodnosti (EC 2004: 9–10).

Pri empiričnem raziskovanju odhoda iz doma staršev ima zelo pomembno vlogo čas oziroma starost, pri kateri pride do tega dogodka. Gre za razmeroma lahko izmerljivo količinsko opisno značilnost, po kateri pa se evropske družbe zelo razlikujejo. Pri pojasnjevanju in sploh interpretaciji teh razlik so v igri številni dejavniki, od individualnih, kot sta spol in položaj posameznika na trgu delovne sile, do strukturnih, kot so režim

blaginje, delovanje trga delovne sile, razpoložljivost stanovanj in kulturni vzorci neke družbe.

Ta članek obravnava najnovejše primerljive podatke o prehodu v samostojno stanovanje v članicah EU. Izhajajoč iz obsežne literature skuša odgovoriti na dve vprašanji. Prvo zadeva čas prehoda v samostojno stanovanje v novih članicah. Pri tem je posebej zanimiva primerjava z južноеvropskimi starimi članicami, v katerih je podaljšano bivanje v stanovanju staršev najizrazitejše v evropskem merilu. Pomembna je tudi medsebojna primerjava novih članic; odpira se namreč vprašanje, ali tvorijo homogeno skupino ali pa se tudi med njimi kažejo razlike in možna delitev na podskupine. Ob tem bo seveda izpostavljen tudi položaj Slovenije v primerjavi z drugimi. Drugo vprašanje, ki ga zastavljamo v članku, zadeva razpoložljivost stanovanj in njeno vlogo pri odhodu v samostojno stanovanje. Medtem ko literatura to obravnava kot enega pomembnih strukturnih dejavnikov prehoda v samostojno stanovanje, skušamo v članku to empirično preveriti in ugotoviti, ali razpoložljivost stanovanj v neki državi statistično pomembno vpliva na čas prehoda v prvo samostojno stanovanje.

2 Opisovanje in pojasnjevanje odhoda v prvo samostojno stanovanje v novejši literaturi

Prehod iz stanovanja staršev v prvo samostojno stanovanje mladih je eden ključnih dogodkov v življenjskem poteku posameznika ali posameznice in beleži vrsto analitičnih in metodoloških pristopov, analognih dogodkom, kot so npr. zaposlitev, vstop v brezposelnost, vstop v starševstvo itd. Ti dogodki – kot kaže pristop »analiza zgodovine dogodkov« (gl. npr. Drobnič 1996) – izražajo spremembo in govorijo o tem, da je torej prišlo do prehoda iz enega stanja v drugega. Pojavnost tega dogodka opisujeta dve ključni značilnosti: čas in kakovost novega stanja. Ti dve značilnosti sta pri empirični analizi prehoda v samostojno stanovanje največkrat opredeljeni takole: čas je opredeljen kot starost osebe ob tem dogodku, novo stanje (destinacija) pa kot tip stanovanja, v katerega oseba vstopa. Vprašanje, kdaj in kako se pojavlja prehod v samostojno stanovanje, je bilo analizirano že v številnih sodobnih družbah. Pregled študij je podrobneje že bil predstavljen (gl. npr. Mandič 2000), zato na tem mestu povzemimo le nekaj točk, pomembnih za to analizo.

2.1 Pojavljanje »odhoda od doma«

Glede časa oziroma starosti, ko mladi zapuščajo dom staršev, se je ob raziskavah pokazalo, da so med državami zelo velike razlike ne le v rezultatih, ampak tudi v uporabljenih merah, njihovi primerljivosti in zlasti dostopnosti primerljivih podatkov. V nekaterih državah so imeli kakovostne raziskave že razmeroma zgodaj, denimo na Švedskem (Fransson in dr. 1998), v ZDA (Chew 1990) in Avstraliji (Kendig 1990). V evropskem prostoru je primerljive podatke za 13 tedanjih članic prinesel šele European Community Household Panel iz leta 1994, kar je sistematično obdelala in interpretirala M. Iacovou (2002).

Preglednica 1: Države EU po starosti, pri kateri je 50 % mladih zapustilo dom staršev, leto 1994.

Država	Moški	Ženske
Avstrija	27,2	23,4
Belgija	25,8	23,8
Danska	21,4	20,3
Finska	21,9	20,0
Francija	24,1	22,2
Nemčija	24,8	21,6
Grčija	28,2	22,9
Irska	26,3	25,2
Italija	29,7	27,1
Nizozemska	23,3	21,2
Portugalska	28,0	25,2
Španija	28,4	26,6
Združeno kraljestvo	23,5	21,2

Vir: European Community Household Panel, povzeto po M. Iacovou (2002: 46).

Sledile so raziskave o rodnosti in družini v državah ECE (Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE, UN Economic Commission for Europe 1997–1999), v kar se je vključilo še nekaj drugih držav; primerjave so že nakazale, da v izbranih državah vzhodne in srednje Evrope mladina teži k poznejšemu stanovanjskemu osamosvajanju kot v severnoevropskih državah (več o teh rezultatih v Mandič 2000), podobne ocene pa so bile pozneje še večkrat izražene v različnih kontekstih obravnave mladine (gl. npr. Ule in Kuhar 2003). Države srednje in vzhodne Evrope so sistematično stopile pod empirično raziskovalno lupo šele z *Evropsko raziskavo o kakovosti življenja 2003* (*European Quality of Life Survey 2003*), katere rezultate bomo podrobneje obravnavali v nadaljevanju.

V raziskavah sta poudarjeni še dve temi, povezani s časom prehoda. Prvo je vprašanje, ali se v zadnjih desetletjih podaljšuje čas, ki ga mladi preživijo v domu staršev in ga torej zapuščajo pri višji starosti, oziroma, še radikalneje, pri delu mladih do tega dogodka sploh ne pride. Odgovori na to se zelo razlikujejo. Nekateri ocenjujejo, da se čas odhoda od staršev pomika proti višji starosti; na Nizozemskem, denimo, je bila povprečna starost odhoda od doma 21,3 leta za tiste, ki so bili rojeni med letoma 1950 in 1953, ter 21,8 leta za rojene 13 let pozneje. Obratno pa je Kendig (1990: 150) za Avstralijo ugotovil, da se je ta starost v zadnjem desetletju celo znižala. Očitne so torej pomembne mednarodne razlike in specifične okoliščine, ki jih je treba upoštevati.

Nadaljnje vprašanje, povezano s časom odhoda, je ugotovitev, da odhod od staršev pogosto ni enostaven, enkraten dogodek, pač pa proces postopnega pridobivanja samostojnosti. V tem procesu mladina ob podpori staršev razvija nove oblike življenjskih

ureditev, kot so le občasno bivanje drugje ali občasno bivanje pri starših. Obstaja tudi povratek domov ob koncu bivanja v prvem samostojnem stanovanju (Davanzo in Goldscheider 1990); Jones (1995) pa celo razlikuje med »prvim« in »zadnjim« odhodom iz doma staršev. Fransson in dr. (1998) ugotavljajo, da se na Švedskem kar četrtina mladih iz prvega samostojnega stanovanja vrne nazaj k staršem.

Druga značilnost odhoda od doma je destinacija; gre za vprašanje, v kateri tip stanovanjske oskrbe spada prvo samostojno stanovanje. Ta vloga zasebnih najemnih stanovanj je široko priznana npr. v ZDA in Avstraliji (Kendig 1990; Chew 1990). Na Nizozemskem to velja za socialna in zasebna najemna stanovanja (Mulder 2002); za mlade, ki odhajajo od doma in vstopajo v trdno partnersko zvezo, pa ima vse pomembnejšo vlogo tudi lastniško stanovanje (Feijten in Mulder 2002). V državah južne Evrope poročajo, da pomembno pot do samostojnega stanovanja pomeni gradnja v lastni režiji, pogosto v okviru širšega sorodstvenega omrežja (Allen in dr. 2004). O tem vzorcu poročajo tudi v nekaterih državah srednje Evrope, npr. na Madžarskem (Hegedus in Tosics 1990) in v Sloveniji (Mandič 2000). Ena možnih »destinacij« je tudi brezdomstvo; Jones (1995) poudarja, da odhod iz stanovanja staršev implicira tudi tveganja ob vstopu na stanovanjski trg; starši običajno prevzamejo del tega tveganja nase, razen pri mladih, ki postanejo brezdomci. Podobno Fitzpatrick in Clapham (1999) pojav brezdomstva mladih razlagata kot »neuspešen prehod v samostojnost«, saj v tem primeru mladi ob odhodu ne dobijo podpore staršev, kar je pogosto ob primerih krize ali nasilja v družini.

2.2 Kompleksnost individualnih in strukturnih dejavnikov prehoda

Dejavniki, ki vplivajo na odhod iz starševskega doma, so številni; mnogi so razmeroma dobro raziskani. Na to, kdaj bo prišlo do odhoda ter v kakšno stanovanje in življenjsko ureditev bo ta peljal, je odvisno od mnogih osebnih in družbenih okoliščin. Ti dejavniki so po eni strani individualni in segajo na mikroraven, kjer so ključnega pomena posameznikove želje, izbire in viri; po drugi strani so strukturni in na makroravni določajo množico priložnosti in ovir, s katerimi se posamezniki soočajo pri svojih izbirah v nekem okolju.

Individualni dejavniki so značilnosti posameznikov in prispevajo k pojasnjevanju tega, kar posameznike znotraj dane družbe usmeri k različnim izbiram in potem. Raziskave poročajo o mnogih empirično ugotovljenih značilnostih posameznikov, ki močno vplivajo na verjetnost njihovega odhoda v samostojno stanovanje v nekem času. Med ključnimi so poklicni, zaposlitveni in dohodkovni položaj posameznika (Nilsson in Strandh 1999; Aassve in dr. 2002), partnerstvo in starševstvo (Iacovou 2002, Feijten in Mulder 2002), spol, saj ženske v povprečju zapustijo starševski dom približno dve leti in pol prej kot moški (Iacovou 2002; Saraceno in Olagnero 2004) in osebne izbire (Fransson in dr. 1998). Ti in še drugi dejavniki pojasnjujejo posamezne prehode in razkrivajo, katere individualne izkušnje so pri tem posameznikom skupne, pa tudi, zakaj se posamezniki v istem okolju odločajo različno.

Na drugi strani so strukturni dejavniki. Ti, če uporabimo ponazoritev Avramove (1995), tvorijo oder, na katerem nastopijo posamezniki. Strukturni dejavniki so družbena, zgodovinsko-kulturna danost, prizorišče, na katerem nastopijo posamezniki s

svojimi individualnimi zgodbami, viri in izbirami in na katerega sami ne morejo vplivati. Strukturni dejavniki so torej značilnost okolja in pojasnjujejo, zakaj posamezniki v isti družbi sledijo podobnim vzorcem odhoda od doma in zakaj se ti vzorci med državami razlikujejo. Dva od teh dejavnikov – modele oblikovanja gospodinjestev in razpoložljivost stanovanj – bomo podrobneje obravnavali v naslednjem razdelku, tukaj pa le še naštejmo tri druge dejavnike, ki jih navaja literatura o odhodu od doma: izobraževalni sistem, vključno z geografsko razporeditvijo visokošolskih zavodov in zaključkom terciarnega izobraževanja (Feijten in Mulder 2002; Breen in Buchman 2002), delovanje trga delovne sile in njegova prepustnost za mlade (Feijten in Mulder 2002; Aassve in dr. 2002; Allen in dr. 2004; Roberts 2003) ter delovanje in razvitost države blaginje, ki mladim blaži tveganja po odhodu od doma; Iacovou (2002) in Aassve (2002) prav v radodarnější državi blaginje vidita ključno razlago, zakaj mladi v severni Evropi odhajajo od doma znatno prej kakor v južni Evropi.

2.3 Modeli nastajanja gospodinjestva

Odhod iz doma staršev je eden ključnih sprožilcev nastanka novega gospodinjestva; drugi je prekinitev partnerske zveze (Mulder 2006). Nastanek gospodinjestva je tako obravnavan kot demografski dogodek, imanentno povezan z odhodom iz starševskega doma (Feijten in Mulder 2002; Iacovou 2002; Davanzo in Goldscheider 1990; Saraceno in Olagnero 2004). Drugi demografski dogodki, povezani z odhodom iz starševskega doma in oblikovanjem lastnega gospodinjestva, so še nastanek partnerstev in vstop v starševstvo (Iacovou 2002; Saraceno in Olagnero 2004). Empirične analize so pokazale, da je pomemben dejavnik tudi to, ali posameznik kaj od tega tudi pričakuje (Feijten in Mulder 2002). Ti dogodki so del širših demografskih procesov in sprememb v sodobnih družbah, ki se kažejo v staranju prebivalstva, poznejšem sklepanju zakonskih zvez in rojevanju otrok, naraščanju števila gospodinjestev in njihovem spreminjanju; gospodinjestva so namreč vse manjša, obstojna krajši čas in bolj diverzificirana, zlasti pa je več nedružinskih gospodinjestev (Myers 1990; Sweet 1990; Avramov 1995).

Nove vzorce in dinamiko pri oblikovanju in preoblikovanju gospodinjestev ugotavljajo tudi med novimi članicami EU. Poročilo *Družbeni položaj v Evropi 2004 (Social Situation in Europe 2004)* navaja številne spremembe: pričakovana dolžina življenja – sicer manj izrazito kot na Zahodu – narašča, gospodinjestva postajajo manjša, njihove nedružinske oblike pa pogostejše; starost žensk ob rojstvu prvega otroka se je povišala (državna povprečja v novih članicah so med 24 in 26 let), vendar je to še vedno nižje kot med starimi članicami EU-15 (državna povprečja so med 26 in 29 let). Nove članice ne bodo obrnile trenda staranja prebivalstva v EU. S širitvijo EU se je povečalo število članic z zelo nizko stopnjo rodnosti, medtem ko sta v tistih starih članicah, ki imajo do družine prijazne politike, stopnja rodnosti in udeležba žensk na trgu delovne sile višji (EC 2004: 10).

Pri pojasnjevanju odhoda od staršev – ob upoštevanju drugih demografskih dogodkov in procesov – prihaja vse bolj v ospredje potreba po razumevanju celostne medsebojne povezave med temi dogodki, saj ti lahko nastopajo v različnih medsebojnih odnosih in časovnih sosledjih. Tako M. Iacovou (2002) skuša identificirati **modele nastanka**

gospodinjstva, pri čemer upošteva razmerje med tremi demografskimi dogodki: odhod od staršev, vstop v partnerstvo in vstop v starševstvo.

Z vidika oblikovanja gospodinjstev se »prehod v odraslost« kaže kot prehod od bivanja s starši v bivanje brez njih, kot prehod iz samskega statusa v partnerstvo in kot prehod iz stanja brez otrok v starševstvo. Ti trije prehodi sicer ne predstavljajo popolne definicije prehoda v odraslost, saj pri nekaterih ljudeh nekateri od teh prehodov izostanejo ali se kasneje preobrnejo (npr. vrnejo se k staršem ali se s partnerjem razidejo). Kljub temu pa je posnetek, kako ti prehodi potekajo v času, zelo informativen. /.../ Države se zelo razlikujejo po starosti, ko ljudje opravijo te tri pomembne prehode (Iacovou 2002: 45).

Z analizo časovnega poteka teh treh prehodov je Iacovou na podatkih *Panelne raziskave gospodinjstev v Evropski skupnosti (European Community Household Panel)* iz leta 1994 identificirala naslednje tri modele za nastanek samostojnega gospodinjstva mladih:

Nordijski model (vključuje skandinavske države in Nizozemsko):

- odhod od doma je najzgodnejši; starost, pri kateri je polovica mladih moških že zapustila starše, je med 21,4 leta na Danskem in 23,3 leta na Nizozemskem; komaj katera ženska je po 25. letu še pri starših;
- prevladujejo prehodni tipi gospodinjstev (samsko in zunajzakonska zveza); odstotek žensk, starih od 25 do 29 let, ki so v zunajzakonski zvezi, presega 29 %.

Južnoevropski model (vključuje Grčijo, Italijo, Portugalsko in Španijo):

- odhod od doma je najpoznejši; starost, pri kateri je polovica mladih moških že zapustila starše, je od 28 let na Portugalskem in 29,7 leta v Italiji; po 25. letu živi pri starših še polovica žensk;
- pozno vstopanje v partnersko zvezo; prevladuje neposreden prehod iz izvorne družine v zakonsko zvezo in starševstvo; zunajzakonska zveza je redka, saj je v njej manj kot 5 % žensk v starosti med 25 in 29 let.

Severni model (vključuje preostale države EU-15); po značilnostih ima vmesni položaj med zgornjima modeloma:

- odhod iz doma staršev je razmeroma zgoden;
- pred poroko in starševstvom obstajajo zelo različne oblike gospodinjstev in prehodov med njimi.

Ti identificirani modeli imajo značilen geografski vzorec. V določeni meri so povezani tudi s tipi blaginjskih režimov: M. Iacovou (2002) je ugotovila, da spadajo države, ki so običajno razvrščene v dva različna blaginjska režima – liberalni (»atlantski«) in konzervativni (»kontinentalni«, »korporativistični«) – v enoten model nastanka gospodinjstva, ki ga je imenovala »severni«. Na drugi strani pa je južnoevropski model nastanka gospodinjstva izpostavila kot samostojen. Pri tem dodajmo, da južnoevropski režim blaginje nekateri avtorji, npr. Allen in dr. (2004), priznavajo, medtem ko ga drugi (npr. Esping-Andersen 1999) ne obravnavajo kot specifičnega, ampak kot manj razvito podskupino konzervativnega.

Vprašanja drugih evropskih držav Iacovou pri svoji analizi in identifikaciji modelov nastanka gospodinjstev ni odpirala. Današnje nove članice EU tudi niso bile vključene

v panelno raziskavo gospodinjstev v Evropski uniji v letu 1994, pa tudi nasploh so bile z raziskavami in podatki bistveno manj pokrite. Tudi problem primerljivosti podatkov in natančnega nanašanja na konkretne države iz postkomunističnega sklopa je ostal odprt. Več analitikov pa je za to področje izrazil nekaj podobnih ocen. Tako Roberts (2003) opaza, da se po zlomu komunizma mladi v vzhodni Evropi (geografsko natančneje je ni določil) pozneje poročajo in imajo otroke ter da večinoma postanejo starši, ko še stanujejo pri enih od staršev. Podobne ocene o podaljšanem bivanju pri starših, odloženem poročanju in starševstvu ter posledičnem zmanjševanju rodnosti dajeta tudi Ule in Kuhar (2003), ki govorita o »postkomunističnem modelu prehoda v odraslost«. Identificirata ga glede na vrsto skupnih strukturnih značilnosti v vseh postkomunističnih državah, vključno z Ukrajino in Rusijo, vendar pa obenem tudi ocenjujeta, da »vse navedeno pretežno ne velja za Slovenijo, saj je bila Slovenija v ekonomskem, predvsem pa v kulturnem smislu izjema že pred tranzicijo« (2003: 95).

2.4 Razpoložljivost stanovanj kot dejavnik prehoda v prvo samostojno stanovanje

Razmere na stanovanjskem trgu, zlasti razpoložljivost in cenovna dosegljivost stanovanj, vplivajo na to, kakšne priložnosti se mladim ponujajo za odhod od staršev (gl. Jones 1995; Feijten in Mulder 2002; Iacovou 2002; Aasve in dr. 2002; Roberts 2003). Strošek samostojnega stanovanja pač mora biti dovolj nizek, da je dosegljiv mladim, saj so ti skupina, za katero je značilno, da še nima visokih dohodkov. Mulder (2006) razmerje med visokim odstotkom lastniških stanovanj, slabo dostopnostjo stanovanjskih posojil in visokimi cenami stanovanj definira kot tisti dejavnik, ki mladim še posebej otežuje ustanovitev lastnega gospodinjstva in preselitev. Ugotavlja, da imajo v takih okoliščinah manj maneverskega prostora za odlašanje z odhodom tisti mladi, ki se želijo odseliti zaradi službe ali izobraževanja, več maneverskega prostora in daljše odlašanje pa si lahko privoščijo tisti, ki želijo od staršev zaradi samostojnosti ali bivanja s partnerjem.

Prav mladi so skupina, ki je najbolj ranljiva, ko gre za cene najemnih stanovanj, saj so ta najbolj tipična prva stopnička stanovanjske kariere (Kendig 1990). Pomanjkanje najemnih stanovanj in stanovanj, ki bi bila primerna za samska gospodinjstva, je eden od razlogov, zakaj mladi v južni Evropi pozneje zapuščajo starševski dom (Iacovou 2002; Aasve in dr. 2002). Zmanjševanje števila najemnih stanovanj je v zadnjih desetletjih splošni trend v zahodni Evropi (Forrest in Murie 1996) in je tudi identificirano kot eden od dejavnikov brezdorstva (Avramov 1995; Edgar in dr. 2002). Slabšanje dostopnosti (najemnih) stanovanj pa je bilo še veliko bolj izraženo v državah tranzicije. Mnogi avtorji (npr. Turner in dr. 1992; Clapham in dr. 1996; Sendi 2004; Stanovnik 1994; Cirman 2006) ugotavljajo, da je v tranziciji ter s stanovanjskimi reformami in privatizacijo prišlo do drastičnega upada najemnih stanovanj, tranzicijski pretresi pa so tudi zelo prizadeli obseg stanovanjske zidave. Struyk (1996) je celo ocenil, da je imelo stanovanje v tranziciji vlogo »blažilca« siceršnjih pretresov v blaginjskih sistemih.

Glede na intenziteto privatizacije javnih najemnih stanovanj v devetdesetih letih je možno ločiti dve različni skupini držav: v prvi (Češka, Poljska, Slovaška, Estonija in

Latvija) se je odstotek teh stanovanj le blago znižal in ostal nad 25 %, medtem ko je v drugi skupini (Madžarska, Litva, Slovenija) naglo zdrsnil v bližino 10 %, s tem pa je sklad javnih najemnih stanovanj postal marginalen. Podobno razlikovanje med tranzicijskimi državami (ob njihovem nekoliko drugačnem naboru) poudarjata tudi Tsenkova in Turner (2004), pri tem pa izražata domnevo, da se bo glede na naravo najemnega sektorja prva skupina v prihodnosti približala »severozahodu« (t. i. modelu socialnega trga), druga pa »jugozahodu« (t. i. rezidualnemu modelu socialnega stanovanja). Medtem ko številni kazalci kažejo, da se je razpoložljivost stanovanj v tranziciji zmanjšala, pa v nekaterih državah opazajo tudi pojave, ki vplivajo v nasprotno smer. Tako Roberts (2003) ocenjuje, da se je marsikje pritisk na stanovanjski trg zmanjšal zaradi odloženega poročanja, višje smrtnosti in emigracije, kar so bili pogosti spremljajoči pojavi tranzicije.

Poleg cenovno dosegljivih in razpoložljivih najemnih stanovanj literatura v okviru stanovanjske oskrbe za mlade, ki odhajajo od doma, navaja še dve pomembni opciji. Prva je logistična podpora, ki jo lahko izvorna družina nudi mlademu človeku pri prehodu v samostojno stanovanje; tako je lahko novo stanovanje del celotne sorodstvene strategije z ekonomiziranjem sorodstvenih virov. Tovrstna logistična podpora nastopa v obliki gradnje v lastni režiji, kot je to primer v južni Evropi (Allen in dr. 2004) in Nemčiji (Harloe in Martens 1987; Kurz 1999), ali v obliki prenašanja pravnega naslova nad stanovanjem, kot je dedovanje lastništva ali stanovanjske najemne pravice v javnem stanovanju (Roberts 2003).

Druga stanovanjska opcija so študentska stanovanja. V primerjavi s severoevropskimi državami, kjer imajo študenti na voljo mnogo ugodnih, subvencioniranih nastanitvenih možnosti, pa morajo italijanski, španski in grški študenti iskati stanovanje na dragem zasebnem stanovanjskem trgu (Allen in dr. 2004). Pri tem je seveda pomembna tudi kakovost nastanitve. Feijten in Mulder (2002: 705) stanovanje v študentskih domovih štejeta za prvo samostojno stanovanje le v primeru, da ga študentje lahko uporabljajo vse leto in da jim poleg zasebne sobe nudi tudi skupno kuhinjo in druge potrebne prostore.

3 Primerjalna analiza držav EU na podatkih EQLS 2003

Podatki so iz *Evropske raziskave kakovosti življenja (European Quality of Life Survey (EQLS) 2003)*. Anketo so izpeljali do maja 2004 v članicah evropske petnajstere ter maja 2004 v desetih novih članicah in treh pristopnicah. Vprašalnik je pokrival več življenjskih področij, kot so delovni pogoji, stanovanje, družina idr., ter zagotovil, da so bili podatki popolnoma mednarodno primerljivi. Anketirana populacija so bili odrasli, stari 18 let ali več, ki so imeli v teh 28 državah leta 2003 stalno bivališče. Pri naključnem vzorčenju so uporabili večnivojski stratificiran postopek. V večjih državah je ta štel 1000, v manjših pa 500 enot. Podatke so zbrali z osebnim anketiranjem, ti pa so bili uravnoteženi glede na starost, spol in regionalno pokritost.

V analizi smo države najprej primerjali glede na pogostnost odhoda od doma pred 35. letom, zatem pa glede na razpoložljivost stanovanj. Skušali smo tudi empirično ugotoviti, ali med tema pojavoma obstaja statistično značilna zveza, in torej preveriti

hipotezo, da so stanovanjske razmere eden od dejavnikov, ki vplivajo na to, da mladi v nekaterih državah odhajajo iz doma staršev prej kot v drugih.

Seveda smo se pri primerjanju soočili tudi z vprašanjem razvrščanja držav. V skupine smo jih razdelili tako, da smo lahko primerjali različne relevantne skupine in podskupine. Odgovoriti smo želeli na več vprašanj. Najprej nas je zanimala primerjava med novimi članicami in južnoevropsko skupino starih članic; med tema skupinama je bilo na podlagi literature pričakovati nekaj podobnosti tako v poznejšem odhajanju od doma kot tudi v strukturi stanovanjske oskrbe. Nato nas je zanimala specifičnost novih članic in vprašanje, ali gre za homogeno skupino ali pa se nakazuje potreba po obravnavi podskupin. Zato smo države najprej razdelili v dve skupini (stare in nove članice), nato pa nadalje v nekaj ožjih podskupin: stare članice v štiri podskupine, ki sledijo dokaj uveljavljeni tipologiji režimov blaginje, nove članice pa v podskupine, analogne onim med starimi članicami in s podobnimi kulturno-geografskimi vzorci. Seveda nas je posebej zanimala Slovenija ter podobnosti in razlike v primerjavi z drugimi državami in podskupinami.

3.1 Pogostnost odhoda od doma med mladimi do 35 let

Pogostnost odhoda iz doma staršev merimo s pogostnostjo izbranih tipov gospodinjstva, v katerih bivajo mladi med 18. in 34. letom starosti. Za potrebe te analize smo ločili tri tipe gospodinjstev glede na njihovo specifično sestavo; uporabili smo analogno razlikovanje kot Saraceno in Olagnero (2004), le da sta onidve ločili 7 tipov. Prvi tip tvorijo gospodinjstva, v katerih anketiranec živi sam ali le s partnerjem; to je t. i. »prehodni tip gospodinjstva«. Drugi tip so gospodinjstva, v katerih je anketiranec še v izvorni družini in torej živi s starši, lahko z brati in sestrami, toda brez partnerja in svojih oz. partnerjevih otrok. V tretji tip smo uvrstili vse ostale kombinacije, vključno z razširjeno družino. Pogostnost teh treh tipov gospodinjstev v 25 državah EU je prikazana v Preglednici 2.

Osnovna slika iz podatkov o starih članicah evropske petnajsterice docela sledi razlikovanju M. Iacovou (2002) med tremi modeli oblikovanja gospodinjstev. Mladi med 18. in 34. letom starosti daleč najredkeje živijo pri starših v nordijskih in atlantskih državah, sledijo celinske, izrazito najpogosteje pa v južnoevropskih državah; to velja za moške in ženske, pri čemer mlade ženske povsod, razen na Švedskem, zapuščajo dom staršev v večjem obsegu kot mladi moški. Med državami so velike razlike: najnižji delež mladih v stanovanju staršev je na Švedskem (10 % žensk in 10 % moških), najvišji v Italiji (61 % moških, 57 % žensk). Obratno sorazmerni s temi so odstotki mladih, ki živijo v samostojnem gospodinjstvu t. i. prehodnega tipa (enočlansko gospodinjstvo, pari), kjer so države s severnim modelom v veliki prednosti pred južnoevropskim modelom.

Preglednica 2: Populacija med 18. in 34. letom starosti, glede na tip gospodinjstva v %, po spolu, leta 2003.

Država	Moški			Ženske		
	Živi sam ali v paru	Živi pri starših	Drugo	Živi sam ali v paru	Živi pri starših	Drugo
Atlantske						
Irska	24	24	51	22	17	61
Velika Britanija	56	19	25	51	12	41
Nordijske						
Danska	61	17	21	56	8	36
Finska	65	13	22	54	11	35
Švedska	61	10	29	55	10	34
Celinske						
Avstrija	49	26	24	49	13	38
Belgija	48	27	26	25	27	48
Francija	52	28	21	47	18	36
Nemčija	51	19	31	53	14	33
Luksemburg	25	32	43	18	20	62
Nizozemska	46	35	18	42	22	37
Južnoevropske						
Italija	19	61	19	18	57	26
Grčija	41	37	23	38	17	45
Portugalska	15	46	39	15	27	59
Španija	27	39	34	21	30	49
NOVE ČLANICE						
Severnoevropske						
Latvija	27	30	44	33	16	51
Litva	17	37	46	22	16	62
Estonija	43	34	23	42	28	31
Poljska	6	45	49	7	37	56
Srednjeevropske						
Češka	26	46	28	15	27	57
Madžarska	23	39	37	19	27	54
Slovaška	8	47	45	5	38	57
Slovenija	20	48	33	17	39	44
Južnoevropske						
Ciper	25	43	33	26	27	47
Malta	16	67	17	18	54	28

Vir: European Quality of Life Survey 2003. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions and Wissenschaftszentrum Berlin fuer Sozialforschung (februar 2006). Colchester, Essex: UK Data Archive.

Glede novih članic in njihove primerjave s starimi članicami pa lahko povzamemo ugotovitve Saracenove in Olagnerove (2004: 34–35).

Obstaja jasna ločnica med EU15, kjer večina (55 % moških in 66 % žensk) mladih živi zunaj gospodinjstva svojih staršev, bodisi sami ali v paru brez otrok, ter novimi članicami, kjer so te situacije veliko redkejše. Tukaj večina mladih bodisi še živi v gospodinjstvu staršev, bodisi so starši postali sami. /.../ Znotraj EU15 izstopata dva vzorca. Prvi temelji na visokih številkah mladih, ki uživajo samostojno gospodinjstvo brez starševskih obveznosti; to je jasno izraženo med mnogimi severnimi in srednjeevropskimi državami. Drugi vzorec pa zajema mlade, ki ostajajo v gospodinjstvu staršev dlje. Italija popolnoma ustreza temu vzorcu, ki implicira odlog pri nastanku samostojnega gospodinjstva in starševskih odgovornosti. Druge južnoevropske države (Španija, Portugalska) več ali manj sledijo temu vzorcu. Nove članice so glede daljšega ostajanja v gospodinjstvu staršev zelo podobne južnoevropskim državam. /.../ Toda mladi v novih članicah imajo pogosteje že sami starševske obveznosti.

Pri obravnavi novih članic lahko napravimo še korak dlje kot Saraceno in Olagnero, ki sta jih obravnavali kot eno skupino; članice opazujemo podrobneje in jih razvrščamo v nekaj podskupin. Podatki kažejo, da so te dokaj homogene; med njimi so sicer precejšnje, vendar podobne razlike kot med starimi članicami: tri najsevernejše (tj. baltske) države kažejo najnižji odstotek bivanja pri starših (30–37 %); sledi zelo homogena skupina srednjeevropskih držav z vrednostmi od 46 do 48 %. Naslednja podskupina – južnoevropske države – pa ni homogena: Ciper je zelo blizu srednjeevropskim, Malta pa starim južnoevropskim državam, ki jih s 67 % celo prekaša. Posebne značilnosti kaže naslednja podskupina držav: Estonija in Latvija imata najvišji odstotek mladih moških v prehodnih oblikah gospodinjstva, Litva nekoliko manj in je v intervalu, ki velja tudi za večino srednjeevropskih držav – med 20 in 26 %; tu sta izjema Slovaška in Poljska z daleč najnižjim odstotkom v evropskem merilu – 6 in 8 %.

Podatki nam torej kažejo, da so nove članice kot skupina zelo blizu skupini južnoevropskih držav, saj je odstotek mladih v gospodinjstvu staršev v vseh visok. Vendar pa so tudi znotraj novih članic velike in konsistentne razlike med srednjeevropskimi in baltskimi državami; te se ne zdijo nič manj pomembne kot že opažene razlike med podskupinami starih članic.

In na koncu še o specifičnem položaju Slovenije: Slovenija ima med vsemi novimi članicami, z izjemo »evropske rekorderke« Malte, najvišji odstotek mladih, ki živijo v gospodinjstvu staršev; to velja tako za mlade moške kot za mlade ženske.

3.2 Razpoložljivost stanovanj

Najprej pogledjmo podatke EQLS o razpoložljivosti in dostopnosti stanovanj v državah EU. Na voljo so trije ključni kazalci, ki jih prikazuje Preglednica 3.

Preglednica 3: Članice EU po izbranih kazalcih razpoložljivosti stanovanj.

	% najemnikov v socialnem/ neprofitnem/ javnem sektorju	% najemnikov v zasebnem sektorju	% najemnikov v javnem in zasebnem sektorju skupaj	%, ki zaznava prostorsko stisko v stanovanju	Povprečno število sob na osebo
EU-15	15	22	37	17	1,9
<i>Atlantske</i>	<i>17,5</i>	<i>12,5</i>	<i>30</i>	<i>18,5</i>	<i>2,3</i>
Irska	12	13	25	17	2,0
Velika Britanija	23	12	35	20	2,6
<i>Nordijske</i>	<i>16,1</i>	<i>16,67</i>	<i>33,33</i>	<i>20,33</i>	<i>1,83</i>
Danska	20	12	32	19	2,0
Finska	17	14	31	22	1,6
Švedska	13	24	37	20	1,9
<i>Celinske</i>	<i>23</i>	<i>20,8</i>	<i>43,8</i>	<i>15,4</i>	<i>2,1</i>
Avstrija	28	17	45	15	1,8
Belgija	10	16	26	15	2,7
Francija	17	30	47	21	2,0
Nemčija	18	35	53	10	1,9
Luksemburg	0	19	19	24	2,1
Nizozemska	42	6	48	16	2,1
<i>Južnoevropske</i>	<i>4</i>	<i>22</i>	<i>25,25</i>	<i>20,25</i>	<i>1,5</i>
Italija	5	15	20	20	1,5
Grčija	1	29	30	22	1,4
Portugalska	8	24	32	25	1,5
Španija	2	17	19	14	1,6
NOVE ČLANICE	19	4	23	24	1,1
<i>Severnoevropske</i>	<i>14,5</i>	<i>7,25</i>	<i>21,75</i>	<i>28,75</i>	<i>1,175</i>
Latvija	28	12	40	29	1,1
Litva	3	6	9	26	1,2
Estonija	4	8	12	30	1,5
Poljska	23	3	26	30	0,9
<i>Srednjeevropske</i>	<i>13,25</i>	<i>5</i>	<i>18,25</i>	<i>15,25</i>	<i>1,25</i>
Češka	37	9	46	15	1,4
Madžarska	4	3	7	18	1,1
Slovaška	7	3	10	13	1,3
Slovenija	5	5	10	15	1,2
<i>Južnoevropske</i>	<i>1,5</i>	<i>10,5</i>	<i>12</i>	<i>15,5</i>	<i>1,75</i>
Ciper	1	9	10	17	1,7
Malta	2	12	14	14	1,8
EU-25	15	19	34	18	1,8

Vir: European Quality of Life Survey 2003. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions and Wissenschaftszentrum Berlin fuer Sozialforschung (februar 2006). Colchester, Essex: UK Data Archive.

Prvi kazalec je odstotek gospodinjstev v najemnem stanovanju. Najprej ločeno obravnavamo dva tipa najemnih stanovanj – javna/neprofitna/zadružna in zasebna najemna stanovanja, saj je med njima velika kakovostna razlika glede višine najemnine in varnosti/stabilnosti najemnega razmerja. Najemna stanovanja pa opazujemo tudi združeno, saj so kot skupina zelo specifična v primerjavi z drugimi oblikami bivanja – pri starših ali v lastniškem stanovanju.

Drugi in tretji kazalec govorita o razpoložljivih stanovanjskih površinah; drugi kazalec je subjektivna zaznava prostorske stiske v sedanjem stanovanju, tretji pa objektivni podatek o velikosti stanovanjskih površin, izraženo v povprečnem številu sob na osebo. Oba sta pomembna, medsebojno le deloma povezana kazalca stanovanjskega položaja; med objektivnim in subjektivnim vidikom blaginje je namreč le posredna zveza .

Ti trije kazalci razpoložljivosti stanovanj so pomembni tako na individualni ravni, kjer kažejo stanovanjske razmere posameznika, kot tudi na agregatni makrodružbeni ravni, saj kažejo na nacionalni standard, velikost stanovanjskega sklada v primerjavi s populacijo, pa tudi na s tem povezane navade in pričakovanja prebivalstva. To, da v neki državi višji odstotek ljudi zaznava prostorsko stisko, kaže na nižjo razpoložljivost stanovanj v tej državi; enako velja tudi, če je povprečje števila sob na osebo nižje. Sicer pa oba kazalca razpoložljivosti stanovanj kot običajna in preverjena uporabljajo tudi v evropski stanovanjski statistiki (*Housing Statistics in the European Union (HSEU) 2004*).

Osrednji kazalec razpoložljivosti stanovanj za mlade – odstotek prebivalstva v najemnih stanovanjih – kaže naslednje razlike med skupinami in podskupinami držav: med starimi članicami so najemna stanovanja bistveno pogostejša kot med novimi, povprečni skupin sta 37 % in 23 %. Med starimi članicami se kaže pomembna vloga zasebnega najemnega sektorja, ki tvori 22 %. Med novimi članicami je to povprečje 4 %, kar kaže, da se zasebni sektor ni razvil toliko, da bi nadoknadil krčenje javnega najemnega sektorja, rezultat tega pa je splošno nizek odstotek najemnih stanovanj.

Med podskupinami držav evropske petnajsterice se kažejo naslednje razlike: največ najemnih stanovanj je v celinski skupini, najmanj v južnoevropskih državah, druge države so vmes. Razlike v velikosti najemnega sektorja so sorazmerno majhne, večje so v njegovi sestavi: južnoevropska podskupina ima namreč marginalno majhen delež javnih najemnih stanovanj, bistveno nižji kot v drugih državah, to razliko pa nekoliko nadoknadi močnejše razvit zasebni najemni sektor.

Med podskupinami novih članic ne najdemo bistvenih razlik: tri države iz različnih podskupin – Češka, Latvija in Poljska – imajo zelo visok odstotek najemnih stanovanj, in sicer med 26 in 46 %, s čimer se zelo približujejo celinski skupini starih članic. Vse druge nove članice imajo najemnih stanovanj bistveno manj, pod 15 %. V treh državah z visokim odstotkom najemnih stanovanj je to doseženo na račun zelo močnega javnega najemnega sektorja.

Naslednji kazalec je zaznava prostorske utesnjenosti. Med starimi članicami je manj pogosta kot med novimi; v prvi skupini jo izraža 17 %, v drugi 24 %. Med podsku-

pinami starih članic ni bistvenih razlik, kažejo pa se med novimi članicami: v skupini severovzhodnih držav prostorsko utesnjenost zaznavajo znatno pogosteje. Vse države so v razponu med 10 in 30 %.

Kazalec povprečnega števila sob na osebo kaže, da imajo stare članice s povprečjem 1,9 sobe na osebo veliko prednost pred novimi članicami z 1,1 sobe na osebo. Tudi med posameznimi državami so velike razlike, skrajnosti pa sta Belgija z 2,7 in Poljska z 0,9 sobe na osebo. Med podskupinami novih članic ni bistvene razlike, edino južnoevropski državi imata naskok pred ostalimi. Zanimivo je, da v severovzhodni skupini prostorsko prikrajšanost zaznavajo pogosteje kot v srednjeevropski, čeprav po objektivnem kazalcu stanovanjskih površin med njima praktično ni razlik.

Slovenija je v primerjavi z drugimi novimi članicami razmeroma nizko tako po zaznavanju prostorske stiske kot doseženih površinah; to kaže, da so prebivalci Slovenije v primerjavi z drugimi razmeroma skromni glede stanovanjskih površin, kar pa je, kot je tudi že bilo ugotovljeno (Mandič in Filipovič 2006), dokaj v nasprotju z njihovo samopodobo.

3.3 Povezava med odhodom iz gospodinjstva staršev in razpoložljivostjo stanovanj?

Primerjava med skupinami in podskupinami držav je pokazala na nekaj pomembnih razlik glede odhoda od doma in nekaterih kazalcev razpoložljivosti stanovanj. Seveda pa je ostalo odprto vprašanje, ali je med časom odhoda od doma in razpoložljivostjo stanovanj tudi statistično značilna povezava. Statistično analizo podaja Preglednica 4.

Preglednica 4: Zveza med pogostostjo bivanja s starši in kazalci razpoložljivosti stanovanj v državi, za 24 članic EU, leto 2003.

Pearsonov koeficient korelacije	% moških med 18. in 34. letom, ki živijo pri starših	% žensk med 18. in 34. letom, ki živijo pri starših
% vseh gospodinjstev najemnikov	–,455*	–0,481*
Povprečno število sob na osebo	–0,554**	–0,397
%, ki zaznava prostorsko stisko v stanovanju	0,049	–0,039

* korelacija je značilna na nivoju 0,05

** korelacija je značilna na nivoju 0,01

Vir: *European Quality of Life Survey 2003. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions and Wissenschaftszentrum Berlin fuer Sozialforschung (februar 2006). Colchester, Essex: UK Data Archive.*

Vidimo, da od treh kazalcev razpoložljivosti stanovanj eden ni v statistično pomembni zvezi s časom odhoda v samostojno stanovanje – to je subjektivna zaznava prostorske stiske v stanovanju. V državah z močnejše zaznano prostorsko stisko se mladi ljudje ne preseljujejo v samostojno stanovanje ob starosti, ki bi bila pomembno drugačna od drugih držav. Pokaže pa se, da v državah z višjim prostorskim stanovanjskim standardom živi pri starših bistveno manj mladih moških; za ženske te zveze ni. Pri tretjem kazalcu razpoložljivosti stanovanj – odstotku gospodinjstev v najemnem stanovanju – je zveza statistično značilna za mlade moške in ženske. Tako se kaže, da v državah z večjim skladom najemnih stanovanj živi pri starših manj mladih.

4 Ugotovitve

Podatki o času, ko mladi zapustijo dom staršev in odidejo v prvo samostojno stanovanje, so pokazali velike in – glede na literaturo – pričakovane razlike med državami EU in posameznimi skupinami držav. Primerjava kaže, da so, kot že večkrat ugotovljeno, nove članice v splošnem dokaj blizu južnoevropski skupini starih članic. Vendar pa so tudi med novimi članicami pomembne razlike, saj mladi v severnejših članicah zapuščajo dom staršev opazno prej kot v srednje- in južnoevropskih. To je še izraziteje med mladimi ženskami; tako v dveh baltskih državah (novih članicah) mlade ženske zapuščajo starševski dom veliko prej kot v drugih novih in številnih starih članicah ter le nekoliko pozneje kot mlade nordijke.

Celostna pojasnitev teh razlik med državami in njihovimi skupinami je zelo zahtevna, saj bi kompleksen pojasnjevalni model moral vsebovati številne individualne in strukturne dejavnike, o katerih pa ni dovolj podatkov. Tudi regionalna raven, s stopnjo urbaniziranosti, bi pri tem imela težo. V tem članku smo analizirali podatke za enega od strukturnih dejavnikov in potrdili, da je ta na agregatni, državni ravni statistično pomemben. Natančneje: relativna velikost najemnega stanovanjskega sklada v državi se je potrdila kot eden od dejavnikov, ki so statistično pomembno povezani s starostjo, ko mladi moški in ženske v tej državi zapustijo stanovanje staršev. Tako se tudi v prostoru razširjene EU potrjuje trditev, ki jo je Mulderjeva (2006) postavila za EU-15: da je namreč visok odstotek lastniških stanovanj (tj. nizek odstotek najemnih stanovanj) med dejavniki, ki otežujejo odhod od staršev. Še več: po njeni oceni je za nemoten vstop mladih na stanovanjski trg in zagotovitev zadovoljive prostorske fleksibilnosti delovne sile v državi potrebnih vsaj 30 % najemnih stanovanj.

Ugotovili smo torej, da je velikost najemnega sklada stanovanj statistično pomembno povezana s starostjo, ko mladi v tej državi zapustijo starševski dom. Ker sama statistično ugotovljena zveza še ne pove, kaj je vzrok in kaj posledica, ob koncu izpostavimo še drugo smer vplivanja: tudi zgodnejše zapuščenje starševskega doma je namreč lahko dejavnik, ki vpliva na velikost najemnega sklada; povečano povpraševanje mladih po najemnih stanovanjih seveda lahko neposredno vzpodbudi večje naložbe v zasebni najemni sektor in njegovo širitev, lahko pa se nanj odzove tudi stanovanjska politika in z vrsto ukrepov vzpodbudi večanje javnega in/ali zasebnega najemnega sklada. Seveda pa je – zaradi naložb, ki so drage, dolgoročne in tvegane – v naravi najemnega stanovanjskega sektorja, da se odziva razmeroma počasi in selektivno.

Slovenija je med državami, v katerih pri starših živi najvišji odstotek mladih do 35. leta starosti. Ta pojav se je po podatkih projekta *Kakovost življenja v Sloveniji* v zadnjem obdobju znatno povečal: odstotek prebivalstva, starega od 25 do 34 let, ki prebiva v stanovanju staršev, se je med letoma 1984 in 1994 povišal s 30 na 41 % (Mandič 1996). Slovenija sodi med države z najmanjšim najemnim skladom; je med tistimi državami, ki so ga v tranziciji (s privatizacijo in denacionalizacijo nekdanjih najemnih družbenih stanovanj) najbolj radikalno zmanjšale – s 33 % celotnega sklada leta 1990 na 9 % leta 2003 (HSEU 2004). Tako lahko podaljšano bivanje pri starših v Sloveniji razumemo kot »kolateralno škodo« tranzicijske stanovanjske reforme, ki je zelo radikalno zmanjšala

javni najemni sektor stanovanj. Velika reformna pričakovanja do zasebnega najemnega sektorja, ki naj bi nadomestil javnega (gl. Ministrstvo za varstvo okolja in urejanje prostora, 21. 8. 1991), se torej s tega zornega kota kažejo kot ne dovolj realistična.

Zahvala

Avtorica se zahvaljuje UK Data Archive za dovoljenje za uporabo podatkov European Quality of Life Survey 2003 in izjavlja, da The UK Data Archive in oblikovalci datoteke ne nosijo odgovornosti za nadaljnje analize in interpretacije. Članek je nastal kot rezultat raziskovalnega programa Kakovost življenja družbenih skupin, ki ga financira Agencija za raziskovanje in razvoj Republike Slovenije.

Literatura

- Aassve, A., Billari, F. C., Mazzucco, S., in Ongaro, F. (2002): Leaving home: a comparative analysis of ECHP data. *Journal of European Social Policy*, 12 (4): 259–275.
- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T., in Padovani, L. (ur.) (2004): *Housing and Welfare in Southern Europe*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Avramov, D. (1995): *Homelessness in the European Union*. Bruselj: FEANTSA.
- Breen, R., in Buchmann, M. (2002): Institutional Variation and the Position of Young People: A Comparative Perspective. *The Annals of the American Academy* 580 (1): 288–305.
- Cirman, A. (2006): Housing tenure preferences in the postprivatization period: the case of Slovenia. *Housing Studies* 21 (1): 113–134.
- Clapham, D., Hegedus, J., Kintrea, K., in Tosics, I. (ur.) (1996): *Housing Privatization in Eastern Europe*. Westport, London: Greenwood Press.
- Clapham, D. (1999): Conclusions. V S. Hutson in D. Clapham (ur.): *Homelessness: Public Policies and Private Troubles*: 226–234. London, New York: Casell.
- Clapham, D. (2002): *Housing Pathways: A Post Modern Analytical Framework*. *Housing, Theory and Society*, 19 (2): 57–68.
- Clark, W., Deurloo, M. C., in Dieleman, F. M. (1994): Tenure Changes in the Context of Micro-level Family and Macro-level Economic Shifts. *Urban Studies*, 31 (1): 137–154.
- Chew, K. (1990): Urban Industry and Young Non-family Households. V D. Myers (ur.): *Housing Demography*: 62–81. Madison: University of Wisconsin.
- Davanzo, J., in Goldscheider, F. K. (1990): Coming home again: Returns to the Parental home of young adults. *Population Studies – A Journal of Demography*, 44 (2): 241–255.
- Drobnič, S. (1996): Metodološki pristopi. V Ivan Svetlik (ur.): *Kakovost življenja v Sloveniji*: 25–44. Ljubljana: FDV.
- European Commission (2004): *The social situation in the European Union 2004 – Overview*. Directorate-General for Employment and Social Affairs, unit E-1.
- Edgar, B., Doherty, J., in Meert, H. (2002): *Access to housing – Homelessness and vulnerability in Europe*. Bristol: The Policy Press.
- Esping-Andersen, G. (1999): *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- European Quality of Life Survey 2003. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions and Wissenschaftszentrum Berlin fuer Sozialforschung (februar 2006). Colchester, Essex: UK Data Archive.

- Feijten, P., in Mulder, C. (2002): The Timing of Household Events and Housing Events in the Netherlands: A longitudinal Perspective. *Housing Studies*, 17 (5): 773–792.
- Fitzpatrick, S., in Clapham, D. (1999): Homelessness and young people. V S. Hutson in D. Clapham (ur.): 173–190. *Homelessness: Public Policies and Private Troubles*. London, New York: Casell.
- Forrest, R., in Murie, A. (1996): Home Ownership in Recession. *Urban Studies*, 31 (1): 55–74.
- Fransson, U., Abramsson, M., in Borgegard, L. (1998): Housing Careers of Young Households. Paper presented at the ENHR Conference in Cardiff.
- Goldscheider, F., in DaVanzo, J. (1985): Living arrangements and the transition to adulthood. *Demography*, 22 (1): 545–563.
- Harloe, M., in Martens, M. (1987): Innovation in housing markets and policies. V B. Turner, J. Kemeny in L. Lundqvist (ur.): *Between State and Market – Housing in the post-Industrial Era*: Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hegedus, J., in Tosics, I. (1990): Moving Away from the Socialist Housing Model. V Willem van Vliet in Jan van Weesep (ur.): *Government and Housing: Developments in Seven Countries*. Newbury Park: Sage Publications.
- Hegedus, J., Mayo, S., in Tosics, I. (1996): Transition of the Housing Sector in the East-Central European Countries. Budimpešta: MRI.
- Housing Statistics in the European Union 2004: National Board of Housing, Building and Planning. Švedska: Ministry of Regional Development of the Czech Republic.
- Iacovou, M. (2002): Regional Differences in the Transition to Adulthood. *The Annals of the American Academy*, 580 (1): 40–69.
- Ignjatović, M. (2006): Youth Employment in Slovenia. V European Employment Observatory Review: Autumn 2005. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Jones, G. (1995): *Leaving Home*. Buckingham: Open University Press.
- Kemeny, J. (1995): *From Public Housing to Social Market*. London: Routledge.
- Kendig, H. L. (1990): A Life Course Perspective on Housing Attainment. V D. Myers (ur.): *Housing Demography*: 133–156. Madison: University of Wisconsin.
- Kurz, K. (1999): Social Inequality of home-ownership attainment in West Germany. Paper at the 4th European Conference of Sociology. Amsterdam.
- Latten, J., in de Graaf, A. (1997): Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region: Standard Country Report – The Netherlands. New York, Geneva: United Nations.
- Mandič, S. (1996): Stanovanjski parametri kakovosti življenja in spremembe v zadnjem desetletju. V Ivan Svetlik (ur.): *Kakovost življenja v Sloveniji*: 213–232. Ljubljana: FDV.
- Mandič, S. (1999): Stanovanje, kakovost življenja in spremembe v zadnjem desetletju. *Družboslovne razprave*, 15 (30/31): 186–208.
- Mandič, S. (2000): Trends in Central and East European rented sectors. *Journal of Housing and the Built Environment*, 15: 217–231.
- Mandič, S., in Gnidovec, M. (2000): Stanovanjska kariera in prehod iz stanovanja staršev v prvo samostojno stanovanje. V S. Mandič (ur.): *Kakovost življenja – stanja in spremembe*: 43–74. Ljubljana: Znanstvena knjižnica.
- Mandič, S., in Filipovič, M. (2006): Stanovanjski primanjkljaj v Sloveniji: problem, ki ga ni? *Teorija in praksa*, 42 (4/6): 704–718.

- Ministrstvo za varstvo okolja in urejanje prostora (1991): Izhodišča za nacionalni stanovanjski program. 21. 8. 1991.
- Mulder, C. (2006): Housing and population: A two-sided relationship. Paper presented at the ENHR conference »Housing in an expanding Europe«. Ljubljana 2006.
- Myers, D. (1990): Housing Demography. Madison: University of Wisconsin.
- Nilsson, K., in Strandh, M. (1999): Nest leaving in Sweden: The importance of early educational and labour market careers. *Journal of Marriage and the Family*, 61:1068–1079.
- O’Sullivan, E. (2004): Welfare regimes, housing and homelessness in the Republic of Ireland. *European Journal of Housing Policy*, 4 (3): 323–343.
- Quality of life in Europe (2004). Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Renner, T. (1996): Mladi in družina. V M. Ule (ur.): Predah za študentsko mladino. Ljubljana: Urad RS za mladino.
- Roberts, K. (2003): Change and continuity in youth transitions in Eastern Europe: Lessons for Western sociology. *The Sociological Review*: 484–505.
- Saraceno, Ch., in Olagnero, M. (2004): Household structure and family relations. V *Quality of Life in Europe*: 33–44. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Sendi, R. (2004): An Emerging Private Rental Market in Ljubljana. V Stuart Lowe in Sasha Tsenkova (ur.): *Housing Change in East and Central Europe*: 155–170. Aldershot: Ashgate.
- Stanovnik, T. (1994): The Sale of the social housing stock in Slovenia: What happened and why? *Urban Studies*, 31: 1559–1570.
- Struyk, R. (1996): Economic restructuring of the former Soviet bloc: the case of housing. Aldershot: Avebury.
- Sweet, L. (1990): Changes in the Life-Cycle Composition of the United States Population and the Demand for Housing. V D. Myers (ur.): *Housing Demography*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Tsenkova, S., in Turner, B. (2004): The Future of Social Housing in Eastern Europe: Reforms in Latvia and Ukraine. *European Journal of Housing Policy*, 4 (2): 133–150.
- Turner, B., Hegedus, J., in Tosics, I. (ur) (1992): *The Reform of Housing in the Eastern Europe and the Soviet Union*. London, New York: Routledge.
- Ule, M., in Kuhar, M. (2003): *Mladi. Družina, starševstvo*. Ljubljana: FDV.
- UN Economic Commission for Europe (1997–1999): *Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region*. Standard Country Reports, No. 10b–10j. New York, Geneva: United Nations.

Naslov avtorice:

dr. Srna Mandič

višja znanstvena sodelavka, docentka za sociologijo stanovanja

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

e-mail: srna.mandic@fdv.uni-lj.si

Marjana Harcet

Islamski feminizem med sekularizacijo in etizacijo vere

POVZETEK: Članek, ki si v začetku zastavlja vprašanje, ali islamski feminizem sploh obstaja, s predstavitvijo prednostnih nalog in metod tistega, kar si navadno predstavljamo pod pojmom islamski feminizem, nakazuje, da v islamskem svetu obstajajo prizadevanja, da bi se položaj žensk izboljšal. To je videti tudi v konkretnih pobudah posameznic in posameznikov ter prizadevanjih nekaterih ženskih gibanj, ki so omenjena v besedilu. Na koncu sta izpostavljena problem imenovanja in sporna vsebina islamskega feminizma, če ta izhaja izključno iz vere in če je njegov cilj izboljšava položaja zgolj tistih žensk, ki so po svojem verskem prepričanju muslimanke.

KLJUČNE BESEDE: islam, ženske, feminizem, interpretacija

0 Uvod

Članek v prvi vrsti odpira vprašanje, ali islamski feminizem sploh obstaja in, če obstaja, kaj pravzaprav je. Namen članka je opredeliti naslovni pojem, osvetliti nekaj nesoglasij in dilem glede njegovega definiranja ter nakazati njegove prednostne naloge. S predstavitvijo nekaterih metod in njihovih avtoric članek ponuja določena izhodišča, na katerih je mogoče poglobljati poznavanje islamskega feminizma, obenem pa odpira vprašanje o njegovem odnosu do vere in sekularizacije. Poznavanje temeljnih izhodišč islamskega feminizma pa je danes še posebej pomembno tudi zato, ker medkulturnega dialoga ni možno graditi na temelju predsodkov, ki pogosto zaznamujejo naš pogled na islam in položaj žensk v njem.

1 Kaj je islamski feminizem?

Čeprav »zahodnjaki« na muslimanke pogosto gledamo kot na molčeče, utišane in pasivne, je dejstvo, da niso vse muslimanke omejene zgolj na dom in družino. Fatima Memissi (2002: 157) pravi: »Nekaj, česar Zahod, ki je fasciniran nad zakritimi ženskami, ne ve prav dobro, kar pa je zelo dobro znano imamom, je to, da ženske niso več zaprte v hareme, niti zakrite ali molčeče.« Poleg tega, da so posamezne muslimanke dejavne in vplivne na javnem področju in tako dejavno sooblikujejo islamsko družbo, v kateri živijo, si nekatere prizadevajo tudi za enakopravnost spolov v islamskih državah.

Za enakopravnost spolov pa si ne prizadevajo zgolj muslimanke, ki tam živijo, temveč so pogosto najglasnejše zagovornice in zagovorniki človekovih pravic žensk v islamskih državah izseljenke in izseljenci, ki se zavedajo pomena teh prizadevanj in svojega privilegirane položaja, saj se jim prav zato, ker ne živijo v islamskih državah, ni treba bati strogih šeriatskih kazni.

Ravno ta sorazmerna prednost po drugi strani omogoča očitke, da je vprašanje statusa žensk v islamu »eno najbolj zlorabljenih propagandnih orožij v rokah islamofobnega lobija po svetu« (Patel 2003: 9). Zato se na muslimanke, ki se zavzemajo za pridobitev določenih pravic, za katere so prikrajšane zaradi svojega spola, pogosto gleda kot na ženske, ki so podlegle kolonialističnim vplivom Zahoda; celo tedaj, ko so te ženske (muslimanke), ki so kritične do lastne kulture, kritične tudi do Zahoda in njegovega odnosa do Bližnjega vzhoda (Graham - Brown 2001: 30).

Pogosto prihaja do nesoglasij tudi glede definiranja teh prizadevanj. Sintagmi »islamski feminizem« nasprotujejo po eni strani islamisti, po drugi pa feministke. Islamisti zato, ker na feminizem gledajo kot na produkt Zahoda in zato tudi prizadevanja za pravice žensk v islamskem svetu razumejo kot zahodno in antiislamsko novotarijo, čeprav se je, kot bomo videli, v islamskem svetu izoblikoval avtentični feminizem, ki ima enako dolgo zgodovino kot feminizem na Zahodu. Posamezne feministke, ki nasprotujejo besedni zvezi »islamski feminizem«, pa poudarjajo, da gre za kontradiktorna pojma (v El-Gawhary 2001: 100–101; Moghadam 2002: 1158), ker naj bi to pomenilo, da islamske feministke poskušajo feminizem prilagoditi Koranu (Moghadam, p. t.). A čeprav je res, da islamske feministke verjamejo v islam kot svetovni nazor in menijo, da mora ženska osvoboditev temeljiti na njem, to ne pomeni nujno nekritičnega sprejemanja dominantnega diskurza o ženskah (v El-Gawhary 2001: 100–101). Tako na primer Heba Ra'uf Ezzat, ki sebe opredeljuje kot islamistko, izrecno poudarja, da si je treba prizadevati za reinterpretacijo Korana in sune. Po njenem mnenju bi morali *fikh* (islamsko pravno teorijo) in prispevke predhodnih generacij islamskih učenjakov vzeti zares, kar pa ne pomeni, da bi morali slepo sprejeti njihove razlage islamskih virov (v El-Gawhary 2001: 100).

A da bi ugotovili, ali sta trditvi o spornosti besedne zveze »islamski feminizem« utemeljeni in da torej ta ne obstaja, ker bodisi ni islamski ali pa ni feminizem, pogledimo, katere so prednostne naloge in metode tistega, kar si navadno predstavljamo pod tem pojmom.

2 Prednostne naloge islamskega feminizma

Prvo uradno islamsko feministično gibanje Feministična zveza Egipta (*Egyptian Feminist Union*), ki jo je leta 1923 ustanovila Huda Shaarawi, si je prizadevalo za pridobitev volilne pravice žensk, možnost izobraževanja in spremembe šeriatskega prava, in prav to so bila večinoma primarna področja delovanja prvih aktivističnih prizadevanj v islamskih državah. Njihov trud pri prizadevanju za volilno pravico žensk je najprej obrodil sadove v Siriji (1949), v petdesetih letih pa so ji sledili še Libanon (1952), Egipt (1956) in Tunizija (1959) (Sbaity Kassem 2006: 37).

Čeprav bi lahko rekli, da je danes na področju volilne pravice dosežena sorazmerna enakopravnost žensk in moških, ki živijo v omenjenih deželah, je zanimivo, da Libanonke sicer lahko volijo, vendar le, če imajo vsaj osnovno izobrazbo, medtem ko se za moške domneva, da so na splošno dovolj izobraženi.

V drugih islamskih državah so morale ženske na pravico do udeležbe na volitvah čakati nekoliko dlje: v Južnem Jemnu do leta 1967, v Severnem do 1970, v Jordaniji do 1974 in v Iraku do leta 1980. V večini zalivskih držav so ženske pridobile volilno pravico v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (Sbaity Kassem 2006: 37). Prebivalke Omana in Kuvajta pa so nanjo morale čakati vse do nedavnega: v Omanu so jo dobile leta 2003, v Kuvajtu pa šele leta 2005. Takrat so tudi v Kraljevini Savdski Arabiji prvič imeli lokalne volitve, ki pa so se jih lahko udeležili zgolj moški, starejši od 21 let. V Zahodni Sahari, na Brunejih in v Združenih arabskih emiratih pa volilne pravice nimajo ne ženske ne moški.

Sicer pa ne preseneča, da v državah, kjer primarno načelo družbene ureditve ni demokracija in kjer so volitve vpeljali šele nedavno, ženske nimajo volilne pravice. Tak primer je Kraljevina Savdska Arabija, kjer so imeli prve volitve leta 2005. Takrat je bilo opaziti prizadevanja, da bi se tudi ženskam dovolilo voliti. Neuspešnost teh prizadevanj je novinarka Badria al-Bisher ocenila kot izgubo za celotno Savdsko Arabijo, in ne le za njene prebivalke (al-Bisher, v Khalaf 2005: 7). Za razliko od Savdijk so si Kuvajtčanke že istega leta, po več spodletelih ukrepih in pobudah, volilno pravico uspele izboriti. Raziskave kažejo, da je od leta 1995 do leta 2005 prišlo do porasta odstotka zastopanosti žensk v parlamentih islamskih držav s treh na sedem odstotkov, prizadevanja za večjo zastopanost žensk pa se nadaljujejo v skladu z napotki Pekinške deklaracije (Sbaity Kassem 2006: 38).

Vzporedno z volilno pravico so ženske zahtevale tudi enakopravnost v dostopu do izobraževanja in zaposlovanja. Začetniki islamskega preporeka so se zavedali, da do prenove arabskega in islamskega sveta ne bo prišlo brez spremembe odnosa do žensk in njihove vloge v družbi. Tako je menil tudi Butrus al-Bustani, ki pa je v delu *Education of Women* v drugi polovici devetnajstega stoletja nagovarjal predvsem ženske višjih slojev. Po njegovem mnenju je izobraženost teh žensk potrebna predvsem zato, da lahko prispevajo k izobraževanju otrok (Traboulsi 2003: 15). Zato je bilo vključevanje v izobraževalne procese namenjeno predvsem vzgoji in izobraževanju v skladu s tako imenovanimi ženskam »prirojenimi darovi« (Naciri 2003: 22–23). Toda kljub temu je izobraževanje postopoma postalo sredstvo za preseganje patriarhalnih okvirov. Pripomoglo je, da so ženske postale samozavestnejše in so si želele preseči določene tradicije in običaje. A čeprav se danes tudi v najbolj tradicionalnih islamskih državah, kot je na primer Iran, ženske izobražujejo, zaposlujejo na univerzah, v vladi in vladnih ustanovah (Esposito 2003: 108), jim določenih patriarhalnih vzorcev (še) ni uspelo preseči. V islamskem svetu je še vedno močno zakoreninjeno prepričanje, da je ženska poklicana biti žena in mati in da je pravica ženske, da se bo zaposlila, odvisna od privolitve njenega moža. Velja namreč, da lahko mož, ki je po klasičnem islamskem učenju dolžan vzdrževati družino, ženi prepove delo izven doma in ji, če je neubogljiva, odreče vzdrževanje, čeprav šeriatsko pravo muslimankam zaposlitve ne prepoveduje izrecno.

Pravniki pa pravijo, da mora za ženino zaposlitev obstajati tehten razlog in da mora mož s tem soglašati (Doi 1984: 117). To pa posledično pomeni, da mož zlahka nasprotuje ženini želji po delu izven doma. Kaj to pomeni za dinamiko odnosa med ženo in možem, je na dlani. V stvarnosti je to videti takole: v Jemnu se žena ne sme zaposliti, če mož temu nasprotuje; v Siriji se sicer lahko zaposli, tudi če mož s tem ne soglaša, vendar se mora v zameno za to pravico odpovedati pravici do njegove finančne podpore. Seveda ni povsod tako kakor v Jemnu in Siriji. V Senegalu, na primer, mož nima (več) pravice preprečiti ženi, da se zaposli (vendar še vedno velja, da je mož glava družine in jo je kot tak dolžan vzdrževati). V nekaterih (islamskih) državah pa so se razmahnila prizadevanja za priznanje vzajemne odgovornosti pri vzdrževanju družine. Tako sta na primer v Maroku oba zakonca zadolžena za vzdrževanje sebe, drug drugega, otrok in doma. Podobno je tudi v Tuniziji: če ima žena dohodke, je njena dolžnost tudi finančno prispevati k blagostanju družine. Toda ob tem ne gre pozabiti, da sta Tunizija in Turčija bolj izjemi kot pravilo, saj veljata za najbolj laični med islamskimi državami. Stvarnejšo podobo islamskega sveta in pogleda na zaposlovanje žensk (in s tem njihovo finančno neodvisnost od moških) podajata ravno Jemen in Sirija.

Medtem ko sta bila volilna pravica in izobraževanje prednostni nalogi islamskega feminizma predvsem ob njegovih začetkih, je danes največji izziv, pred katerim stojijo muslimanke, prenova islamskega prava (*šeriata*). To je eno osrednjih področij, na katerem morajo danes delovati ženska gibanja (Rouhana 2003: 87). Poleg tega, da se muslimanke in nekateri muslimani vedno bolj zavedajo pomena prenove kazenskega in osebnega prava, je trenutno najbolj izpostavljena potreba po prenovi družinskega prava. Čeprav je islamsko pravo prvotno skupek pravil, ki urejajo različne vidike duhovnega in družbenega življenja muslimanov, in kot takšen pokriva različna področja prava, je danes vse več držav, kjer se ta aplicira predvsem (ali pa izključno) na področju družinskega prava. Ravno družinsko pravo, ki se je kot del šeriatskega prava ohranilo v najbolj neokrnjeni obliki, najizraziteje vpliva na ženske in njihovo vlogo v družini in družbi, vrh tega pa se na žensko v islamskem svetu gleda predvsem v okviru družine. Zato je tam najlažje opaziti, kateri patriarhalni vzorci se ohranjajo in v kakšni obliki. Omejevanje pravic žensk je najbolj očitno v razumevanju skrbništva, (ne)dopustnosti poliginije (mnogoženstva) in na področju razveze zakonske zveze oz. možnosti, ki jo ima mož, da izvensodno enostransko odslovi ženo.

2.1 Skrbništvo

Na temeljih, ki so se izoblikovali ob nastanku islama, se je utrdilo prepričanje, da je mož glava družine, in tako je z manjšimi odstopanji ostalo vse do danes.

V Koranu (4:34) beremo:

Moški so zaščitniki žensk, ker je Bog odlikoval ene nad drugimi in ker moški vzdržujejo ženske s svojim imetjem. Krepostne žene so zatorej poslušne in med moževo odsotnostjo skrbijo za vse potrebno. Zato jih varuje tudi Bog. Če katera od žena postaja nepokorna, jo sprva opomnite, nato se od nje ločite v postelji in, če je treba, jo tudi udarite. Če potem postanejo poslušne, jim ne recite več žal besede. Bog je zares vzvišen in velik!

Kot glava družine ima mož pravico izbrati kraj bivanja zakoncev in dolžnost vzdrževati družino. Obenem pa ima pravico in dolžnost varovati ženo. Dolžnost vzdrževanja družine vključuje tudi vzdrževanje žene. Mož jo mora oskrbeti s hrano, oblačili, bivališčem in žepnino. Žena mu v zameno za vzdrževanje dolguje poslušnost, skrb za dom, otroke in nenazadnje skrb za čast in ugled celotne družine. Če mož opravlja svoje zakonske dolžnosti, mu je žena dolžna biti pokorna in se vesti v skladu z določili klasičnega islamskega prava. Če pa mu brez tehtnega razloga odreka zakonske pravice, če zapusti skupni dom brez moževega dovoljenja ali če zapusti islam, upravičenost do vzdrževanja preneha. V primeru, da mož določen čas zanemarja dolžnost vzdrževanja žene, je žena na osnovi tega upravičena vložiti zahtevek za razvezo. V tem primeru je za razpad zakonske zveze kriv mož, in žena mu ni dolžna vrniti poročnih darov (*mahr*).

2.2 Mnogoženstvo

Tudi mnogoženstvo (poliginija), ki je značilno za islam, je utemeljeno v Koranu. Zapisano je (Koran 4:3):

Če vas je strah, da ne boste pravični do osirotelih deklet, se poročite, a le s tistimi, ki so vam dovoljene – z dvema, tremi ali štirimi. Če pa se bojite, da ne boste mogli biti vsem enako naklonjeni, se poročite le z eno ali pa s tistimi, ki jih imate v lasti. Tako se boste najlažje obvarovali nepravičnosti.

Islamski razlagalci tega besedila pravijo, da islam s tem mnogoženstva ni postavil za normo, saj pravic ni razširil, temveč jih omejil. Idealna zakonska zveza naj bi bila monogamna, mnogoženstvo pa le dopustno.

Sura, ki dovoljuje mnogoženstvo, je bila razodeta po bitki na Uhudu, v kateri je umrlo kakih deset odstotkov muslimanskih vojakov. In ker se je takrat pojavil problem vdov in sirot, naj bi bil, po mnenju razlagalcev, eden od namenov tega *ajeta* zaščita osirotelih in ovdovelih, ki jih je za seboj pustila bitka. Drugi vzrok za dopuščenost mnogoženstva naj bi bila praktična narava islama. Ker bi se moški zaradi številnih razlogov lahko znašel v položaju, da bi bil nezvest, je bolje, da se poroči (Haverić in Haverić 1991: 37). Poleg tega je k temu, da islam dopušča poliginijo, po vsej verjetnosti pripomoglo tudi dejstvo, da je lahko imel predislamski Arabec neomejeno število žena. Verjetno je, da je bilo zaradi ustaljene prakse mnogoženstvo težko povsem izkoreniniti in da sta bila omejitev števila žena in postavitev pogoja pravičnega ravnanja z vsemi ženami nekakšen kompromis, ki naj bi odražal etični duh Korana. Kljub temu pa je v Koranu zakonska zveza samo z enim partnerjem (monoandrija) ostala moralni predpis le za ženske (El Saadawi 1998: 81). Tako je islam omejil zgolj žensko spolnost, medtem ko je moška ostala promiskuitetna (mногоženstvo) in samovoljna (odslovitev) (Mernissi 1987: 47).

2.3 Razveza in odslovitev

Zakoreninjeni patriarhalni vzorci ter zapostavljanje in omejevanje pravic se vidijo tudi v tem, kakšne možnosti za razvezo imata v islamskem svetu ženska in moški. Medtem ko mora ženska, ki se želi razvezati, predložiti določene dokaze na sodišču, lahko moški ženo (žene) preprosto odslovi. Temeljna razlika med različnimi oblikami razveze je torej v tem, kateri izmed zakoncev želi razvezo – ženska ali moški.

Ko je moški pobudnik razveze, bi bilo ustrežnejše kot o razvezi govoriti o odslovlitvi. Taka razveza se tudi imenuje *talak*, kar dobesedno pomeni 'odslovljam te'; to je tudi obrazec, ki ga mora mož izreči ženi, ko se želi razvezati oziroma jo odsloviti. To pa lahko stori na tri načine.

Eden možnih načinov je ta, da mož izreče en *talak* v obdobju, ko žena nima menstruacije. Potem ko mož izreče *talak*, morajo preteči trije meseci oz. trije menstrualni ciklusi (obdobje čakanja oz. '*idda*') brez spolnih odnosov z odslovljeno ženo. Če mož po treh mesecih vztraja pri svoji odločitvi, je zakon končan. Drugi način je ta, da mož izreče *talak* po vsaki menstruaciji. Po tretji menstruaciji, ko mož tretjič izreče *talak*, je par nepreklicno razvezan. Tudi v tem primeru velja obdobje čakanja in prepoved spolnih odnosov. Za tretjo vrsto *talaka*, nepreklicno obliko, večina pravnikov meni, da je ta sicer veljaven, vendar v nasprotju z duhom šeriatskega prava. Gre za obliko razveze, ko mož odslovi ženo s tremi zapored izrečenimi *talaki* in tako postane odslovitev dokončna in nepreklicna. Kljub neustreznosti in nedovoljenosti tovrstne razveze ima ta pravno veljavne posledice in je najpogostejša oblika razveze med muslimani v Indiji.

Ko pa želi razvezo ženska, jo lahko možu »ponudi«. Taka oblika razveze se imenuje *khul'*. V tem primeru mora žena možu vrniti poročne darove. Ker se je uveljavilo prepričanje, da je to nekakšna oblika sporazumne razveze, se lahko žena v primeru, da mož z razvezo ne soglaša, obrne na sodišče in prosi zanjo. Sodna razveza je torej druga oblika razveze, za katero lahko zaprosi ženska. In čeprav lahko že v poročni pogodbi postavi pogoje, pod katerimi bo upravičena do sodne razveze, se na sodnika lahko obrne tudi, če to ni bilo storjeno, le da je v tem primeru odvisna od sodnikove presoje utemeljenosti njene vloge. Tretja, manj znana oblika razveze je *talak-i-tafvid*, ki temelji na odlomku iz Korana (33:28), ko je Mohamed svojim ženam dovolil ločitev in jim omogočil, da se razvežejo od njega: »O glasnik vere, reci svojim ženam: 'Če vas privlači življenje na tem svetu in njegov blišč, se odločite! Dal vam bom dostojno odpravnino in se prijazno poslovil od vas'.«

Iz tega *ajeta* sledi, da lahko mož ženi (ženam) omogoči, da se lahko razveže(jo) od njega na podoben način, kot se lahko on razveže od nje (njih), in sicer z odslovlitvijo (*talakom*).

2.4 Novi pogledi na skrbništvo, mnogoženstvo, odslovitev in razvezo

Omenjena področja, kjer ženske po tradicionalnem islamskem učenju v svojih pravicah niso enakopravne z moškimi, pa niso deležna kritik le z Zahoda, temveč nanje vse glasneje opozarjajo tudi modernisti oz. islamski reformisti, ki si prizadevajo za enakopravnejše odnose med muslimankami in muslimani.

Tako Libanonka Azizah Al-Hibri meni, da je bil prvotni namen Korana zaščititi ženske. Ker je bil Koran razodet v svetu, ki je bil in ostal izrazito patriarhalen, naj bi določila o tem, kdo sme skrbeti za žen(sk)o, prinesla omejitve in ne podelitev novih ali dodatnih pravic moškimi. Kljub temu so nekateri interpreti Koran razlagali tako, kot da ima moški zaradi telesne moči in razuma pravico do upravljanja in skrbništva nad ženo. To so med drugim opravičevali z *ajetom*, ki pravi, da imajo žene toliko pravic in dolžnosti kakor moški, le da so možje za stopnjo nad njimi (Koran 2:228). Kaže,

da je v skladu s tem tudi navedeni *ajet*, ki pravi, da so moški zaščitniki žensk, ker je Bog odlikoval ene nad drugimi. Toda Al-Hibrijeva (2000: 64) ugotavlja, da izraz, ki ga prevajamo »zaščitnik«, ne pomeni »gospodar« ali »glava gospodinjstva/hiše«, kot so menili številni razlagalci. Sama ta izraz razume kot pojem, ki označuje »svetovalec«, in meni, da je mož do te vloge upravičen le pod dvema pogojema: če ženo vzdržuje s svojimi sredstvi in/ali če poseduje več nečesa (znanja, denarja ipd.) kakor žena. Če teh pogojev ne izpolnjuje, ne more biti ženin »svetovalec«, in takrat žena postane njegova skrbnica (*vali*). Poleg tega je danes tradicionalno pojmovanje moškega kot skrbnika postavljeno pod vprašaj tudi zaradi spremenjenih družbeno-gospodarskih razmer, ki ženskam omogočajo, da se zaposlijo in so finančno neodvisne. V revnejših deželah se ne pojavlja le želja po finančni neodvisnosti žensk, ampak tudi potreba, da se ženska zaposli. To neizogibno spreminja odnose med ženskami in moškimi ter tudi dinamiko zakonske zveze. Če je bila vloga moškega kot skrbnika v zgodovini legitimna zato, ker je (in ko je) imel več možnosti za vzdrževanje družine, se danes postavlja vprašanje, kako in na kakšni osnovi tradicionalisti še vedno zagovarjajo moško pokroviteljsko vlogo. Sklicevanje tradicionalistov na biologizem je za moderniste večinoma nesprejemljivo.

Podobno nezaupljivi so modernisti tudi do mnogoženstva. Dvomijo namreč, da je to po Koranu dovoljeno. Njihov dvom temelji na citatu iz Korana (4:129), ki pravi, da enakopravno ravnanje z vsemi ženami ni možno:

Ne morete popolnoma enako ravnati z vsako od svojih žena, čeprav bi si to srčno želeli. Vendar ne bodite tako zelo pristranski, da bi katera ostala prepuščena brezupu. Poboljšajte se in Boga se bojte, pa vam bo zagotovo odpustil, saj je milosten.

Modernisti, ki se sklicujejo na ta *ajet*, sledijo tej logiki: mnogoženstvo je dovoljeno pod pogojem, da bo mož enakopravno in pravično ravnal z vsemi ženami. Z vsemi ženami ni možno enakopravno in pravično ravnati, od koder sledi, da mnogoženstvo ni dovoljeno.

Tisto, o čemer se modernisti motijo, je po mnenju Ismaila Adama Patela dejstvo, da je mnogoženstvo dovoljeno pod pogojem, da bo mož do žena pravičen v mejah svojih človeških zmožnosti. Po njegovem mnenju je povsem razumljivo, da je mož bolj naklonjen eni od žena, vendar ni s tem nič narobe vse dotlej, dokler si prizadeva enako skrbeti za vse svoje žene in pod pogojem, da svojim ženam ne da vedeti, da mu je katera od njih ljubša od druge (Patel 2003: 70–71).

Različni razlagalci še zdaleč niso enotni glede tega, ali Koran mnogoženstvo dovoljuje ali ne. Poleg dvoma o tem, da je možno z več ženami pravično ravnati, modernisti poudarjajo še eno sporno točko: ker v Koranu ni določeno, kaj je »pravično«, je mož prepuščen lastni, subjektivni presoji o tem. Na vprašanje, zakaj je kljub vsem nedorečenostim mnogoženstvo v islamu še vedno dopuščeno, Fatima Mernissi odgovarja, da se zakon o poliginiji v islamskih deželah ohranja predvsem zato, da moški dokazujejo postranskost žensk in nepomembnost njihovih potreb. Če bi pravico do mnogoženstva ukinili, bi to potrdilo vpliv žensk na ustvarjanje zakonov, tega pa po njenem mnenju moški zlepa ne bodo dovolili (Mernisi 2003: 46).

O tem, da je tudi področje razveze zakonske zveze in odslovitve potrebno prenove, se sodobni razlagalci islama večinoma strinjajo. To je vidno tudi na področju zakonodaje:

številne države so že prepovedale enostransko izvensodno razvezo (*talak*) in predpisale, da je veljavna razveza zakoncev možna le po sodni poti, ali pa so to pravico vsaj omejile z določilom, da je treba odločitev o odslovitvi v določenem roku sporočiti matičnemu uradu (vendar to še vedno ne vpliva nujno na veljavnost razveze). Ponekod, na primer v Maleziji, je za izvensodno enostransko odslovitev žene predvidena kazen, vendar zakon ne omenja neveljavnosti *talaka* (An-Na'im 2002: 271).

Nekatere države pa so izrazile svojo namero spremeniti zakon s tem, ko so podpisale Protokol k Afriški listini človekovih pravic. Ob Libiji, Nigeriji in Senegal, državah, ki so že predpisale, da je veljavna razveza zakoncev možna le po sodni poti, so se tudi ostale podpisnice tega dokumenta zavezale k temu, da sprejmejo ustrezno zakonodajo, ki bo ženskam in moškim zagotovila uveljavljanje enakih pravic v primeru razveze, ločitve ali razveljavitve zakona. V skladu s Protokolom k Afriški listini človekovih pravic bi si morali prizadevati, da se sleherna razveza, ločitev ali razveljavitev zakona izvede s sodno odločbo in da imajo ženske in moški enake pravice, da to zahtevajo (Skupščina Afriške unije, v Jalušič in Zagorac 2004: 684). To pomeni, da bi si morali prizadevati za ukinitve sleherne oblike izvensodne razveze in odslovitve. Poleg tega bi morale biti muslimanke tudi ustrezno seznanjene z možnostjo, da lahko v poročni pogodbi postavijo pogoje, ki bi jim omogočili podobno pravico do razveze, kot jo imajo moški (Al-Hibri 2000: 70).

3 Metodi islamskega feminizma

Kako doseči prenovu na področju skrbništva, mnogoženstva, odslovitve in razveze, se sprašujejo tiste reformistične muslimanke in muslimani, ki se zavedajo, da islamska družba kljub svojim ideal(ističnim) načelom ni idealna in da so pravice žensk v islamu pogosto omejene, ženske/muslimanke pa zato zapostavljene. Ker so ravno to področja, ki so najbolj potrebna prenove, sodobne islamske avtorice opozarjajo tudi na nekatere druge vidike islama, ki jih je treba prenoviti in ki bodo posledično vplivali tudi na prenovu islamskega prava ter odpravo nekaterih ustaljenih diskriminatornih praks v islamskem svetu.

3.1 Reinterpretacija Korana in sune

Tisti, ki si prizadevajo za reinterpretacijo Korana in sune, verjamejo, da neenakost med ženskami in moškimi v islamski družbi ni utemeljena v Koranu, temveč izvira iz patriarhalnih in ženskam nenaklonjenih interpretacij Korana in sune, do katerih je prišlo a) zaradi vpliva družbenih in kulturnih norm, ki so prevladovale ob nastopu islama (Amina Wadud), b) zaradi preslišanja etičnega glasu Korana (Leila Ahmed) in c) ker so bile ženske prvotno opredeljene kot spolna bitja (Fatima Mernissi).

Teorije omenjenih avtoric deloma sovpadajo, kar je najbolj očitno v njihovem pozivanju k reinterpretaciji Korana in sune, v nekaterih poudarkih pa se tudi razlikujejo. Tako Amina Wadud v delu *Qur'an and Woman* (1999) pravi, da so v islamski zgodovini v odnosu do žensk patriarhalni vplivi pogosto prevladali zato, ker so bila mnenja učenjakov, sodnikov, eksegetov in različnih islamskih izvedencev pogojena s časom, v

katerem so živeli, ter običaji in navadami, ki so bili tedaj v veljavi. Svojo tezo utemeljuje na odlomku o stvarjenju, ki po njenem mnenju ne dokazuje podrejenosti ženske in njene manjvrednosti (Wadud 1999: 17–20), ter odlomku o izvirnem grehu, za katerega sta enako odgovorna ženska in moški. Čeprav oba odlomka utemeljujeta enakopravnost med ženskami in moškimi, pa je prišlo do ženskam nenaklonjenih interpretacij, ki so zaznamovale zgodovino islama, čeprav bi se po mnenju avtorice morale zgoditi ravno nasprotno. Ker Koran krivde za izvorni greh ni zvalil na Evo, so bili postavljeni temelji za to, da bi se lahko presegel dualizem grško-rimskih in biblično-judovskih implikacij: da je ženska vzrok zla in prekletstva (Wadud 1999: 25).

Poleg tega Amina Wadud pravi, da je v islamu enakopravnost med ženskami in moškimi utemeljena v posameznikovi religioznosti. Če med verniki obstaja kakšna hierarhija, ta ni odvisna od spola, temveč od vere. Pred Bogom je torej najvišji najbolj bogaboječi, kar je očitno iz odlomka v Koranu (9:71–72), kjer je zapisano:

Verniki in vernice pa so med seboj prijatelji. Zahtevajo opravljanje dobrih del, odvrtačajo od zlih, molijo in delijo miloščino ter se pokoravajo Gospodu in njegovemu poslancu. Takšnih se bo On zagotovo usmilil, zakaj mogočen je in moder.

Ta vidik enakopravnosti »po veri« je torej po Amini Wadud osnova prizadevanj za reinterpretacijo in opustitev ženskam nenaklonjenih razlag, ki so se v islamskem svetu ustalile kljub drugačnim religiozno-etičnim nastavkom.

Leila Ahmed v delu *Women and gender in Islam* (1992) opozarja, da se je neenakopraven odnos med ženskami in moškimi v islamu uveljavil zato, ker se ni upošteval etični glas islama (Ahmed 1992: 84–88). Svojo tezo utemeljuje z analizo zgodovinskega in družbenega konteksta, ki jo začinja že v predislamskih časih in običajih, ki so bili tedaj v veljavi, in tako pokaže na razhajanje med pragmatičnim in etičnim islamom. In če ne moremo dvomiti o tem, da je islam institucionaliziral hierarhični tip zakonske zveze, ne moremo niti o tem, da so bili islamski pogledi na ženske, tako kot na ostalih področjih, utemeljeni in so se oblikovali na temelju novih etičnih in duhovnih postavk (Ahmed 1992: 62–63).

Kljub temu pa v zgodovini niso imeli moči tisti, ki so poudarjali etično in duhovno dimenzijo vere. Predvsem v času Abasidske vladavine so politične, verske in pravne avtoritete, čigar interpretativna in pravna zapuščina je vse odtlej definirala islam, slišale le androcentrični glas islama, vera pa je bila v službi utemeljevanja androcentričnih zakonov in androcentričnega pogleda v islamskih družbah (Ahmed 1992: 67).

In čeprav so oblastniki in zakonodajalci preslišali etični glas vere, to ne pomeni, da ta ni sestavni del islama, in mu je kot takšnemu treba prisluhniti. Ta poziv lahko beremo kot svojevrsten idealizem, vendar če upoštevamo, da je ravno etični glas imel odločilno vlogo ob nastopu islama in da sta tudi v osamosvojitvenih težnjah islamskih držav in sočasno porajajočem se islamskem feminizmu prevladala prav etični in etizacijski vidik islama, potem lahko zaključimo, da ne gre zgolj za idealizem, pač pa za zavzemanje pozicije, ki je za islam lahko produktivna in prenovitvena.

Tudi Maročanka Fatima Mernissi meni, da je do neenakosti med ženskami in moškimi v islamski družbi prišlo zaradi patriarhalnih in mizoginih interpretacij Korana in sune. Kot piše v svojem tako rekoč klasičnem delu islamskega feminizma z naslovom

Beyond the Veil (1987), je bila ženska opredeljena kot spolno bitje; in ker je bila ženska seksualnost razumljena kot moškim nevarna, destruktivna sila, ki povzroča nered in kaos (*fitna*), jo je bilo treba nadzorovati. V omenjenem delu, ki je predelava avtoričine disertacije, je Mernissijeva izpostavila teorijo islamskega teologa, mistika in verskega reformista al-Ghazalija (1058–1111), po katerem je ženska dejavna, njena spolna energija pa terja od moškega zadovoljitev. Družbeni red je zavarovan tako, da lahko ima ženska le enega moža (Mernissi 1987: 39), poleg tega pa je treba ženske nadzorovati tudi zato, da ne bi odtegovale moških od verskih in družbenih dolžnosti (Mernissi 1987: 32).

3.2 Obuditev idžtihada

Reinterpretacija Korana in sune je tesno povezana s pozivi k obuditvi prakse idžtihada – razumskega sklepanja. Termin bi lahko bil sinonim za interpretacijo, vendar je njegova posebnost v tem, da imajo (in so imeli) pravico razlagati Koran in suno zgolj kvalificirani pravniki. In čeprav so ti smeli (in bili dolžni) iskati pravo pot in si pri tem pomagati z razumskim sklepanjem, so suniti v času od 11. do 12. stoletja *idžtihad* prepovedali in s tem ukinili možnost novih razlag. Razlog je bil v vse večjem številu razlagalcev in vse manj obvladljivem razvoju nauka, saj je v prvih stoletjih nastalo več kot sto pravnih šol, kar pomeni več kot sto izvedb islama. Ukinitvev idžtihada pri sunitih je seveda vplivala tudi na položaj žensk v islamski družbi. Najprej zato, ker so bile ženske izključene iz procesov odločanja, nato pa tudi zato, ker je bila ukinjena vsakršna možnost problematiziranja in razpravljanja o določenih vprašanjih.

Čeprav so ob začetku islamske zgodovine posamezne ženske imele pomembno vlogo, je njihov vpliv sčasoma vse bolj slabel: vse bolj so bile omejene na dom in družino, v javnost pa njihov glas ni segel. Dokler je bila razlaga razodetja (*idžtihad*) dovoljena, je sodila v pristojnost moških, sodniki (moški) pa so v svojih opredelitvah »skupnega dobrega« večkrat odločali v škodo žensk, saj so njihova stališča pogosto odražala zgolj moško stališče ali celo zgolj stališče političnih oblasti (Al-Hibri 1997: 6–8). Poleg tega je prepoved idžtihada za vprašanje položaja žensk pomembna tudi zato, ker je z njegovo ukinitvijo postalo skorajda nemogoče razpravljati o določenih vprašanjih, ki so v luči novih spoznanj in okoliščin sporna predvsem z vidika pravic žensk. Vsega tega se zavedajo številne muslimanke, ki ne glede na svojo siceršnjo liberalno (kot na primer Irshad Manji) ali konzervativno usmeritev (kot na primer Heba Raouf Ezzat) pozivajo k obuditvi idžtihada (Manji 2005b: 177–207; Ezzat 2003: 63). Če pogledamo zgolj ti dve predstavnici, vidimo, da so njuni cilji kljub različnim izhodiščem podobni. Medtem ko Manjijeva pravi, da je treba izvesti *projekt idžtihad*, ki bo vključeval izobraževanje žensk in ustvarjanje pogojev za žensko podjetništvo ter popularizacijo razprav o vlogi žensk v islamu, pri čemer naj bi imeli odločilno vlogo množični mediji, Heba Raouf Ezzat (2003: 63) meni, da je potrebna prenova v smeri večje islamizacije in pravičnosti, do katere bo po njenem mnenju prišlo, če se bo pravilno razlagalo svete vire islama.

4 Konkretna pobude

Med konkretne akcije za izboljšanje položaja žensk lahko uvrstimo (a) pobude za razkrivanje in samorazkrivanje, (b) ustanavljanje ženskih združenj, ki je pripomoglo k zблиževanju in sodelovanju žensk s podobnimi cilji, in (c) pisanje, objavljane in izdajanje medijev, ki so odigrali pomembno vlogo pri ozaveščanju žensk.

4.1 Razkrivanje rute

V Koranu najdemo predpise glede oblačil tako za ženske kot za moške, vendar so predpisi, ki so namenjeni ženskam, sčasoma pridobili drugačne poudarke od tistih, zaradi katerih je tudi moškim predpisano, kako naj se oblačijo. Medtem ko tako za ženske kot moške še danes velja, da se spodobno oblačijo zato, da bi tako izkazali svojo moralno držo in vero, se je, kar zadeva ženske, uveljavilo prepričanje, da si ženske pokrivajo lase in telo tudi zato, ker na ta način odvrčajo moške poglede in preprečujejo, da bi moški nanje gledali kot na skušnjava, ki jih navaja k nečistovanju.

Ob tem Fatima Mernissi (1992: 180–183) opozarja, da je gledanje na oblačila kot na »sredstvo za zaščito« sporno, saj predpostavlja, da je žensko telo izziv za moške, ki jim je dovoljeno agresivno spolno vedenje do (nezaščitenih) žensk. Ženska, ki ni »primerno« oblečena in ni v spremstvu moškega, je namreč grozeča nevarnost, ki ji je treba omejiti svobodo, jo zastreti, zapreti ...

Nasprotno Ismael A. Patel meni, da *hidžab* prinaša prednosti in koristi: kot znamenje identitete omogoča prepoznavnost in vrnitev h koreninam, obenem pa obveznosti žensk omejuje na dom in družino, kar je po njegovem mnenju prednost, saj naj bi bile ženske »oprosčene« nalog in vlog, ki so predpisane moškim, in ne »prikrajšane« zanje. *Hidžab* muslimankam odvzema breme, ki ga nosijo zahodnjakinje, pravi. Če se od zahodnjakinj pričakuje, da so vedno lepe, urejene, popolne in spolno privlačne, muslimankam »ni treba« zapravljati časa in denarja za kozmetične salone, lepotilne preparate, vse mogoče losjone in dišave le zato, da bi ugajale moškim (Patel 2003: 84).

Ker pa je ta »skrb za zaščito žensk« pomenila tudi omejevanje njihovih pravic, je za začetke feminističnih gibanj v islamskih državah (bilo in ostalo) pomembno tudi vprašanje razkrivanja. Kar nekaj feministk si (je) namreč prizadeva(lo), da ženske ne bi bile obvezane nositi *hidžab*.

V islamski družbi je razkrivanje eno najočitnejših znamenj upora proti obstoječi družbeni ureditvi in položaju žensk v njej. Zgovorno je že dejstvo, da za začetnici ženskih gibanj v islamskem svetu veljata Egipčanka Huda Shaarawi (1879–1947) in Libanonka Nazirah Zayn al-Din (1908–1975), ki sta med prvimi javno sneli pokrivala. Toda islamske feministke oz. pobudnice za uveljavljanje pravic žensk v islamskem svetu si še zdaleč niso enotne glede tega, ali naj *hidžabe* preprosto odvržejo ali pa jih, nasprotno, nosijo. Medtem ko so se nekatere odločile za prvo, druge menijo, da je nošenje tradicionalnih islamskih oblačil v določenih primerih dobro, ker ženskam omogoča vstop v javnost, v prostor, ki je sicer pridržan moškim (Mir-Hosseini 1999: 7, 96).

Razkrivanje pa nima samo političnih, javnih konotacij, temveč je močno pogojeno tudi s subjektivnim, osebnim dožemanjem samega dejanja. Ko je leta 1936 šah Reza

Khan Pahlavi prepovedal nošenje ženskih pokrival v javnih prostorih, si nekatere ženske mesece niso upale iz hiše, ker so se počutile osramočene in ponižane, medtem ko je bila poznejša generacija žensk ogorčena nad ukrepi fundamentalistične vlade ajatole Ruholaha Homeinija, ki je prišla na oblast po islamski revoluciji leta 1979 in ženskam ukazala obvezno pokrivanje (Nafisi 2004: 157).

Poleg Irana, kjer poznajo celo moralno policijo, je bilo tovrstno nasilje najvidnejše, ko so v Afganistanu prišli na oblast talibani in ženskam ukazali nošenje *burk*. Toda bilo bi zgrešeno pozivati k brezpogojni ukinitvi nošenja *hidžaba* v imenu demokracije in človekovih pravic. V tem kontekstu Irshad Manji pravi, da moramo biti praktični: če želimo, da se muslimanke postavijo vsaj za nekatere od svojih pravic, ne smemo dovoliti, da bi bila cena za to odtujenost. Mlade muslimanke od demokracije pričakujejo svobodo izražanja vere, in ne sekularizem za vsako ceno (Manji 2005b: 190–191).

4.2 Ustanavljanje združenj

V kolonializiranih islamskih državah, kjer so na oblast prišli socialisti in komunisti, so se razvila številna ženska združenja. S prebujanjem narodne zavesti pa so tudi ljudske stranke začele spodbujati ženske, naj se združene pridružijo boju za neodvisnost in osvoboditev od kolonializma, tako da so določena ženska gibanja nastala prav kot posledica prizadevanj za neodvisnost. Ženske so torej pomembno prispevale k osamosvojitvi in osvoboditvi izpod jarma kolonializacije, vendar pa njihov status tedaj še ni bil postavljen pod vprašaj (Naciri 2003: 22). Mobilizirane so bile namreč zato, da bi pospešile procese osamosvojitve, in ne zato, da bi kakor koli problematizirale lastno družbeno vlogo. Temu ustrezno je bilo tudi vključevanje v izobraževalne procese namenjeno predvsem vzgoji in izobraževanju v skladu s tako imenovanimi ženskam »prirojenimi darovi«. In ker so se njihovi upi, da jim bo osvoboditev izpod kolonializma prinesla enake dobrobiti kot moškim (Naciri 2003: 22–23), uresničili le delno, so se ženske ovedle, da si bodo morale svoje pravice izboriti drugače. Tako je izobraževanje, ki je bilo prvotno namenjeno vzgoji vzornih hčera, žena in mater v službi patriarhalizma, kmalu postalo sredstvo za preseganje patriarhalnih okvirov. Toda v poosamosvojitvenem in pokolonialnem obdobju je postalo prizadevanje za pravice žensk sopomenka za podleganje kolonialističnim vplivom in zahodni ideologiji. In takšen pogled je vse do danes ostal eden temeljnih protiarargumentov, ki ga islamski tradicionalisti in konzervativci uporabljajo za to, da utišajo zahteve muslimank, ko se te postavijo v bran svojih pravic. Tako na primer Ismael A. Patel (2003: 9) meni, da je vprašanje statusa žensk v islamu eno najbolj zlorabljenih propagandnih orožij v rokah islamofobnega lobija po svetu. To je tudi v skladu s prepričanjem, »da so zagovorniki vrnitve k islamu pravzaprav edini, ki jim [muslimankam] želijo dobro, in da jim [muslimankam] prozahodnjaki ne želijo dobrega in ne delajo za občo srečo ter dobro žensk« (El-Eškar 2002: 9).

Nekateri muslimani gledajo na boj za ženske pravice kot na podleganje zahodnim normam tudi tedaj, ko so ženske (muslimanke), ki so kritične do lastne kulture, kritične tudi do Zahoda in njegovega odnosa do Bližnjega vzhoda (Graham - Brown 2001: 30). Tako se naposled zdi, da v prvi vrsti sploh ni sporno to, za kaj in kakšne pravice si muslimanke prizadevajo, marveč to, da ima pojem človekovih pravic zahodne korenine.

Zato so se nekatera združenja pragmatično odločila, da se bodo raje kot z aktivizmom ukvarjala z dobrotelstvom in se tako izognila kritikam, da so njihove dejavnosti v nasprotju s tradicijo in običaji, ta strateški kompromis pa jim je zagotovil obstoj.

4.3 Medijska prisotnost

Pri razvoju feminističnega gibanja imajo pomembno vlogo tudi mediji. Še bolj kot sama prisotnost žensk v medijih je bilo pomembno, da so se ženske same angažirale pri ustvarjanju medijev. Že pred prvo svetovno vojno so posameznice v Egiptu pisale, izdajale in objavljale v več kot 25 revijah. Posvečale so se predvsem ženski literaturi ter pravicam in prihodnosti žensk (Shaaban 2003: 10). Med prvimi, ki so začele izdajati svoje revije, sta bili tudi Sirijka Hind Nawfal, ki je že leta 1892 začela izdajati *Al-Fatat*, in Libanonka Rosa Antoun, ki je leta 1903 izdala *Majallat al-Sayyidat wa-l-Fatayat* (Traboulsi 2003: 16).

Vse odtlej so ženske prisotne v medijih in njihova dejavnost pomembno prispeva k dvigovanju samozavesti, ozaveščanju in spodbujanju žensk k spremembam, ki lahko vplivajo k izboljšanju položaja žensk v islamskem svetu. Tako je tudi v primeru sodobne iranske revije *Zanan* (ime v prevodu pomeni Ženska), ki kljub zavestni (samo)cenzuri urednic in avtoric pomeni prostor, kjer se ženske lahko izrazijo ter zagovarjajo svoja stališča in pravice. Ustvarjalke Zanana se zavedajo kompleksnosti svojega položaja in svojih pogojenosti v iranskem družbenem kontekstu, vendar pravijo, da je prav samocenzura del strategije, ki omogoča, da sploh obstanejo, in da tako ženske vsaj delno sooblikujejo sodobni iranski medijski prostor.

Danes igra pomembno vlogo pri krepitvi samozavesti muslimank, ki živijo v islamskem svetu, tudi internet. Kljub nekaterim omejitvam, ki jih ponekod uvajajo, internet ponuja široko paleto možnosti. To je izkoristila tudi Irshad Manji, avtorica kontroverzne knjige *The Trouble with Islam Today* (2005). Na prošnjo številnih žensk, ki knjige v svoji deželi ne morejo kupiti, ker se ta tam ne distribuira, ali pa je niso mogle brati, ker ni bila napisana v njim razumljivem jeziku, je priskrbela prevod v arabski, urdu in perzijski jezik ter omogočila, da si knjigo brezplačno snamejo z interneta. To sta le dva od primerov, kako lahko danes mediji vplivajo na ozaveščanje žensk v islamskem svetu. Kot je že bilo omenjeno, spada Irshad Manji med tiste progresivne muslimanke in muslimane, ki pozivajo k obuditvi idžtihada in s tem spremembi določenih obstoječih praks in prava v islamskem svetu.

5 Primarna naloga islamskega feminizma

Sporna besedna zveza »islamski feminizem« odpira vprašanje, kaj je njegova primarna naloga: je to apologija islama v luči »ženskega vprašanja« ali je primarna naloga izboljšanje položaja žensk v islamskem svetu? Jasno je, da zagovarjanje vere ne pomeni zagovarjanja človekovih pravic žensk. Toda številne islamske feministke verjamejo v islam kot svetovni nazor in menijo, da mora ženska osvoboditev temeljiti na njem (El-Gawhary 2001: 100–101); vprašanje je samo, ali so pri svoji umestitvi feminizma v islam bolj zveste islamu ali ženskam. Dejstvo je, da se islamski feminizem islamu

ne more izogniti, ker sicer ne bi bil islamski feminizem. Toda islamske feministke niso samo tiste muslimanke, ki svojo vero živijo, ampak tudi tiste, ki se približujejo bolj sekularističnemu pogledu in gledajo na religijo kot na oviro pri doseganju pravic žensk. In če slednje lahko brez večjega zadržka primerjamo z zahodnimi feministkami, lahko prve primerjamo z zahodnimi feminističnimi teologinjami. V vsakem primeru se njihova prizadevanja po enakopravnosti tako ali drugače dotikajo islama.

Pogosto je poudarjeno med strokovnjaki dokaj soglasno sprejeto stališče, da je glede na predislamske čase islam prinesel izboljšave za ženske. Res je, da je bil z islamom prepovedan femicid, ki je bil običajen pri predislamskih Arabcih; ženskam je bilo omogočeno, da dedujejo, kar jim je bilo prej prepovedano; mnogoženstvo je bilo omejeno; predpisani so bili obvezni poročni darovi, ki so pripadli neposredno ženski, in ne njeni primarni družini, kot je bilo to v navadi prej; ženska je lahko prosila za razvezo; predpisano je bilo obdobje čakanja (*iddah*) pred dokončno razvezo zakonske zveze. Res pa je tudi, da so se v islamskem svetu ohranile tudi določene predislamske prakse, ki ženskam niso naklonjene (mногоženstvo ni bilo prepovedano, izvensodna enostranska odslovitev je ostala dovoljena, ženska je ostala omejena na dom, v družbi velja spolna segregacija ipd.). Zato v središču islamskega feminizma ne sme in ne more biti vera, temveč ženske. Ob tem pa ne smemo zanemariti opozorila številnih islamskih feministk, ki pravijo, da bodo muslimanke emancipacijo lahko dosegle le, če bo feminizem v islamskih deželah izviral iz islama.

6 Sklep

Videli smo, da kljub nesoglasjem glede definiranja prizadevanj za pravice žensk v islamskem svetu takšna prizadevanja obstajajo in da jih lahko s pravico imenujemo islamska in feministična, čeprav ni vedno povsem jasno, h kateremu polu (veri ali ženskam) se bolj nagibajo. Ko pa se ta prizadevanja vendar združijo tako, da si muslimanke (in tisti, ki jih zanima položaj žensk v islamskem svetu) začnejo prizadevati za lastne pravice v okviru islama, potem se zdi uporaba termina »islamski feminizem« povsem korektna. Poleg tega se zdi, da je priznavanje islama kot temelja feminizma v islamskih državah produktivno, ker gre za upoštevanje določene (verske) identitete žensk, ki tam živijo, na upoštevanje islama pa lahko gledamo tudi kot na taktično potezo, saj prizadevanja za pravice žensk tako dobijo večjo legitimnost v svetu, ki ni (pretirano) naklonjen reformam.

Na žalost je treba povedati, da »islamski feminizem« ne vključuje vseh žensk, ki živijo v islamskih državah. Prizadevanje za emancipacijo v okviru vere ne zajema tistih, ki niso verni, tistih, ki so drugače verni, in tistih, ki dvomijo. Toda to je vprašanje, ki ga je treba obravnavati predvsem v okviru analize razmerja med vero in politiko v islamskih državah.

Ob obravnavi feminizma v islamskih državah je pomembno poudariti predvsem to, da se »islamski feminizem« kot tak ne bi smel omejevati samo na muslimanke in da je zato treba podpirati tudi tiste sekularistične težnje in gibanja, ki jih islamisti sicer opredeljujejo kot sovražna islamu, ker ne izhajajo (izključno) iz islama, vendar pa v

prvi plan postavljajo ženske. Kot ugotavlja Irshad Manji (2005a), si takrat, ko si prizadevamo za človekove pravice v islamu, pravzaprav prizadevamo za malega, običajnega, preprostega človeka, ki mu je storjeno nasilje znotraj njegove (islamske) skupnosti. Njena teza je torej, da se mora za posameznika, ki znotraj svoje skupnosti ni deležen enakopravne obravnave in dostojanstva, potegniti nekdo od zunaj.

Literatura

- Ahmed, Leila (1992): *Women and gender in Islam: Historical roots of the modern debate*. New Haven, London: Yale University Press.
- Al-Hibri, Azizah Y. (1997): Islam, law and custom. *Redefining Muslim Women's Rights*. *American University Journal of International Law and Policy*, 12 (1): 1–44.
- Al-Hibri, Azizah Y. (2000): *An Introduction to Muslim Women's Rights*. V G. Webb (ur.): *Windows of Faith: Muslim Women Scholar-Activists in North America*: 51–71. New York: Syracuse University Press.
- Al-Najjar, Sabika Muhammad (2003): *The Feminist Movement in the Gulf*. *Al-Raida*, 20 (100): 29–36.
- An-Na'im, Abdullahi A. (ur.) (2002): *Islamic Family Law in a Changing World: A Global Resource Book*. London, New York: Zed Books Ltd.
- Asad, Muhammad (2002): *Islam na raspuću*. Sarajevo: El-Kalem.
- CIA The World Factbook Dostopno prek: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook> (9. 1. 2006).
- Doi, 'Abdur Rahman I. (1984): *Shari'ah: The Islamic Law*. London: Ta Ha Publishers.
- El Muzafar, Muhammed Riza (1994): *Akaid ši'itskog mazheba*. Zagreb: Mehišat islamske zajednice Hrvatske.
- El Saadawi, Nawal (1998): *The Nawal El Saadawi Reader*. London, New York: Zed Books.
- El-Eškar, Omer Sulejman (2002): *Žena između islamista i modernista*. V S. O. El-Eškar idr.: *Podvale emancipacije*: 9–50. Zenica: Senaid Zajimović.
- El-Gawhary, Karim (2001): *An Interview with Heba Ra'uf Ezzat*. V S. Joseph in S. Slyomovics (ur.): *Women and Power in the Middle East*: 99–102. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Esposito, John L. (2003): *Što bi svatko trebao znati o islamu*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Ezzat, Heba Raouf (2003): *Email Interviews on Current Challenges Facing the Arab Women's Movements*. *Al-Raida*, 20 (100): 63–64.
- Graham - Brown, Sarah (2001): *Women's Activism in the Middle East: A Historical Perspective*. V S. Joseph in S. Slyomovics (ur.): *Women and Power in the Middle East*: 23–33. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Harcet, Marjana (2005): *Vpliv šerijatskega prava na položaj ženske v islamu*. *Bogoslovni vestnik*, 65 (4): 559–569.
- Haverić, Ismail H. in Haverić, Izeta A. (1991): *Islamski brak i porodica*. Sarajevo: Haver.
- Khalaf, Roula (2005): *Women press for right to vote: Saudi Elections*. *Financial Times* (12. februar 2005). 7.

- Koran (2005). Tržič: Učila.
- Kur'an (1984). Zagreb: Stvarnost.
- Manji, Irshad (2005a): The official website of Irshad Manji. Dostopno prek: <http://www.muslim-refusenik.com/letters.html> (9. 1. 2006).
- Manji, Irshad (2005b): *The Trouble with Islam Today: A Wake-up Call for honesty and change*. Edinburgh, London: Mainstream Publishing.
- Mernisi, Fatima (2003): *Snovi o zabranjenom voću: Priče o djetinstvu u haremu*. Beograd: Laguna.
- Mernissi, Fatima (1987): *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in Modern Muslim Society*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Mernissi, Fatima (1992): *The Veil and the Male Elite*. New York: Basic Books Group.
- Mernissi, Fatima (2002): *Islam and Democracy: Fear of the Modern World*. Cambridge: Persues Publishing.
- Mir-Hosseini, Ziba (1999): *Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran*. New Jersey: Princeton University Press.
- Moghadam, Valentine M. (2002): *Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of the Debate*. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 27 (4): 1135–1171.
- Naciri, Rebéa (2003): *The Women's Movement in the Maghreb: with emphasis on Tunisia, Morocco and Algeria*. *Al-Raida*, 20 (100): 20–28.
- Nafisi, Azar (2004): *Prebiranje Lolite v Teheranu*. Mengeš: Ciceron.
- Patel, Ismail Adam (2003): *Islam opredeljenje mislećih žena*. Sarajevo: El-Kalem.
- Rippin, Andrew (2000): *Muslims: Their Religious Beliefs and Practices*. London, New York: Routledge.
- Roald, Anne Sofie (2002): *Women in Islam: The Western Experience*. London, New York: Routledge.
- Rodinson, Maxsime (2005): *Mohamed*. Ljubljana: Družina.
- Rouhana, Zoya (2003): *Email Interviews on Current Challenges Facing the Arab Women's Movements*. *Al-Raida*, 20 (100): 87–88.
- Sbaity Kassem, Fatima (2006): *Where are Iraqi Women? International Instruments for the Protection Against Discrimination*. V *Gender Justice and Women's Rights in Iraq*: 27–44. Chicago: International Human Rights Law Institute.
- Shaaban, Bouthaina (2003): *Preparing the Way: Early Arab Women Feminist Writers*. *Al-Raida*, 20 (100): 10–14.
- Skupščina Afriške unije (2004): *Protokol k Afriški listini človekovih pravic in pravic ljudstev o pravicah žensk v Afriki*. V V. Jalušič in D. Zagorac (ur.): *Človekove pravice žensk: Uvodna pojasnila in dokumenti*: 673–701. Ljubljana: Društvo Amnesty International Slovenije in Mirovni Inštitut.
- Traboulsi, Fawwaz (2003): *An Intelligent Man's Guide to Modern Arab Feminism*. *Al-Raida*, 20 (100): 15–19.
- Wadud, Amina (1999): *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Women in Politics: A World Chronology of the Recognition of Women's Rights to Vote and to Stand for Election*. Dostopno prek: <http://www.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm# Note3> (9. 1. 2006).

Naslov avtorice:

Marjana Harcet
Kozlovičeva ulica 13, SI-6000 Koper
e-mail: *marjana.harcet@gmail.com*

Tanja Oblak Črnič*

Spletno novinarstvo skozi optiko novinarjev

POVZETEK: Spletno novinarstvo je kontroverzna novost in odzivi nanj so zelo različni. Profesionalna novinarska srenja se na izzive spletnih okolij, ki jih označujejo načela hipertekstualnosti, interaktivnosti in multimedijskih oblik posredovanja vsebin, prilagaja že vsaj desetletje. Kljub temu da je svetovni splet nedavno slavil 15-letnico, proučevanje učinkov spletnega novinarstva na novinarsko delo v znanstvenih teoretskih in empiričnih raziskavah ni pogosto. Zato se s pričujočim prispevkom lotevamo vprašanja, kako uvajanje spleta doživljajo in interpretirajo novinarji v kontekstu svojega poklica. Z vpogledom v eno bolj svežih empiričnih študij o spremenjeni vlogi »evropskega novinarja« v dobi interneta prikazujemo stališča časopisnih novinarjev do vstopa interneta v njihove redakcije in posledic, ki jih prinaša v profesionalno delo, ter njihov odnos do pomena spletnega novinarstva.

KLJUČNE BESEDE: spletno novinarstvo, interaktivnost, hipertekstualnost, adopcija, uporaba in učinki interneta

1 Uvod

Pričakovanja o tem, kako lahko spletno novinarstvo popestri ali osiromaši novinarski poklic, so različna. Kawamoto (2003) ne skriva navdušenja nad možnostmi, ki jih prinaša internet kot podporna tehnologija novim trendom v novinarstvu. Digitalno novinarstvo po njegovem mnenju novinarjem omogoča, da

z manj omejitvami kot v tradicionalnih novičarskih medijih povedo zgodbo na dinamičen ali robusten način. Poudarijo lahko širino in globino zgodbe ter uporabijo več načinov za vključitev potrošnikov novic. /.../ Ravno tako lahko emancipira skupine brez državljanskih pravic in olajša novičarske ter informacijske tokove med državljani in aktivisti (Kawamoto 2003: 176).

Načinov, kako naj bi se t. i. spletna oblika novinarstva manifestirala v praksi, je več, segajo pa od novih vzorcev produkcije zgodb, njihovih predstavitev na spletu in še čez – vse do novih možnosti za vzpostavljanje stika z občinstvom.

* Tanja Oblak Črnič je docentka na Katedri za medijske in komunikacijske študije na FDV. Pričujoče besedilo je rezultat raziskovalnega dela v okviru mednarodnega projekta evropske mreže COST A20 »The Impact of Internet on Mass Media«.

Kljub tem pozitivnim spremembam, nadaljuje Kawamoto, učinki niso nujno revolucionarni, saj se spričo računalniških in drugih digitalnih tehnologij bolj spreminja »obraz, ne pa tudi duša novinarstva« (Kawamoto 2003: 167). Neodvisno od novosti, ki jih prinašajo internetne možnosti pri posredovanju in produkciji novinarskih zgodb, ostaja namreč človeška stran novinarstva »brezčasna veščina in vrednota« (Kawamoto 2003: 168). Kakovostni medosebni stiki, poglobljeno delo na terenu, spoštovanje zanesljivih virov in profesionalna odgovornost do verodostojnih, zanesljivih in preverjenih informacij ostajajo ključne vrline tega poklica. Novinar torej, četudi v svežem, tehnično izpopolnjenem multimedijem okolju, še vedno potrebuje osnovne veščine, ki jih poznajo »stare«, tiskane ali radiodifuzne oblike medijske produkcije.

Vpeljevanje novih tehnoloških orodij in odzivanje na zahteve vse bolj razširjenega spletnega sveta sta za medijska okolja kompleksen in večstopenjski proces. Sočasno z vpeljavo novih tehnologij v medijske hiše je priporočljivo, da novinarji in njihovi uredniki spoznajo in osvojijo niz novih delovnih praks (Gunter 2003: 89), prek njih pa kritično reflektirajo obstoječa načela svojega dela. Način implementacije spletnih komunikacijskih in informacijskih oblik v novinarsko delo je nadalje pogojen s samim razumevanjem izvornih načel delovanja spleta. Dokler ostaja uresničevanje idejnih zasnov spleta, kot so interaktivnost, hipertekstualnost, dostop do arhivov ipd., zgolj poljubna izbira uredniških politik, ne pa tudi *normativna zaveza* novinarskega ustvarjanja, ostaja splet kot kritično informativno in tudi izobraževalno orodje slabo izkoriščen, mediji v spletnih različicah pa le skromen posnetek ali podaljšek njihovih klasičnih dvojnikov. Če k temu prištejemo še neizogibne pritiske, ki jih v odločanje o spletnih izkoristkih vnašajo zunanji ekonomski dejavniki, konkurenčnost, oglaševalski lobiji ipd., potem je razumljivo, da je učinkovitost določenega spletnega medija pogojena s številnimi možnostmi in večplastnimi okoliščinami.¹

Problem, ki ga skušamo na tem mestu natančneje proučiti, zadeva le eno ožjih ravni tega kompleksnega krogotoka sprememb in odzivov na pojav spletnega novinarstva. Zastavljamo si namreč vprašanje, kako se z internetnimi novostmi srečujejo novinarji v praksi. Kako se odzivajo na zahteve spletnega sveta in kako ocenjujejo spremembe, ki jih ta prinaša? Ko Splichal (2000) opisuje ključne razvojne korake v zgodovini novinarstva, med drugim nedvoumno zapiše, da so meje med novinarstvom in nenovinarstvom postale še posebej nejasne ravno v računalniško posredovanem komuniciranju, kjer »milionji 'obiskovalcev' interneta neprekinjeno ustvarjajo, poustvarjajo in posredujejo informacije« (Splichal 2000: 48). Zato ne preseneča, da se je v zadnjih letih intenzivno povečala znanstvena pozornost do proučevanja učinkov, ki jih v novinarstvo prinaša razširjenost spletnih oblik komuniciranja in produkcije vsebin na spletu (Deuze 1999, 2005; Garrison 2001; Gunter 2003; Kawamoto 2003; Singer 2003).

Pričujoči prispevek se tovrstnih dilem loteva skozi dialog med teoretskimi zastavitvami in empiričnimi izsledki, a v zamejenem pogledu. Organizacijska novinarska kultura

1. O raznolikih prijemih posamičnih medijskih hiš nazorno govori ena zadnjih promocijskih akcij spletne različice dnevnika Delo, ki skuša spletne bralce privabiti k ustvarjanju »E-junaka našega časa«. Gre za spletno delavnico pisanja literarnega romana, kjer naj bi se znanemu slovenskemu pisatelju Feriju Lainščku pridružili drugi pisci in avtorji.

se na izzive spletnih okolij odziva že vsaj desetletje, raziskave o odnosu novinarjev do tehnoloških inovacij, kot je internet, pa so še vedno razmeroma redke. V času zgodnjega vkorakanja interneta v redakcije medijskih hiš se je več pozornosti namenjalo analizi prisvajanja tehnologij ali uporabi spleta med novinarji (gl. Garrison 1998), manj pa vprašanju, kako uvajanje teh tehnoloških novosti doživljajo novinarji v polju svojega poklica. Zato na tem mestu ponujamo vpogled v eno bolj svežih empiričnih študij o »evropskem novinarju in internetu«,² katere namen je bil ugotoviti, kako se je z obstojem spleta v tiskanih medijih spremenila percepcija novinarskega dela: katere so bile ključne ovire ob vstopu interneta v časopisne redakcije, kako novinarji pozicionirajo nova spletna orodja za zbiranje informacij, kakšne učinke ima po njihovem mnenju internet na uresničevanje novinarskih ciljev in kakšen odnos imajo do spletnega novinarstva; to je le nekaj vprašanj, na katera skuša odgovoriti omenjena študija.

Empirični projekt, zasnovan kot neke vrste evropski barometer o učinkih interneta na percepcijo vloge in ciljev novinarskega dela, predstavlja uvid v nove medijske okoliščine izključno skozi novinarsko optiko. Zaradi v mednarodnem pogledu pionirsko zastavljenega projekta, ki je v fazi izvedbe naletel na več težav, tukaj predstavljenih podatkov ne moremo posploševati na celotno evropsko novinarsko srenjo.³ Zato na tem mestu omenjamo le tiste, ki so empirično gledano dovolj informativni, z analitičnega vidika pa provokativni do te mere, da dobesedno kličejo po bolj poglobljenem raziskovanju v prihodnje. Ker v slovenskem prostoru podobnih raziskav ne poznamo, se analize navedenih dilem lotevamo tudi s poudarkom na izsledkih, ki so značilni za sicer skromen vzorec slovenskih časopisnih novinarjev.

V prispevku najprej naslovimo ključne izzive, ki jih spletni mediji prinašajo za novinarsko delo; tu izpostavimo pomen spletnega načina komuniciranja in posamičnih lastnosti, kot so interaktivnost, hipertekstualnost, multimedijalnost in arhivskost, ter se spopademo s kontroverzno tezo, da prihaja s pojavom spletnega medijskega prostora do rahljanja tradicionalne ideologije novinarstva kot poklica. V tretjem delu članka se podrobneje soočimo s trendi, ki naj bi jih internet vnašal v praktične okvire novinarskega dela. Z vpogledom v nekatere dosedanje empirične študije (Singer 1996; Ruggiero 1998; Schultz in Voakes 1999) in s pomočjo omenjene raziskave prikazujemo stališča novinarjev o učinkih interneta na več ravneh: 1) na ravni adopcije in uporabe spletnih orodij, 2) na ravni percepcije, kako se s pojavom interneta spreminjajo cilji novinarskega dela, in 3) na ravni odnosa novinarjev do učinkov, ki jih splet prinaša v obstoječe novinarske prakse, njihovo profesionalno vlogo, odnos do javnosti, etiko in prihodnost tiskanih medijev, pri čemer nekatera od teh stališč analiziramo ločeno glede

2. Gre za evropski projekt, ki smo ga v okviru raziskovalne mreže COST A20 izpeljali pod strokovnim vodstvom Arija Heinonena in Johna O'Sullivan. Pri projektu je sodelovalo 11 evropskih držav, metodološka ozadja in konkretni rezultati empirične raziskave so podrobneje opisani v poglavju 3.

3. Omejitve znotraj posameznih držav, ki so sodelovale pri projektu, so pokazale, da so bile v izvedbenem smislu nekatere razlike med njimi prevelike, da bi iz tako pridobljenih podatkov izpeljali statistično gledano ustrezne primerjalne ocene med njimi. Zato se članek v večji meri naslanja na generalizirane ugotovitve, in ne na razlike med zajetimi državami.

na novinarski profil. V sklepni sintezi dodajamo še morebitne nastavke za prihodnje raziskovanje.

2 Spletno novinarstvo kot izziv novinarskemu delu

S popularizacijo spleta kot medija se pojavljajo različni razvojni trendi, ki se v medijski produkciji in novinarstvu manifestirajo kot nova »kibernetška«, »digitalna« ali »spletna medijska logika« (Dahlgren 1996; Deuze 2001; Livingstone 1999; Oblak in Petrič 2005). Po Dahlgrenovem mnenju je vsak medij zavezan »svoji« medijski logiki, ki se natančneje nanaša na

posebne institucionalno strukturirane značilnosti medija, na združenje tehničnih in organizacijskih lastnosti, ki učinkujejo na to, kaj in kako je skozi medij predstavljeno. Z drugimi besedami, medijska logika kaže na specifične forme in procese, ki organizirajo delo znotraj nekega določenega medija. Kljub temu se medijska logika nanaša tudi na kulturne kompetence in okvire dojemanja občinstev/uporabnikov, kar posledično utruje tudi načine, kako znotraj nekega medija poteka produkcija (Dahlgren 1996: 63).

Zaradi povečevanja količine informacij in dostopa do njih, vse težjega razlikovanja med novinarstvom in nenovinarstvom, naraščajoče notranje heterogenosti novinarstva kot profesije in splošnega padca bralne publike nastaja nova, posebna medijska logika, kar je Dahlgren zaznal že pred desetletjem (1996: 62–63), danes pa jo nekateri avtorji štejejo kar za »četrto vrsto novinarstva«, ki stopa za tiskanim, radijskim in televizijskim novinarstvom (Deuze 1999).

2.1 Temelji spletnih medijskih formatov

Pri oblikovanju t. i. »spletne medijske logike« imajo kot specifične lastnosti svetovnega spleta in računalniško posredovanega komuniciranja največjo vlogo štirje dejavniki, ki zadevajo tudi ključne idejne temelje samega razvoja in nastanka spleta. Od izhodiščnega razumevanja njihove strukturne vloge in praktičnega pomena znotraj spletne medijske produkcije pa je odvisno, kako bodo spletne različice medijskih formatov (časopisov, revij, radijskih ali televizijskih oddaj in novic) sprejete v polju novinarskega dela in kako bodo dostopne javnosti.

Za začetek na kratko povzemimo naravo in možne učinke teh štirih dejavnikov, med katere spadajo multimedijalnost, hipertekstualnost, interaktivnost in arhivskost (Dahlgren 1996: 64).⁴ *Multimedijalnost* je izraz, ki opisuje konvergenco na ravni medijskih formatov oz. oblik, prek katerih mediji posredujejo svoje vsebine. Gre za vse večje prepletanje besedil z zvokom, glasom, fotografijami, videoformatom in drugimi vizualnimi podobami. *Hipertekstualnost* je pojem, ki se v splošnem nanaša na stopnjo povezanosti posameznih enot oz. delov sporočil v neskončno verigo integriranih vsebin. V praksi je hipertekstualnost ključni odmik od tradicionalnega, linearnega načina podajanja vsebin,

4. Bolj kritični in poglobljeni premisleki o odnosu do naštetih dejavnikov so temeljiteje predstavljeni v monografiji Oblak in Petrič (2005), kjer smo izbrane lastnosti medijske produkcije na spletu preverjali tudi v empiričnem smislu. Ocenjujemo, da bi podroben prikaz tamkajšnjih ugotovitev presegel namen tukajšnjega dela.

kar je tako z vidika produkcije kot tudi z vidika potrošnje vsebin posebna novost.⁵ *Interaktivnost* v tehničnem smislu pomeni edinstveno lastnost računalniško posredovanega komuniciranja, kjer sta produkcija in potrošnja vsebin povsem enakovredni funkciji, zanimiva pa je predvsem zaradi njenih pričakovanih učinkov: povečana možnost interaktivnosti prinaša bralcem večjo svobodo pri samostojnem izbiranju medijskih vsebin in na ta način bistveno zmanjšuje vpliv producentov na to, kaj bodo kot člani občinstva dejansko prebrali. Tovrsten učinek zadeva t. i. »kulturno raven interaktivnosti«, če si sposodimo Förnasovo tipologijo (2002: 23), ki se v osnovi nanaša na kreativno in interpretativno interakcijo med bralcem in tekstom, ki je predstavljen na spletu. Na drugi strani pa načelo interaktivnosti omogoča več možnosti za neposredno povezanost medijskih producentov, urednikov ali novinarjev z občinstvom. S tem se razširja vloga t. i. »družbene interaktivnosti« (Förnas 2002), ki v ospredje postavlja nove kontekste in zmogljivosti medijev za oblikovanje odnosov med medijskimi producenti in novinarji na eni ter njihovimi naslovniki, bralci, na drugi strani. *Arhivskost* je pomembna prednost internetnih omrežij pred klasičnim načinom podajanja informacij, saj je z njihovo pomočjo mogoče dostopati do številnih baz podatkov in arhivov. Uporabniki tako niso več zavezani trenutnim informacijam, pač pa lahko v veliki meri dostopajo do starejših zapisov in se seznanjajo s predhodnimi dogodki.

Kljub navidez preprostim načelom, ki naj bi jih implementacija interneta prinesla v okviru novinarskega dela, je zasledovanje ciljev in pomena naštetih dejavnikov v praksi medijskih redakcij neenakomerno in različno sprejeto. Tako ni neobičajno, da se pomen interaktivnosti zoži le na tehnično gledano prednost, ki bralcu spletnih novic denimo omogoča poljuben izbor oblike in teme novic, zanemarljivo pa se njen možni učinek v smislu večje povezanosti med bralci ter prepoznavanja njihovih odzivov, stališč in podobno. Ali če potegnemo drugo vzporednico: vloga hipertekstualnosti je pri posredovanju novic v spletnih medijih pogosto omejena zgolj na notranjo povezanost med kratkim uvodnikom v novico na vstopni strani in besedilom, ki sledi po kliku na funkcijo »več ...«, namesto da bi aplikacija tega načela miselno težila k vsebinskemu premisleku po povezovanju različnih virov ter novih in bolj poglobljenih primerov, ki segajo tudi stran od prvotnega medijskega producenta. Ravno monotoni in idejno nespretni privzemi temeljnih lastnosti spletnega komuniciranja povzročajo, da je spletni medijski prostor razmeroma homogen, izobraževalno in kritično gledano osiromašen prostor, s tem pa okrnjene mnoge možnosti za oblikovanje kritične in bolj razgledane javnosti.

2.2 Zahteve in učinki spletnega novinarstva

Če so zgoraj omenjene novice določujoče predvsem za naravo produkcije medijskih vsebin in vzorce njihove potrošnje, govorijo nekateri avtorji o spletu tudi skozi optiko nastajanja novega tipa novinarstva (Dahlgren 1996; Livingstone 1999; Deuze 1999).

5. Hipertekstualnost je ena pomembnejših značilnosti nove »kibertekstualnosti«. Teksti in podobe ter načini njihovega dojetja, pravi Dahlgren (1996: 65), so lahko še tesneje povezani. To prinaša negativne posledice v praksi, ki se kažejo v t. i. »pristranski zgoščenosti«. Gre za trend v smeri k vse krajšim tekstom ter k vse hitrejšim rezom in zvočnim ritmom (Dahlgren 1996: 65).

Enega bolj radikalnih pogledov na novinarske trende ponuja Mark Deuze, ki velja za odmevnega avtorja tega področja. Po njegovem mnenju naj bi internet novinarstvo preobrazil vsaj na tri načine (Deuze 1999: 373): prvič s tem, da zmanjša vlogo novinarjev kot osnovne intermediarne sile v demokraciji, ki postane bolj ali manj nepotrebna; drugič tako, da medijskim profesionalcem ponudi širok nabor virov in tehnoloških pripomočkov za delo; in tretjič s tem, ko ustvari samosvojo vrsto digitalnega ali spletnega novinarstva. Kvaliteto sodobnega spletnega novinarstva, ki naj bi se tako bistveno razlikovala od drugih tradicionalnih oblik medijske produkcije, posledično najbolj določajo trije dejavniki: interaktivnost, personalizacija oz. individualizacija in konvergenca (Deuze 1999: 377–379). Poglejmo podrobneje, kako se spletno novinarstvo v tej razlagi razlikuje od klasičnega novinarskega dela.

Interaktivnost omogoča, da postane bralec/uporabnik spletnih novic neposredneje vpleten v novinarsko izkušnjo, bodisi prek neposrednega stika z novinarjem oz. uredništvom bodisi prek sodelovanja v javnih forumih na spletnih mestih tradicionalnih medijev ali prek mehanizma podajanja komentarjev na članek. Odziv občinstva in interakcija z njim sta ključni lastnosti, ki lahko pripeljeta do pomembnih kulturnih sprememb v novinarstvu.⁶ Drugi element spletnega novinarstva, ki se neposredno nanaša na občinstvo, je *personalizacija ali individualizacija*, ki jo Deuze (1999: 378) opiše kot »sestavljanje novinarskega izdelka na način, da ugaja posamezniku«. Personalizacija novic lahko poteka na dva načina: »pull« ali »push«; pri načelu potega (pull) gre za to, da novičarsko spletno mesto ponudi čim več hipertekstualnih povezav na raznovrstne vire, arhive in druge z neko temo povezane vsebine, kar uporabnikom omogoča, da poljubno in svobodno iščejo in brskajo med spletnim materialom; načelo potiska (push) pa zahteva avtomatično dostavo individualiziranih vsebin po želji uporabnika takrat, ko hoče, in tja, kamor hoče. *Konvergenca* za razliko od prejšnjih dveh dejavnikov neposredno zadeva novinarsko delo, saj predstavlja »stapljanje« tradicionalnih medijskih oblik – podob, besedil in zvoka – v eno spletno zgodbo, kar od novinarja zahteva, da nenehno izbira, kako bo novice predstavil.

Na ta način prinaša spletno novinarstvo številne zahteve tudi na raven novinarskih *veščin in standardov*. Nov način ustvarjanja zgodb daje prednost recimo nelinearnemu modelu pisanja, ki omogoča »trganje« zgodb na manjše dele, razpršene med različne spletne strani neke edicije; splet kot nov mehanizem širjenja vsebin omogoča ob branju novic tudi uporabo drugih interaktivnih orodij, kot so razpravljalni forumi, e-pošta, »žive« klepetalnice ali javnomnenjska glasovanja. S tem lahko postane stik z neko novico tudi začetek širšega procesa javnega komuniciranja, ki se širi prek medijskih spletnih mest v bloge, forume, e-sporočila itd. Spletno novinarstvo zato zahteva redno spremljanje e-pošte in odzivanje na vprašanja ali komentarje bralcev ter nenehno kultivacijo novih prostorov javnega razpravljanja, ki jih mediji prek spletnih edicij ponujajo v uporabo.

6. Da so učinki teh novosti res nezanemarljivi, kaže v slovenskem prostoru zaznani trend umikanja spletnih forumov iz časopisnih različic na spletu namesto njihovega kultiviranja.

Posledično se novostim prilagajajo tudi obstoječi standardi novinarskega dela, ki se vse bolj usmerjajo k ponudbi hipertekstualnih povezav do različnih virov, ozadij, analiz in kontekstov posamičnih zgodb ter spletnih arhivov. Če so v tradicionalnih sistemih mediji posredovali informacije, ki so zadoščale kriterijem uredniške politike in strategiji medijskih hiš, se s pomočjo spleta in različnih informacijskih kanalov na njem širi organizacija kolektivnega vedenja, ki je v jeziku spletne stroke že označeno kot prehod v t. i. obdobje »spleta 2.0«. Zato se mediji resno spopadajo z novo dilemo: kako upravljati s takšnimi procesi? Nekaj nasvetov v tej smeri ponuja spodnja Deuzova misel (1999: 386):

Če bi upoštevali različne veščine in standarde, bi prepoznali tudi korenite spremembe glede tega, kako naj medijski profesionallec ocenjuje svojo vlogo na spletu: bolj naj se osredotoči na skupnost in občinstvo, nenehno naj premišlja o tradicionalnih in alternativnih načinih pripovedovanja zgodb in konstantno naj se zaveda prednosti (in slabosti) medija.

2.3 Preobrazba tradicionalne ideologije novinarstva?

V vrsti sodobnih razprav in s pomočjo empiričnih analiz nekateri avtorji (Deuze 1999, 2005; Gunter 2003; Kawamoto 2003; Singer 2003) že opozarjajo, da se z razširjenostjo računalniško posredovanih oblik komuniciranja in spletnih načinov medijske produkcije v novinarskem poklicu odvijajo pomembne spremembe, ki zahtevajo ponoven premislek o naravi profesionalnega dela. Gledano skozi zgodovino ima tehnološki razvoj pomembno vlogo pri nadgradnji stopnje profesionalnosti posamičnih poklicev, saj spodbuja tako k njihovi interni specializaciji kot tudi k ustvarjanju novih profesij. Danes za večino poklicev že lahko rečemo, da so v veliki meri pod učinkom tehnoloških, posebej računalniško podprtih sprememb, in novinarstvo pri tem, kot poudarja Singerjeva (2003: 143), ni nikakršna izjema.

Čeprav ostajata zavezanost temeljnim normativnim zahtevam profesionalnega dela in pričakovanje o poznavanju posebnih znanj in veščin trdno vpeti v novinarski poklic, pa se s prihodom internetnih novosti v novinarske redakcije povečuje potreba, da se vzpostavi tudi nova *senzibilnost do izvornih načel*, ki so »kriva« za razvoj spleta. Decentraliziranost, nelinearnost ali večglasna dinamičnost na ravni hipertekstualnega zapisovanja vsebin, aktivna vloga bralca in pluralizacija producentov so tiste izvirne normativne lastnosti spleta, prek katerih lahko spletne različice medijev ne le dopolnjujejo, temveč tudi resno konkurirajo tradicionalnim medijem (Oblak in Petrič 2005: 50–52).

Podajanje novic prek spleta je namreč zaznamovano s specifičnimi lastnostmi: v ospredju so elementi kratkoročnosti, hipnosti in povezljivosti z drugimi viri oz. integracija z drugimi novicami na spletu. Na ravni produkcijske logike tradicionalnih in novih spletnih medijev se porajajo številna vprašanja: Kako uspešno rekonstruirati ekonomski model, na katerem naj poleg tradicionalnega nastaja še spletna izdaja medija? Kakšna naj bo organizacijska struktura medijskih hiš, ki svoje vsebine ponujajo tudi prek spleta? Kako naj se spletno novinarstvo sploh vključuje v delo in prakse tradicionalnega novinarstva?

Po Deuzovem mnenju zahtevata sodobni kulturni in tehnološki razvoj ponoven premislek o tem, kaj novinarstvo sploh je in kdo se z njim ukvarja: »Novinarska profesionalizacija iz dobe visoke moderne se je prevesila v tekoče moderno stanje mrzlične novinarske diferenciacije med medijskimi žanri (vključujoč popularno, tabloidno in infotainment novinarstvo), platformami in industrijami« (Deuze 2005: 450). S premikom k fleksibilnosti in profesionalni konvergenci različnih oblik novinarskega dela naj bi se posledično zamajal tudi niz idealno-tipskih poklicnih temeljev, ki jih razširjena »promocija« multikulturalizma in multimedijev v sodobni družbi postavlja pod vprašaj (Deuze 2005: 447).

Tako naj bi bipolarni koncept objektivnosti zamenjala vloga večpomenske objektivnosti, ki odraža občutljivost za različne kulture. Multimedijska okolja, ki so skupinsko naravnana, naj bi novinarje zavezala h kolektivnejše obarvani organizacijski kulturi. Namesto znanega reka »biti tu in zdaj« naj bi se oblikovala težnja po bolj poglobljenem in manj trajnem poročanju, ki se nenehno predeluje, razvija, vanj pa dodaja nove glasove. Tovrstni trendi morebiti tudi med samimi novinarji še močnejše zamegljujejo že tako neenotne odgovore na vprašanja o tem, kdo so, kaj je njihova vloga in katere so njihove značilnosti (Poler - Kovačič 2004: 107). Zato je posamična pričakovanja o učinkih spletnega novinarstva nujno preverjati tudi v praksi.

3 Pogledi novinarjev na spletne medije in njihove učinke

V eni prvih empiričnih raziskav s področja spletnega novinarstva iz leta 1996 v ZDA je Singerjeva opozorila, da je med novinarji zaznati nizko stopnjo zavedanja o učinkih interneta na temeljne funkcije novinarskega dela, kot so pridobivanje informacij, interpretacija podatkov in oblikovanje smiselnih zgodb. Njen očitek o problematiki drži novinarjev, ki »zgolj stojijo ob strani, medtem ko se pojavljajo, oblikujejo in razširjajo nove medijske tehnologije« (Singer 1996: 24), je zato še danes povsem na mestu. Mnoge takrat zgolj možne spremembe so se namreč preoblikovale v povsem realne okoliščine.

Raziskava, ki sta jo med ameriškimi novinarji izvedla Schultz in Voakes (1999), je pokazala prve nastavke za bolj pesimističen pogled novinarjev na splet: posledice spletnega novinarstva in pojava medijev na spletu so večinoma ocenili v luči vse večje odtujitve bralcev in vzpona tržno usmerjenih medijev (v Gunter 2003: 106). Pred tem je Ruggiero (1998) v analizi o vstopu interneta v glavne ameriške časopise predpostavil, da odpor ameriških novinarjev do spletnega novinarstva izhaja iz prevladujoče profesionalne ideologije, prek katere so novinarji socializirani kot elita. Na osnovi analize poročanja ameriških tiskanih medijev je namreč ugotovil, da se med novinarji klasičnih medijev odvija »koncentriran boj za obnovo elitistične paradigme novinarstva proti vdoru interneta« (v Gunter 2003: 107).

Če sklepamo zgolj na osnovi teh zgodnjih empiričnih raziskav, potem lahko zapišemo, da so med prve *ovire pri implementaciji spletnih medijev* – vsaj v očeh urednikov, novinarjev in drugih v medijsko proizvodnjo vpletenih profesionalcev – spadali naslednji dejavniki: pomanjkanje ustrezno izobraženih sodelavcev, nezadostna razpoložljivost

učenja večšin, veliki stroški in pomanjkljiva oprema (Alexander 1997, v Gunter 2003: 108) ter dvomljiva kakovost in zanesljivost spleta kot informacijskega orodja (Garrison 1998a, v Gunter 2003: 110). V študiji, ki jo je med novinarji angleških časopisov izpeljal Nicholas s sodelavci (2000), so kot ključno oviro za neenakomerno razpršeno in nizko stopnjo uporabe interneta omenjali odsotnost ustreznega dostopa do njega.⁷ Internetno bolj izkušenim novinarjem pa je največjo oviro pomenila presoja o kakovosti informacij na spletu, zato ne preseneča, da so številni med njimi pod vprašaj postavljali ravno avtentičnost in zanesljivost informacij na spletu (v Gunter 2003: 113).

Čeprav se je medijska industrija – predvsem na področju tiskanih medijev – na nove spletne izzive mnogokrat odzvala konservativno, razmeroma počasi in ne tako ustvarjalno kot recimo drugi družbeni akterji, ne gre podcenjevati njenih kumulativnih sprememb. Do konca 90. let so spletne izdaje časopisov že ponudile »tehnično infrastrukturo, obetajoče oblike komuniciranja in organizacijskih vzorcev ter niz produktov, ki so bili precej različni od tipične tiskane izdaje« (Boczkowski 2005: 52). Uspešno krmarjenje med zahtevami in pričakovanji občinstev, internimi pogoji medijske produkcije in novimi oblikami posredovanja novic, ki se zaradi tehnoloških okoliščin pomembno spreminjajo, ostaja še vedno pomemben izziv za novinarsko delo, kar se odraža tudi v dosedanjih študijah o odnosu novinarjev do spletnih novosti.

3.1 Raziskava *Evropski novinar in internet*: namen, vzorec in metodologija

Ob boku navedenim empiričnim študijam o spletnem novinarstvu, ki so pokrivala predvsem ameriški prostor, je zorela tudi ideja o raziskovalnem projektu, katerega zasnovo in prve rezultate prikazujemo v nadaljevanju. V splošnem gre za analizo *perceptij o spreminjanju vloge »evropskega novinarja« po desetletnem obdobju vstopa interneta v medijske hiše*. V primerjavi z analizami o uporabi interneta med novinarji znotraj njihovega vsakodnevnega dela (npr. Garrison 2000) se projekt osredotoča na profesionalno vlogo novinarja, ki se ob pojavu spletnih okoliščin pridobivanja, širjenja in distribucije informacij bistveno spreminja. Problem, ki smo si ga zastavili sodelavci na projektu, zadeva status »dobrega novinarja« v dobi interneta, ki ga raziskujemo skozi kontekst obstoječih profesionalnih vrednot, praks in standardov novinarskega dela.

Ker je omenjeni projekt v vsebinskem smislu nadaljevanje mednarodne primerjalne analize vsebin med tiskanimi dnevniki in njihovimi spletnimi različicami, ki smo jo izvedli v letih 2003 in 2004,⁸ se tukajšnja razprava omejuje zgolj na presoje in ocene

7. Med tistimi novinarji, ki so internet vendarle uporabljali, ga je večina dojemala kot dodatno orodje za delo: internet je bil namreč dodaten informacijski vir in nova komunikacijska forma – polovica novinarjev je že tedaj omenjala rabo e-pošte, predvsem za čezcelinsko komuniciranje (v Gunter 2003: 112).

8. Znotraj že v uvodu omenjenega projekta COST A20 je skupina raziskovalcev analizirala medijske vsebine treh glavnih dnevnikov iz različnih držav: Velike Britanije, Irske, Nizozemske, Italije, Španije, Portugalske, Cipra, Grčije, Litve, Švedske in Slovenije. Prvi delni rezultati te študije so bili objavljeni v okviru mednarodne konference z naslovom *Towards New Media*

novinarjev iz redakcij tiskanih medijev. Zato je tudi vzorec anketirancev omejen, rezultati študije pa težko prenosljivi na celotno populacijo »evropskih novinarjev«. Ker je bil eden od ciljev projekta razumevanje profesionalnega življenja novinarjev v praksi, sestavljajo vzorec le tisti novinarji, ki so redno vključeni v novinarsko delo, brez članov uprave, urednikov, oblikovalcev ali občasnih komentatorjev.

Vsaka sodelujoča država je v vzorec vključila tri glavne dnevne časopisne hiše, iz njihovih redakcij pa izbrala 6 pretežno »tiskanih novinarjev« in 3 večinoma »spletne novinarje«, kar je pomenilo približno 27 v vzorec vključenih enot iz vsake države. V raziskavi je sodelovalo 11 držav (VB, Irska, Švedska, Finska, Litva, Estonija, Španija, Italija, Ciper, Grčija in Slovenija).

Končni vzorec je manjši od predvidenega (297 enot), saj ga sestavlja 239 novinarjev in novinark, s katerimi so raziskovalci in sodelavci znotraj posameznih držav najprej stopili v stik po e-pošti, jim nato poslali strukturirani vprašalnik in jih ob dogovorjenem terminu intervjuvali po telefonu.⁹ Telefonsko anketiranje je v povprečju trajalo od 20 do 30 minut. Vsebinsko je bil vprašalnik sestavljen iz več sklopov vprašanj: prvi del se je nanašal na splošne informacije o novinarskem delu, sledil je daljši sklop o ocenjevanju vloge interneta v novinarskem poklicu na ravni opravljanja novinarskih nalog, zbiranja informacij, prihodnosti tiskanih medijev in profesionalne vloge novinarja. Najbolje zastopane države znotraj vzorca so Italija, VB in Slovenija (iz vsake od omenjenih držav prihaja vsaj 30 v vzorec vključenih enot), najmanj novinarjev pa je iz Cipra, Estonije in Grčije (po 9 do največ 14 anketirancev). 147 (62 %) v vzorec vključenih novinarjev je moškega spola, 92 (39 %) je žensk; glede na svoj profesionalni profil se je večina anketiranih samouvrstila v skupino »tiskanih novinarjev« (64 %), medtem ko je »spletnih novinarjev« 28 (12 %); 57 (24 %) se jih je uvrstilo v kategorijo »novinar obeh redakcij«. Večina (kar 75 %) dostopa do spleta več kot 10-krat na dan, manj kot 5-krat na dan pa le 9 % v vzorec zajetih časopisnih novinarjev. Povprečna starost novinarjev je 38 let, v novinarstvu v povprečju delujejo že 14 let, vsaj 7 let pa uporabljajo tudi internet.

Raziskava je temeljila na vprašanju, kako, če sploh, evropski novinarji zaznavajo spreminjanje svoje profesionalne vloge spričo obstoja interneta. Ker so predhodne raziskave pokazale, da so percepcije o profesionalni novinarski vlogi med državami podobne, se v tem prispevku osredotočamo na primerjavo stališč glede na profil novinarja v tiskanih dnevnikih.

3.2 Adopcija in raba interneta v redakcijah časopisnih hiš

Visok delež dnevnega dostopa do spleta in »zrela« dolžina uporabe interneta med v vzorec zajetimi novinarji kažeta, da je splet že krepko vključen v redakcijske hiše glavnih evropskih časopisov. Dostop torej ni več omejitvev, ki bi novinarje odtujevala od spletnih možnosti. Kljub temu smo vprašane prosili, naj ocenijo posamezne dejavnike,

Paradigm, ki je potekala junija 2003 v Pamploni; posamezni članki so leta 2005 izšli v reviji *Gazette*. Ugotovitve primerjalne analize med slovenskimi tiskanimi in spletnimi dnevnikami so objavljene v Oblak in Petrič (2005).

9. Na tem mestu se zahvaljujemo Damjanu Franzu in Alešu Cipotu za pomoč pri zbiranju podatkov za slovenski del vzorca.

ki so po njihovem mnenju oteževali uvajanje interneta v časopisne redakcije. Ugotovitve ponazarjamo v tabeli 1, razvrščene od največje do najmanjše vrednosti vzorčnih ocen aritmetičnih sredin.

Tabela 1: Ovire pri vstopu interneta v časopisne redakcije (frekvence, odstotki in aritmetične sredine).

	1 – sploh ni bilo problematično	2	3	4	5 – bilo je izjemno problematično	aritm. sred.	n
enostavnost uporabe tehnologije	61 28,9	50 23,7	66 31,3	24 11,4	10 4,7	2,39	211
odnos novinarjev	80 38,6	38 18,4	41 19,8	33 15,9	15 7,2	2,35	207
razpoložljivost tehničnega osebja	62 30,0	65 31,4	44 21,3	22 10,6	14 6,8	2,33	207
razpoložljivost učenja veččin	62 30,4	52 25,5	62 30,4	17 8,3	11 5,4	2,33	204
odnos urednikov/uprave	87 41,6	44 21,1	37 17,7	24 11,5	17 8,1	2,23	209
stroški uvajanja	101 51,8	34 17,4	36 18,5	12 6,2	12 6,2	1,97	195

Vir: COST A20 »European journalist and Internet« (maj 2006).

Čeprav so vse izbrane ovire ocenjene podpovprečno, kar v splošnem pomeni, da v očeh novinarjev ne veljajo za resne omejitve pri prvih korakih vstopanja interneta v časopisne redakcije, rezultati vendarle kažejo, da je bil presenetljivo najbolj problematičen dejavnik prisvajanja interneta sama tehnologija. Sodeč po vrednostih aritmetičnih sredin je večina v vzorec zajetih anketirancev kot najbolj problematično ocenila ravno *enostavnost uporabe nove tehnologije*. Kot drugo najbolj izstopajočo oviro so novinarji navedli sam odnos novinarjev do pojava interneta, najmanjša ovira pa so bili, sodeč po podatkih, stroški uvajanja. Prisvajanje interneta je torej nastopalo v dialogu med zunanji (tehnološkimi) omejitvami in notranji zaznavami, kaj internet (lahko) pomeni.

Že longitudinalna študija, ki jo je med leti 1994 in 1998 opravil Garrison med ameriškimi novinarskimi redakcijami, je pokazala, da se je pri iskanju informacij povečala uporaba računalnikov med novinarji, ki so postali bolj odvisni od spleta in internetnih virov informacij. Dnevna raba spleta se je v proučevanem obdobju skoraj podvojila, prav tako se je med novinarji dvignila raven raziskovanja prek spleta (v Gunter 2002: 109). Podatki tukaj predstavljene raziskave dokazujejo, da je internet kot *informacijsko in komunikacijsko orodje tesno vpet v naravo novinarskega dela*, vsaj med časopisnimi novinarji v raziskavo vključenih držav. Med prvimi petimi najpomembnejšimi orodji za zbiranje informacij so namreč kar trije spletnega značaja: spletne iskalnike, e-pošto in spletne strani virov po pomembnosti prehitvejo le telefonski in osebni pogovori.

V povprečju so spletna orodja pomembneje ocenili novinarji spletnih ali obeh redakcij, le pri osebni e-pošti je položaj obrnjen. Ne glede na to pa preseneča ugotovitev, da so interaktivna spletna orodja med »specializiranimi« spletnimi novinarji vseeno nizko ocenjena: novičarske skupine, razpravljalni forumi, blogi in klepetalnice so namreč v izbranem vzorcu na lestvici pomembnosti pod povprečjem. Bistveno pogosteje pa novinarji posegajo po enosmernih spletnih mestih, kot so spletne strani virov ali drugih ponudnikov novic. Že omenjena raziskava Garrisona (2000) je pokazala, da so sredi 90. let med novinarji kot najpogosteje dostopana spletna mesta veljale vladne spletne strani, katerim so sledili spletni iskalniki. Novinarji so splet omenjali kot pomoč pri iskanju ozadij za zgodbe, za pridobitev sicer težko dostopnih informacij, prepoznavanje dodatnih virov in pridobitev vladnih informacij (Garrison 2000, v Gunter 2002: 110). Tudi v evropski raziskavi smo želeli proučiti, kako časopisni novinarji ocenjujejo vlogo interneta in čemu pripisujejo njegovo uporabnost. Je internet bolj uporaben kot orodje za preverjanje dejstev ali kot enosmerni informacijski sistem? Vrednosti aritmetičnih sredin za izbrane naloge so tu predstavljene ločeno glede na profil novinarja; večja je vrednost na razponu od 1 do 5, uporabnejši je internet za potrebe novinarskega dela.

Tabela 2: Ocene uporabnosti interneta za opravljanje novinarskih nalog glede na novinarski profil (vrednosti aritmetičnih sredin).

Ocena uporabnosti interneta za ...	novinarji tiskanih redakcij	novinarji spletnih redakcij	novinarji obeh redakcij	skupna aritm. sred.	n
iskanje servisnih informacij (telefonskih števil, naslovov)	4,32	4,32	4,11	4,27	237
dostop do vladnih poročil in drugih vladnih informacij	4,15	4,32	4,53	4,26	238
pridobivanje sporočil za javnost	4,11	4,30	3,98	4,11	238
poglobljeno raziskovanje ozadja	3,97	4,50	4,09	4,07	234
dostop do virov	3,77	4,36	4,40	4,00	237
dostop do poročil in drugih informacij lokalnih oblasti	3,56	3,81	3,95	3,69	236
dostop do korporacijskih poročil in drugih informacij o podjetjih	3,49	3,96	3,91	3,66	237
preverjanje dejstev	3,32	3,86	3,44	3,41	236

Vir: COST A20 »European journalist and Internet« (maj 2006).

V splošnem bi lahko ocenili, da so spletni novinarji in novinarji obeh redakcij internetu bistveno bolj naklonjeni kot novinarji tiskanih medijev, saj više ocenjujejo njegovo uporabnost pri različnih nalogah novinarskega poklica, čeprav so vrednosti aritmetičnih sredin v vseh kategorijah v povprečju visoke. Internet je torej med časopisnimi novinarji zapisan kot *uporabno orodje*, ki ga intenzivno umeščajo v svoje profesionalno delo. Posebej uporaben je kot most za pridobivanje različnih informacij: od servisnih podatkov in vladnih poročil do sporočil za javnost. Uporaben je tudi kot pomoč pri raziskovanju

ozadij, torej kot kanal, ki dopušča pot do bolj poglobljenih oz. novih zgodb. Na tej ravni ga najbolj cenijo ravno novinarji spletnih redakcij. Najmanj koristen pa se zdi za preverjanje dejstev, in to posebej v očeh novinarjev tiskanih redakcij.

3.3 Pomen interneta za novinarsko delo in njegovi učinki

Vprašalnik je nadalje zajemal več rubrik, znotraj katerih smo med časopisnimi novinarji skušali zajeti njihove percepcije o učinkih interneta na novinarstvo. V empiričnem smislu smo učinke merili na ravni posameznikovih ocen o prihodnosti časopisnega novinarstva, vidikih novinarskega dela in uresničevanja novinarskih ciljev. Na tem mestu prikazujemo le rezultate o tem, kakšno vlogo novinarji pripisujejo internetu v shemi posameznih novinarskih ciljev.¹⁰

Tabela 3: Ocene učinkov interneta pri uresničevanju novinarskih ciljev glede na novinarski profil (vrednosti aritmetičnih sredin).

Kakšen učinek ima internet pri uresničevanju naslednjih ciljev:	novinarji tiskanih redakcij	novinarji spletnih redakcij	novinarji obeh redakcij	skupna aritm. sred.	n
posredovati informacije javnosti kar se da hitro	4,24	4,82	4,68	4,41	239
dosegati čim širšo publiko	4,05	4,32	4,53	4,19	238
ljudem omogočiti prostor za izražanje mnenj	3,93	4,19	4,28	4,03	237
posredovati nove ideje in trende	3,77	4,00	4,12	3,89	238
ohraniti stike z javnostjo	3,70	4,30	4,19	3,88	237
odzivati se na reakcije na novinarsko poročanje	3,57	4,25	3,81	3,70	236
omogočiti forum za javna posvetovanja	3,58	3,85	3,86	3,68	234
ponujati zabavo	3,44	3,75	3,74	3,55	238
posredovati verodostojne (objektivne) informacije	3,39	3,82	3,75	3,53	239
analizirati in interpretirati kompleksne teme	3,47	3,64	3,49	3,49	239
zastopati mnenja določenih skupin	3,54	3,14	3,51	3,49	235
opravljati funkcijo »psa čuvaja« (varuha demokracije)	3,32	3,50	3,73	3,45	234
ustvariti ugodno okolje za oglaševalce	3,08	3,70	3,54	3,28	229
vplivati na javno mnenje	3,23	3,52	3,23	3,26	236
izvajati vpliv na politično agendo	2,99	3,25	2,93	3,01	235

Vir: COST A20 »European journalist and Internet« (maj 2006).

10. Gre za niz vprašanj, ki ga je na vzorcu nizozemskih novinarjev že preizkusil Deuze (2002), podatke pa interpretiral v članku Deuze in Dimoudi (2002). V našem primeru smo malenkostno spremenili le izvorno lestvico odgovorov, ki sega od 1 – zelo negativen učinek do 5 – zelo pozitiven učinek.

Rezultati v splošnem kažejo, da je dojemanje učinkov interneta na uresničevanje izbranih novinarskih ciljev v povprečju izjemno visoko, ne glede na profil novinarja: zelo pozitiven učinek novinarji pripisujejo možnosti, da se prek interneta informacije posredujejo hitro in čim širši publiki. Pomemben potencial spleta vidijo tudi v tem, da omogoča dodaten prostor za izražanje mnenj, posredovanje idej in interakcije z javnostjo. Lahko bi torej rekli, da so ravno izvorni *interaktivni potenciali spleta* ocenjeni kot tisti, ki imajo na novinarski poklic največji učinek. Bistveno manj »moči« novinarji pripisujejo spletnim možnostim za vplivanje na politično agendo ali javno mnenje; na tej ravni so najbolj optimistični spletni novinarji.

Ne glede na profil novinarja smo želeli preveriti, kaj se skriva za omenjenimi podobami o učinkih spleta na cilje novinarskega dela. Zanimalo nas je, ali je mogoče raznolike učinke, ki naj bi jih prinesel internet, znotraj izbranega vzorca evropskih novinarjev razvrstiti v neke prepoznavnejše latentne dimenzije, ki bi razkrile različne skupine učinkov interneta na uresničevanje novinarskih ciljev. Pri tem smo si pomagali z metodo faktorjskih uteži. Rezultate prikazujemo v tabeli 4.

Tabela 4: Učinki interneta v tipologiji novinarskih ciljev (rezultati faktorjske analize).

Cilj je ...	F1 interaktivno odzivanje in stik z javnostjo	F2 izvajanje in zastopanje kolektivnih delovanj	F3 ohranjanje klasičnih funkcij medijev
posredovati informacije javnosti kar se da hitro	0,721		
ohraniti stike z javnostjo	0,665		
dosegati čim širšo publiko	0,594		
ljudem omogočiti prostor za izražanje mnenj	0,570		
odzivati se na reakcije na novinarsko poročanje	0,492		
posredovati nove ideje in trende	0,443		
vplivati na javno mnenje		0,630	
izvajati vpliv na politično agendo		0,634	
omogočiti forum za javna posvetovanja		0,596	
zastopati mnenja določenih skupin		0,553	
ponujati zabavo		0,493	
ustvariti ugodno okolje za oglaševalce		0,439	
analizirati in interpretirati kompleksne teme			0,779
posredovati verodostojne (objektivne) informacije			0,495
opravljati funkcijo »psa čuvaja« (varuha demokracije)			0,439
% pojasnjene variance	17,010	16,670	9,110

Sodeč po rezultatih faktorjske analize kaže uresničevanje novinarskih ciljev s pomočjo interneta dojemati in interpretirati kot triplastno in ne enovito kategorijo.

Takšna heterogenost, ki je v splošnem skladna z razumevanjem različnih področij, ki jih novinarji sami uvrščajo med pomembne vidike lastnega poklica, je v vsebinskem smislu zelo zgovorna, saj se prekriva s smerjo vpliva, ki ga lahko ima internet oz. splet kot komunikacijski in informacijski sistem. Učinke interneta namreč novinarji ločeno ocenjujejo na treh ravneh:

- a) *interaktivno odzivanje in stik z javnostjo*: prvi faktor določajo tisti cilji oz. naloge, ki zadevajo odnos do občinstev oz. javnosti; internet ima v tej skupini stališč zelo pomembno vlogo kot mehanizem, ki omogoča interaktivno odzivanje javnosti, in kot prostor za javno razpravo;
- b) *izvajanje in zastopanje kolektivnih delovanj*: drugi faktor zaznamujejo predvsem cilji, ki merijo različne »javne« in kolektivne vplive interneta bodisi na javno mnenje ali politiko bodisi ga dojemajo kot prostor za zastopanje novih vplivov ali družbenih skupin;
- c) *ohranjanje klasičnih funkcij medijev*: na tretji ravni se nahajajo cilji, ki internet povzdigujejo kot orodje za analizo in interpretacijo vsebin, za posredovanje objektivnih informacij ali kot nadzorno funkcijo – gre torej za klasične normativne funkcije medijev.

Toda kot opozarja Singerjeva (2003), se ključne razlike med spletnim in tradicionalnim novinarstvom, o katerih potekajo sodobne razprave, nanašajo na nekaj več kot zgolj ocenjevanje specifičnih novinarskih veščin, ciljev ali vrednot. Govorijo namreč predvsem o tem, »kaj novinar je in kaj počne kot član védenjske, etične in avtonomne profesije« (Singer 2003: 147). Kam se v tem »boju« med digitalno in klasično medijsko platformo razvrščajo časopisni novinarji, bomo natančneje spoznali v nadaljevanju.

3.4 Novinarski razkol med zagovorniki in kritiki spleta

V sklepnem delu vprašalnika smo nanizali nabor različnih trditvev, ki po našem mnenju na petih različnih ravneh »lovijo« stališča vprašanih do spletnega novinarstva. Gre za trditve, ki se v osnovi nanašajo na to, kako pojav spleta učinkuje na a) prihodnost in strategijo časopisov, b) novinarske prakse, c) profesionalno vlogo novinarjev, d) etiko in e) odnose med novinarji in javnostjo. Ker smo že v predhodnih analizah zaznali razlike med tistimi novinarji, ki delujejo pretežno v tiskani redakciji, in preostalimi profili novinarjev, smo razlike v stališčih preverjali z razvrščanjem v skupine vseh v vzorec vključenih enot.¹¹

Rezultati so pokazali, da se časopisni novinarji v odnosu do spletnega novinarstva delijo v *dve diametralno nasprotni skupini*. V prvo skupino, poimenovali smo jo *kritiki spletnega novinarstva*, spadajo tisti anketiranci, ki imajo na pozitivno usmerjenih trditvah negativne vrednosti, kar pomeni, da so njihovi odgovori nižji od povprečja. Velja

11. S pomočjo dendrograma in izračuna Wardove kriterijske funkcije smo z metodo voditeljev dobili dve zelo jasni skupini. Rezultati razvrščanja so prikazani v tabeli 5. Vrednosti centroidov smo zamenjali z znaki + oz. – tako, da sistem +++ označuje vrednosti, višje od 0,41, sistem ++ vrednosti med 0,21 in 0,40, + pa interval med 0,01 in 0,20. Sistem znakov – je analogen, le da označuje negativne vrednosti centroidov.

pa tudi obratno: predstavniki te iste skupine so nadpovprečno pozitivno odgovarjali na tista stališča, ki so implicitno izražala negativen ali bolj skeptičen odnos do učinkov interneta na novinarstvo. Druga skupina anketirancev je prvi diametralno nasprotna: nadpovprečno pozitivne vrednosti odgovorov vsebujejo vse trditve, ki posredno ali neposredno izražajo pozitiven odnos do spletnega novinarstva, zato smo jo preprosto poimenovali *zagovorniki spletnega novinarstva*.

Tabela 5: Odnos časopisnih novinarjev do spletnega novinarstva (rezultati razvrščanja v skupine).

	kritiki spletnega novinarstva	zagovorniki spletnega novinarstva
Prihodnost in strategija časopisov		
Splet je odprl nove možnosti za časopisno novinarstvo.	--	++
Multimedijske storitve so pomemben element pri posredovanju vsebin občinstvu.	--	++
Novice bi morali objavljati na spletu, kakor hitro je mogoče, ne glede na časovni okvir tiskanega časopisa.	-	+
Dolgoročno gledano je spletno novinarstvo nujna in razvojna strategija časopisnih hiš.	---	++
Spletna izdaja negativno vpliva na prave funkcije tiskane izdaje časopisa.	++	-
Brezplačno objavljane novice na spletu razvrednoti delo novinarjev.	++	--
Številne »naredi-si-sam novice« na spletu ogrožajo časopise.	+	-
Nepoklicno novinarstvo in blogi niso resno novinarstvo.	+++	---
Objavljanje vsebin na različnih medijskih kanalih je le druga oblika za recikliranje istih vsebin.	++	--
Prakse		
Objavljanje vsebin na spletu omogoča novinarjem razvijanje bolj privlačnih oblik podajanja zgodb.	--	++
S pomočjo interneta lahko novinarji v svoje zgodbe vključijo več informacij kot prej.	-	+
Ustvarjanje vsebin za različne medijske izdaje je za novinarsko delo bolj nagrajujoče.	--	++
Dober časopisni novinar je običajno tudi dober spletni novinar.	--	++
Novinarji na spletu ne najdejo informacij, ki jih ne bi našli tudi drugače.	+	--
Sočasno z razvojem interneta se je vloga novinarskih tehničnih znanj preveč povečala.	+	-
Profesionalna vloga		
Časopisni novinarji lahko svoje delo v prihodnje popestrijo tako, da se izmenjujejo med različnimi izdajami znotraj časopisne hiše.	-	++

Časopisi bodo morali svoje vsebine objavljati tudi na spletu, če bodo želeli preživeti.	--	++
Spletni novinarji imajo na razpolago več orodij za objavljanje podrobnejših in poglobljenih informacij kot časopisni novinarji.	--	+++
Spletni novinarji so bolj povezani s svojimi bralci kot časopisni novinarji.	--	++
Moški novinarji uporabljajo splet pogosteje kot ženske novinarke.	++	--
Spletni novinarji so bolj urejevalci novic kot pisci izvirnih zgodb.	+++	---
Zaradi interneta postaja novinarstvo vse bolj zgolj »pisarniško delo«.	++	--
Zaradi interneta postaja novinarstvo bolj površno.	+++	---
Etika		
Internet lažje omogoča dvojno preverjanje informacij.	-	++
Spletna interaktivnost narekuje novinarstvo, ki je do javnosti bolj odgovorno.	--	++
Razlikovanje med pravo in nepravo oz. netočno informacijo je enako preprosto na spletu kot kje drugje.	--	++
Internet omogoča, da se novinarji poslužujejo večjega števila virov.	--	++
Na spletu se novinarji pogosteje srečujejo z nezanesljivimi informacijami.	++	-
Splet ogroža kvaliteto novinarstva.	+++	---
Spletno novinarstvo je točnost poročanja žrtvovalo za hitrost poročanja.	+++	---
Spletno novinarstvo pomeni, da mediji konvergirajo na ožji ravni medijskih agend.	+++	--
Novinarstvo in javnost		
Javnost zahteva, da časopisi izkoriščajo tudi spletne možnosti.	-	++
Povezanost z občinstvom je pomembna prednost spletnega novinarstva.	--	+++
Združevanje potencialov tiskanega in spletnega medija prinaša boljši odnos do občinstva.	--	+++
Potrebam občinstva bolj služijo tiskani kot spletni mediji.	+++	---
Tiskani mediji so bolj verodostojni kot spletni.	+++	--
Pri pomembnih zadevah je občinstvo bolj naklonjeno tiskanim medijem.	+++	---
Občinstvo potrebuje novice in ne stikov z novinarji.	++	-

Kot je razvidno iz podatkov v tabeli 5, člani prve skupine, kritične do spletnega novinarstva, najbolj izrazito soglašajo s trditvami, da so tiskani mediji v primerjavi s spletnimi verodostojnejši in da v večji meri služijo javnosti, ki jim tudi bolj zaupa; tudi v odnosu do etične ravni novinarstva je njihov položaj jasen: splet je za novinarstvo

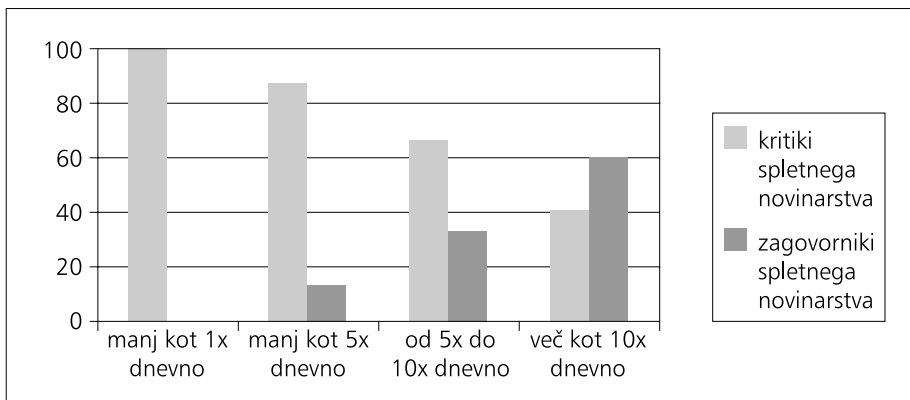
grožnja, ker daje prednost hitrosti poročanja pred natančnostjo. Od tu sledi tudi strinjanje s stališčem, da splet siromaši novinarstvo, ki postaja površnejše, saj so spletni novinarji prej kot ustvarjalci le urejevalci zgodb. Kritičnost do spleta je torej med člani te skupine kot obramba klasičnemu tisku, ki se kaže tudi v izrazitem nasprotovanju do novih oblik pisnega izražanja – blogi in nepoklicno novinarstvo v očeh te skupine preprosto niso novinarstvo.

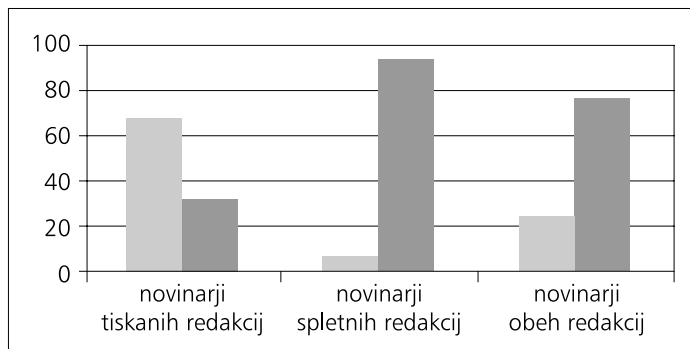
Na drugi strani so zagovorniki pozitivnih plati spletnega novinarstva, ki opozarjajo na njegove prednosti ravno v odnosu do javnosti: menijo namreč, da se s spletom odnosi in stiki z javnostjo izboljšujejo; močno strinjanje izražajo tudi do možnosti, ki jih splet prinaša za profesionalnost novinarskega poklica – pripadniki te skupine namreč menijo, da imajo spletni novinarji več možnosti za bolj poglobljeno in podrobnejše poročanje.

Stroga ločitev med omenjenima skupinama že sama po sebi kliče k ugotavljanju, kdo so predstavniki ene in kdo člani druge skupine. Katere demografske in profesionalne lastnosti so denimo tiste, po katerih skupini najbolj razlikujeta? V ta namen smo preverjali, ali je članstvo v skupini statistično značilno določeno s starostjo, spolom in profilom novinarja, internetnimi izkušnjami in dnevno uporabo interneta ter državno pripadnostjo.

Podatki kažejo, da *spol in starost anketirancev nimata statistično značilnega vpliva*, kar pomeni, da se kritiki oz. zagovorniki spletnega novinarstva pomembno ne razlikujejo glede na spol ali starost; tudi število »poklicnih« let v novinarstvu ali seznanjenost z internetom v letih uporabe nimata značilnega vpliva. Ne moremo torej trditi, da so kritiki ali zagovorniki spleta po spolni in starostni strukturi homogeni, prav tako jih ne opredeljujeta niti poklicna izkušnost v novinarstvu niti seznanjenost z internetom. Je pa članstvo v skupini določeno glede *na dnevno uporabo interneta* (glej graf 1) in *profil novinarja* (graf 2), saj sta se – kot nazorno prikazujeta spodnja grafa – obe spremenljivki izkazali kot statistično značilni.

Graf 1: Kritiki in zagovorniki spletnega novinarstva glede na dnevno rabo interneta

Graf 2: Kritiki in zagovorniki spletnega novinarstva glede na profil novinarja

Spletnemu novinarstvu bolj naklonjeni so tisti novinarji, ki dnevno pogosteje uporabljajo internet in delajo v glavnem v spletnih ali obeh redakcijah. In obratno: med najostrejše kritike spletnega novinarstva spadajo tisti novinarji, ki imajo z internetom dnevno manj izkušenj in delajo izključno v tiskani redakciji. Zanimiv pokazatelj razlik med novinarji je tudi država, iz katere prihajajo: spletu bolj naklonjeni novinarji prihajajo iz VB, Finske, Litve ali Švedske, kritiki spletnega novinarstva pa so na drugi strani v večji meri novinarji iz Italije, Slovenije in Grčije, ki delujejo v tiskani redakciji in internet uporabljajo manj kot 5-krat dnevno.

4 Zaključek

Skrajno pozicioniranje novinarjev v odnosu do interneta kaže na precej »črno-belo logiko« razumevanja novih medijev, in to v času, ko so druge družbene skupine in institucije splet že uspele vključiti na manj stereotipne načine. Obenem pa dve diametralno nasprotni skupini »evropskih novinarjev« govorita v prid tezi, da splet z novinarske optike ni zanemarljiv, zgolj tehnično zaznamovan dejavnik, temveč nasprotno: gre za družbeni, kulturni in socialni pojav, ki v percepcije zaposlenih vnaša tudi nelagodje, skrb in občutek ogroženosti. Če se ob vse večji prodornosti računalniško posredovanega komuniciranja in novih medijev vse manj poudarja razvidno ločnico med novinarstvom in nenovinarstvom, govori analiza »evropskega časopisnega novinarja« še nekaj: to ločnico med »pravim« in »nepravim« novinarstvom pomagajo soustvarjati tudi novinarji sami. Toda svežih in hitro razvijajočih se trendov v spletnih okoljih ne gre zanemariti.

Trenutni vzpon blogov, interaktivnih osebnih revij, ki kombinirajo komentar, pogovor in originalno reporterstvo še pripomore k nadaljnji zameglitvi realnih ali imaginarnih ločnic med profesionalnostjo in neprofesionalnostjo – še posebej zato, ker narašča število blogarjev, ki delujejo kot časopisni ali radiodifuzni poročevalci (Outing 2002, v Singer 2003: 147).

Prakse, ki so jih izpričali tudi v naš vzorec zajeti časopisni novinarji, govorijo v prid tezi, da je internet že tesno vključen v novinarski poklic, saj ima pomembno mesto bodisi kot informacijsko bodisi kot komunikacijsko orodje. Če splet ni več tehnična ovira, temveč uporabni pomočnik pri opravljanju različnih novinarskih nalog, pa osta-

jajo predstave o njegovem profesionalnem pomenu heterogene in večplastne. Tovrstno ugotovitev lahko navežemo tudi na enega od pristopov k opredeljevanju novinarstva (Splichal in Sparks 1994: 7–8), ki pravi, da ne obstaja eno, ampak več »novinarstev«, kar pomeni, da novinarstvo ni edinstvena in trdna profesija. Zato so lahko raznolike in neenotne percepcije o vlogi in pomenu spleta med novinarji pričakovane, zlasti tedaj, ko jih proučujemo ločeno glede na novinarski profil.

Težava, pred katero se je danes znašla novinarska skupnost, je v tem, kako redefinirati profesionalno nišo, ki jo pod vprašaj postavljajo vsi tisti, ki delajo z novimi mediji. Singerjeva (2003: 157) omenja dve možni poti iz te zagate: če se bo pojmovanje spletnega novinarstva še naprej razlikovalo od profesionalne skupnosti, značilne za klasične novinarje, kar denimo nakazujejo tudi ugotovitve tukajšnje empirične študije, potem bo splet predstavljal neposreden izziv in potencialno grožnjo. Če upoštevamo trende, da vse več mladih medijske vsebine konzumira ravno prek spleta (gl. Oblak in Petrič 2005: 107–109), se bo računalniško podprtim medijskim formatom vrednost kvečjemu še zviševala in spletni mediji bodo postajali dominantnejši. Če pa naj spletno novinarstvo kot enakovredno stopi pod okrilje novinarske skupnosti, potem bo potrebna bodisi precejšnja prilagoditev v samopercepciji tega, kaj novinar danes počne, ali pa temeljita sprememba v načinu, kako naj spletno novinarstvo sploh deluje.

Poleg bolj poglobljenega proučevanja novinarskih pogledov na pojav in učinke spleta bi zato veljalo pozornost nameniti tudi stališčem urednikov in analizi morebitnih strategij posameznih medijskih hiš v odnosu do njihovih spletnih različic. Dosedanje raziskave znotraj slovenskega prostora so namreč pokazale, da je vloga producentov na spletu še vedno premalo preiščena in preveč odmaknjena od temeljnih načel spletnega komuniciranja. Sodeč po podatkih tukajšnje raziskave evropski novinarji zelo dobro zaznavajo emancipatorne učinke, ki jih lahko ima splet za doseganje novinarskih ciljev, med katerimi posebej izpostavljajo interaktivne odzive javnosti in zastopanje kolektivnih delovanj.

Z vidika slovenskega razvoja spletnega novinarstva se slednje zdi še posebej pomembno, zlasti ker so podatki na slovenskem podzorcju izjemno pomenljivi: slovenski novinarji se namreč v večji meri uvrščajo v skupino, ki skozi zagovorništvu tiskanih medijev kritično zaznava spletno novinarstvo. Razloge za takšno skepsu in mestoma tudi izrazit odpor do spletnih novosti bi gotovo veljalo podkrepiti z dodatnimi raziskavami, ki bi spreminjanje profesionalne vloge novinarjev oz. percepcijo statusa novinarjev v novi digitalni dobi še podrobneje osvetlile. Na osnovi tukajšnje razprave pa bi se bilo mogoče dobro vprašati, ali je strah slovenskih časopisnih novinarjev pred spletom očiten že do te mere, da lahko skrbi tudi njihove uporabnike. Slovensko spletno novinarstvo se bo moralo v prihodnje še dokazati, da bo upravičilo status profesionalnega novinarskega dela, klasično dojemanje novinarskega poklica pa preveriti svoje naloge in kompetence v obdobju t. i. spletne medijske logike.

Literatura

- Alexander, M. J. (1997): Net Gain? New England's online Newspapers assess benefits and drawbacks of their electronic editing. Članek predstavljen na konferenci Association for Education in Journalism and Mass Communication, Chicago, IL.
- Boczkowski, J. Pablo (2005): *Digitizing the News: Innovation in Online Newspapers*. Cambridge: MIT Press.
- Dahlgren, Peter (1996): Media Logic in Cyberspace: Repositioning Journalism and its Publics. *Javnost/The Public*, 3 (3): 59–72.
- Deuze, Mark (1999): Journalism and the Web: An analysis of skills and standards in an Online Environment. *Gazette*, 61 (5): 373–390.
- Deuze, Mark (2005): What is Journalism? Professional Identity and Ideology of Journalists Reconsidered. *Journalism*, 6 (4): 442–464.
- Deuze, Mark, in Dimoudi, Christina (2002): Online Journalists in the Netherlands: Towards a Profile of a New Profession. *Journalism*, 3 (1): 85–100.
- Donsbach, W., in Klett, B. (1993): Subjective Objectivity: How Journalists in Four Countries Define a Key Term of Their profession. *Gazette*, 51 (1): 53–83.
- Garrison, B. (1998): Caught in the Web: Newspaper use of the Internet and other online resources. Članek predstavljen na konferenci Association for Education in Journalism and Mass Communication, Baltimore, MD.
- Garrison, B. (2000): Diffusion of a new technology: Online research in newspaper newsrooms. *The Journal of Research into New Media Technologies*, 6 (1): 84–105.
- Garrison, Bruce (2001): Diffusion of Online Information Technologies in Newspaper Newsrooms. *Journalism*, 2 (2): 221–239.
- Gunter, Barrie (2003): *News and the Net*. London: LEA.
- Kawamoto, Kevin (ur.) (2003): *Digital Journalism: Emerging Media and the Changing Horizons of Journalism*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Livingstone, Sonia (1999): New Media, New Audience? *New Media & Society*, 1 (1): 59–66.
- Nicholas, D., in dr. (2000): The Impact of the Internet on Information Seeking in the Media. *Aslib Proceedings*, 52 (3): 98–114.
- Oblak, Tanja, in Petrič, Gregor (2005): Splet kot medij in mediji na spletu. Ljubljana: FDV.
- Poler - Kovačič, Melita (2004): Podobe (slovenskega) novinarstva: o krizi novinarske identitete. V M. Poler - Kovačič in M. Kalin - Golob (ur.): *Poti slovenskega novinarstva – danes in jutri*: 85–112. Ljubljana: FDV.
- Ruggiero, E. (1998): Perceptions of Traditional American Journalists toward the Internet as a news source: A Critical Approach. Članek predstavljen na konferenci Association for Education in Journalism and Mass Communication Convention, Baltimore, MD.
- Schultz, T., in Voakes, P. (1999): Prophets or Gloom? Why do Journalists have so Little Faith in the Future of Newspapers? *Newspaper Research Journal*, 20: 23–40.
- Shoemaker, P. J., in Reese, S. D. (1996): *Mediating the Message: Theories of Influences on Mass Media Content*. New York: Longman.
- Singer, Jane (1996): Changes and Consistencies: Newspaper Journalists Contemplate an Online Future. Članek predstavljen na konferenci Association for Education in Journalism and Mass Communication, San Francisco, CA.

- Singer, Jane (2003): Who are these guys? The Online Challenge to the Notion of Journalistic Professionalism. *Journalism*, 4 (2): 139–163.
- Splichal, Slavko (2000): Novinarji in novinarstvo. *Javnost/The public*, 7: 47–56.
- Weaver, D. H. (1998): *The Global Journalist: News People Around the World*. New Jersey: Hampton Press.
- Weischenberg, S., in Scholl, A. (1998): *Journalismus in der Gesellschaft: Theorie, Methodologie and Empirie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Naslov avtorice:

Tanja Oblak Črnič
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: tanja.oblak@fdv.uni-lj.si

Vesna Laban, Melita Poler Kovačič

Poročevalska sklicevalnost v agencijskih besedilih

POVZETEK: Ključno vprašanje članka je, kako Slovenska tiskovna agencija (STA) navaja ali povzema mnenja virov informacij. Avtorici z jezikovnostilno analizo razčlenjujeta jezikovna sredstva sklicevalnosti v besedilih STA. Analiza razkriva uporabo 71 glagolov rekanja, mišljenja in zaznavanja, kar pripisujeta želji novinarjev po doseganju večje razgibanosti besedila in izogibanju monotonosti. Presenetljivi sta ugotovitvi o redki rabi premeža in polpremeža govora ter nedoslednosti pri označevanju meje med avtorskim in neavtorskim delom besedila. Novinarji STA po ugotovitvah analize mnogo pogosteje uporabljajo povzemanje izjav virov informacij. Pri tem se največkrat sklicujejo na poročanje tujih tiskovnih agencij ali medijev, zato prihaja do dvojnega in celo trojnega sklicevanja. Prekomerno rabo morfema naj bi + del. -l, ki vsebuje tako nezanesljivost kot sklicevalnost, avtorici utemeljujeta s pretirano skrbjo novinarjev za »objektivno« prenašanje navedkov.

KLJUČNE BESEDE: agencijsko novinarstvo, viri informacij, jezikovna sredstva sklicevalnosti, Slovenska tiskovna agencija

1 Uvod

Novinarskim besedilom pripada *diskurzivni status resničnosti* (McNair 1998) in z njim *verodostojnost*, ki pa ni dokončna – ni dosežena enkrat za vselej. Novinarji morajo ta status nenehno braniti ter ga vedno znova uveljavljati s kodeksi in konvencijami, ki naslovnikom pomenijo znak resničnosti oziroma verjetnosti. Mednje sodi tudi *konvencija novinarske objektivnosti*, ki kljub raznolikosti teoretskih razlag in nekaterim kritičnim pogledom ostaja globoko zakoreninjena v predstavi kakovostnega novinarstva v demokratičnih medijskih okoljih. Hallin in Mancini (2004: 38, 69) ugotavljata, da je objektivnost dejansko sopomenka novinarske profesionalnosti kot osrednje ideje anglo-ameriškega oziroma liberalnega modela novinarstva. Ena temeljnih prvin novinarske objektivnosti – ne glede na to, ali jo obravnavamo kot dosegljivi cilj ali zgolj kot ideal, kot v novinarstvu zaželeno ali škodljivo normo – je *pregledno navajanje virov informacij*. Viri so ključni za novinarsko konstrukcijo realnosti, ker oblikujejo in strukturirajo novinarski diskurz (Van Dijk 1988; Tuchman 1978). Z (re)interpretacijo informacije so vselej tudi določevalci pomenov, zato je toliko pomembneje vedeti, kako je novinar prišel do določenih informacij in kdo so njegovi viri.

Ključno raziskovalno vprašanje članka je, kako agencijski novinarji navajajo ali povzemajo vire informacij ter njihova mnenja in stališča. Besedila novinarskih agencij so rutinski viri informacij, ki jih novinarji številnih množičnih medijev pogosto uporabljajo – običajno z navedbo vira, včasih tudi brez (prim. Van Dijk 1988; Laban 2004). Viri informacij, ki jih upovedujejo agencijska besedila, tako vstopajo v novinarski diskurz drugih medijev in ga – bodisi transparentno bodisi prikrito – (so)oblikujejo. Zahteva po doslednem upoštevanju pravil kakovostnega novinarskega diskurza je za agencijske novinarje toliko pomembnejša, ker so njihove napake in slabe strokovne presoje (lahko) ponovljene v besedilih drugih medijev – naročnikov novinarske agencije.

Odgovore na zastavljeno vprašanje bomo iskali v besedilih Slovenske tiskovne agencije (STA). Z jezikovnostilno analizo bomo razčlenili jezikovna sredstva sklicevalnosti in popisali uporabljene sklicevalne avtomatizme.¹ Ker se z izbiro jezikovnih sredstev kaže avtorjev namen sporočanja oziroma njegovo hotenje (gl. Kalin Golob 2002, 2004), bomo poskušali nakazati razloge za novinarjevo izbiro oziroma uporabo različnih jezikovnih sredstev. Novinarji so namreč, kot pišeta Killenberg in Anderson (1993: 38–39), »sporočevalci z namenom«, zato so za svoje izbire (načinov) navajanj virov informacij tudi odgovorni.

2 Resničnost novinarskih besedil in konvencija novinarske objektivnosti

V novinarski skupnosti obstajajo določene skupne vrednote, ki delujejo kot novinarsko prepričanje. Eden od njegovih elementov so konvencije novinarskega dela (Sigal 1973: 65). Ko novinar izbira med informacijami in zgodbami, »/p/ri tem ni nobenih objektivnih meril, so le konvencije« (Lippmann 1999: 223), ki razumsko upravičujejo tisto, kar novinarji rutinsko počnejo pri obdelavi informacij.

Ena takih je konvencija novinarske objektivnosti, povezana z diskurzivnim statusom resničnosti novinarskih besedil. Novinarstvo trdi, da nam pripoveduje *resnico*, četudi priznava, da je ta posredovana z novinarjevo subjektivnostjo, pritiski časovnih rokov in drugimi omejitvami novinarskega dela. Toda če so konvencije, ki pomenijo *verodostojnost*, dovolj izpolnjene oziroma upoštevane, naslovnik novinarskemu diskurzu zaupa, da predstavlja *resnico*. Novinarstvo terja, da ga sprejmemo vsaj kot približevanje *resnici*, vsekakor pa kot diskurz, ki je dovolj blizu *resnici*, da je vreden našega zaupanja v njegovo integriteto (McNair 1998: 5) kljub večrazsežnostni in težko opredeljivi naravi *resnice*.²

1. Del raziskovalnih rezultatov je bil predstavljen na strokovnem srečanju z mednarodno udeležbo, ki ga je pripravila hrvaška novinarska agencija HINA. Srečanje z naslovom »HINA – 15 godina hrvatskog agencijskog novinarstva« je bilo 24. oktobra 2005 v Zagrebu.
2. Moderno novinarstvo prevzema pojmovanje resničnosti iz razsvetljenske filozofije, ki je razvila korespondenčno teorijo resnice, po kateri je resnica skladna z zunanji dejstvi, preverljiva, univerzalna in jo je možno reproducirati (Patterson in Wilkins 1994: 20). Dediščina moderne dobe se v novinarstvu kaže kot zaupanje v možnost objektivnega spoznanja in posredovanja resnice, kar naj bi novinar dosegel s poročanjem o dejstvih. Vendar sodobna novinarska teorija priznava, da novinarsko besedilo ni odsev realnosti, ampak konstrukt oziroma podoba; je

Da si novinarski diskurz lasti status *resnicoljubnega* upovedovanja realnosti, je razvidno iz številnih samoregulacijskih dokumentov, v katerih novinarji opredeljujejo svoje poslanstvo. Novinar naj bi uresničeval »temeljno človekovo pravico do resničnih informacij« (36. točka Resolucije Sveta Evrope št. 1003 o novinarski etiki) oziroma pravico javnosti, »da je seznanjena z resnico« (1. točka Münchenske deklaracije). »Prva naloga novinarja je spoštovanje resnice, z upoštevanjem pravice javnosti, da izve resnico,« se glasi 1. člen Deklaracije o temeljnih novinarske etike, ki jo je sprejela Mednarodna zveza novinarjev IFJ. Podobne zaveze so – izrecno ali vsaj posredno – zapisane v novinarskih etičnih kodeksih vseh demokratičnih držav, tudi v nacionalnih novinarskih kodeksih držav članic Evropske unije.³

Kako, tj. z upoštevanjem oziroma izpolnjevanjem katerih meril se novinar približuje uresničevanju ideala objektivnosti? Kot ugotavlja Splichal (2000: 51), številni etični kodeksi, ki so nastajali od začetka 20. stoletja naprej in naj bi oblikovali profesionalna novinarska pravila, niso nikoli privedli do univerzalnega pojmovanja standardov objektivnosti, kar velja tudi za kodeks Mednarodne zveze novinarjev. McNair (1998: 68) piše o treh pravih objektivnosti: ločitvi dejstev od mnenj, veljavnosti novinarskih trditvev, ki jo zagotavlja sklicevanje na kompetentne vire, in uravnoveženosti prispevkov. P. Shoemaker in Reese (1996: 113) kot ključni element »rituala objektivnosti« izpostavljata pripisovanje virov k izjavam. Meyer (1987: 50–52) pa navaja štiri pravila:

- a. *Pravilo pripisovanja (navajanja virov informacij)*: Novinar mora vsakemu dejstvu v zgodbi, ki ni očitno, pripisati vir. Tako lahko bralec sam presodi, ali in koliko naj zaupa določeni trditvi ali dejstvu. Pravilo je lahko nevarno, če novinar z njim pretirava oziroma pozabi na svojo odgovornost, da razišče tudi ozadje tistega, kar so povedali viri, in tako preveri veljavnost njihovih besed.
- b. *Pravilo pridobivanja druge strani zgodbe*: Od novinarja se pričakuje, da pri vsaki trditvi, ki ni preverljiva z neposrednim opazovanjem in glede katere obstajajo tudi drugačna stališča, navede tudi njih. Ta praksa teži k ustvarjanju vzorca zgodbe, v kateri sta vedno dva pogleda, ne več in ne manj, toda realnost je pogosto precej drugačna. V zapleteni situaciji z mnogimi pogledi so nekateri neizogibno izgubljeni, ko novinar dopušča model z le dvema nasprotujočima si pogledoma. S tem pravilom je povezana še ena nezavedna predpostavka, in sicer da sta obe strani enako verodostojni. Pravilo vključuje tudi pravico do odgovora: ko v določenem mediju kritizirajo osebo ali institucijo, ji uredništvo rutinsko omogoča priložnost odgovoriti. Če ni dostopna ali če noče odgovoriti, množični medij to objavi.
- c. *Pravilo zagotavljanja enakega prostora*: Nasprotujoče si skupine naj bi imele v množičnem mediju enako količino prostora. Gre za poenostavitev, ki postane najočitnejša takrat, ko ima ena od strani brez dvoma manjšo objavno vrednost kot druga, ker je manj aktivna ali ima malo informacij.

interpretacija, ki je povzročila, da smo, kot piše M. Košir (1988: 11), o določenem dogodku ali pojavu poročali oziroma nismo in da smo o njem poročali to, kar smo, in tako, kot smo.

3. Besedila novinarskih etičnih kodeksov so dostopna na straneh www.uta.fi/ethicnet/ in www.presswise.org.uk.

d. *Pravilo zagotavljanja enakega dostopa*: Pravilo zagotavljanja enakega prostora se ukvarja z novicami, ki jih množični medij aktivno išče. Ima svojo pasivno nasprotno stran, pravilo zagotavljanja enakega dostopa, ki zahteva, da imajo vsi interesi v skupnosti enako možnost za medijsko objavo.

Novinarska objektivnost kljub obstoju različnih strokovnih in znanstvenih mnenj o njeni uresničljivosti in zaželenosti⁴ ostaja temeljna norma novinarskega delovanja v večini demokratičnih držav (gl. McManus 1994: 143). Zahteva po objektivnosti je v bistvu poziv k zaupanju, razmišlja McNair (1998: 65); je jamstvo nadzora kakovosti, ki od naslovnikov zahteva, da verjamejo v veljavnost povedanega. Množični mediji spodbujajo normo objektivnosti predvsem zaradi potrebe po zaščiti novinarske verodostojnosti (Gans 1980: 186); če se novinarji ne bi kazali kot objektivni, bi lahko vsako zgodbo kritizirali, češ da izvira iz take ali drugačne pristranskosti, in občinstvo bi novicam zaupalo še manj kot zdaj. Zaupanje pa je velikega pomena. Zaradi pregrad med informacijami in javnostjo je zaupanje javnosti v zbiralce in posrednike informacij eden najpomembnejših dejavnikov v množičnem komuniciranju, piše Splichal (1997: 337). Novinarski diskurz s statusom resničnosti pridobiva oziroma ohranja verodostojnost in z njo zaupanje občinstva. Pri tem je bolj kot resničnost sama pomembna »iluzija resničnosti« (Van Dijk 1988: 86), ki jo je možno reproducirati prav s konvencijo objektivnosti in normo razvidnosti virov kot njeno temeljno prvino.

3 Razvidnost virov informacij kot temeljna prvina novinarske verodostojnosti

V razpravah o objektivnosti in verodostojnosti novinarstva je pogosto omenjena *preverljivost* oziroma *razvidnost virov informacij*, ki je eno ključnih meril kakovosti novinarskega besedila (gl. Erjavec 1999; Fröhlich 1992; Mencher 1991; Schröter 1992). Novinarske skupnosti v demokratičnih državah jo zapisujejo v številnih samoregulacijskih dokumentih, tako mednarodnih kot tudi nacionalnih. Četrty člen Kodeksa novinarjev Slovenije na primer določa, da novinar »mora, kadar je le mogoče, navesti vir informacije. Javnost ima pravico poznati vir informacije, da bi lahko ocenila njen pomen in verodostojnost.«⁵ Münchenska deklaracija pa v 3. točki zahteva, naj novinar »objavlja le informacije, katerih izvor je znan, ali pa – v nasprotnem primeru – s potrebno zadržanostjo«.

4. Merrill (1997: 119) opisuje dva glavna načina obravnave novinarske objektivnosti: objektivnost kot mit, kot nedosegljiv cilj, in objektivnost kot večinoma dosegljiv ideal, ki od novinarja zahteva, naj poskuša biti pošten, natančen, temeljit, uravnotežen, nevpleten, nepristranski in brez predsodkov. Obstajajo pa tudi teoretiki, ki menijo, da je treba normo objektivnosti ukiniti, ker škoduje odgovornemu novinarstvu (prim. Schudson 1978: 185; Glasser 1992: 176).

5. Prejšnji Kodeks novinarjev RS (1991) je v 1. členu še bolj izrecno zahteval, naj »novinar poroča kot očividec ali na osnovi dejstev in dokazil znanega porekla«, saj je njegova temeljna obveznost »resnično in neponarejeno obveščanje javnosti«.

Novinarstvo se od znanstvenih in oglaševalskih besedil, ki prav tako *resnično* sporočajo v množičnih medijih, razlikuje prav po navzočnosti avtorja besedila na kraju dogodka oziroma po navajanju dokazil, ki so znanega porekla.

V primeru novinarja očitvidca znanje izvira iz njegove neposredne izkušnje; zaupanje javnosti v njegovo poročilo temelji na dejstvu, da se je dogodek zgodil v svetu, ki je bil v njegovem dosegu. Od »tam«, z njegovega položaja v prostoru in času, je bilo mogoče opazovati stvari in doživeti dogodke, ki jih ni bilo mogoče opazovati z naslovnikovega »tu« oziroma z njegovega položaja; toda če bi bil naslovnik »tam« in ne »tu«, bi izkusil enako (Schutz 1987: 1643). To zaupanje seveda predpostavlja določeno soglasnost naslovnikovega sistema relevantnosti z očitvidčevim. Van Dijk (1988: 86) opozarja, da neposredno opazovanje običajno velja za osnovno jamstvo resničnosti: »Bližina poročevalca in neposrednost opisa dogodka je retorično zagotovilo resničnosti opisa in zato verodostojnosti novice«.

Kljub pomenu, ki ga ima za verodostojnost novinarstva neposredno opazovanje, novinarji večino informacij pridobijo iz drugih virov – od drugih oseb, iz drugih medijskih hiš, iz novinarskih agencij. Da bi pred javnostjo utemeljili njihovo vrednost, uporabljajo retorično strategijo navajanja virov, ki so neposredni udeleženci dogodkov, in sicer tako za opis dejstev kot tudi oblikovanje mnenj (Van Dijk 1988: 87). Vse, česar novinar ni sam videl ali slišal na kraju dogodka, mora biti naslovniku dostopno in preverljivo na druge načine. Vir je lahko neposredno izkustvo drugega posameznika, ki ni nujno očitvidec in naslovniku ne poroča nujno neposredno; Schutz (1987: 1643) ga imenuje *udeleženec*, naslovnikovo zaupanje v njegovo poročilo pa temelji na predpostavki, da »udeleženec 'bolje ve'«. Naslovnik novinarskega besedila naj bi zaupal *kompetentnosti virov informacij*, ki jo zagotavlja znano poreklo vira, ki ga naslovnik pozna (uradni vir) oziroma spozna (vir, ki ga novinar z navedbo identifikacijskih znakov, kot so ime, priimek, starost, poklic, naslov, delovno mesto itd., naredi prepoznavnega) (Košir 1993: 1234).

Navajanje virov tako omogoča, da občinstvo lahko samo presodi vrednost informacije (Ferguson in Patten 1993: 38). Novinar z uporabo informacij in navedkov virov legitimira besedilo ter mu podeljuje avtentičnost in verodostojnost (Bishop 2001: 24). S pravilnim navajanjem vira pridobiva zaupanje naslovnika, saj mu s tem, ko jasno navede in označi svoj vir, pove, da je ta verodostojen in kompetenten. S tem besedilu zagotavlja *resničnost* in ga predstavlja kot neproblematično dejstvo (Tuchman 1978: 95–97).

Ko novinar od izbranega vira dobi informacije in med njimi izbere tiste, ki jih bo vključil v besedilo, se mora odločiti za način upovedovanja, na primer za dobesedno navajanje ali povzemanje (Merrill 1997: 198–199): očitna prednost neposrednega navajanja je, da bo bralec izvedel točno tiste besede, ki jih je uporabil vir; med virom in novinarjem ni prevajalca, ki bi interpretiral pomen tega, kar je bilo povedano. Van Dijk (1988: 87) se strinja, da navedki veljajo za bolj zanesljive kot novinarjevi opisi, saj so bližje *resnici*, ko neposredno označujejo tisto, kar je bilo dejansko izrečeno, pri čemer sploh ni pomembno, da so – upoštevajoč kontekst – lahko tudi zavajajoči.

Premi govor v besedilu včasih opravlja še eno nalogo, ko novinar izbere vir, ki izraža tako pristransko mnenje, kakršnega ima sam. Gre za zlorabo virovih besed, s katerimi

novinar prikrito izraža svoje mnenje. Mnogi novinarji uporabljajo to tehniko, trdi Merrill (1997: 195), in so pri tem posebej pazljivi, da točno navedejo vire, da je kasneje možno reči, da je zgodba »objektivna«. Izrabljanje virovih besed za prikrito podajanje lastnega novinarjevega mnenja v raziskavi poročil o vstopanju Slovenije v Nato ugotavlja tudi M. Kalin Golob (2004): izbrani so bili taki dobesedni navedki, ki izrazito vrednotijo. Avtoričino mnenje je, da novinar tako posredno kaže tudi svoje mnenje, »vendar to stori v informativnem žanru, na videz ustrezno s premim govorom« (2004: 706). Da gre za posredno vrednotenje, kaže tako pretirano navajanje dobesednih navedkov kot tudi njihov izbor. »Narekovaji so /.../ novinarjev alibi, s katerim odgovornost za izrečeno prenaša na drugega,« zaključuje M. Kalin Golob (prav tam). Nizanje citatov je tako lahko tudi manipulacija.

Novinarska konvencija omogoča tudi nenavedbo vira informacij. Kodeks novinarjev Slovenije v 4. členu dovoljuje, da če »sicer ni mogoče pridobiti informacije, se novinar lahko dogovori o anonimnosti vira«, v 5. členu pa, da novinar »sme zavrniti pričanje in razkritje vira informacij«. Tudi Münchenska deklaracija v 7. točki navaja, da novinar »ne sme razkriti vira informacij, pridobljenih na zaupen način«. Vendar mora biti odločitev za uporabo takega dogovora med novinarjem in virom utemeljena. Novinar mora vedno najprej poskušati dobiti isto informacijo od vira, ki dovoli, da ga navedejo (gl. Black in dr. 1993: 185). Nekateri novinarji trdijo, da je skoraj vsako zgodbo mogoče napisati z informacijami, katerih viri dovolijo objavo svojega imena, četudi gre za zelo sporno temo, navaja Hausman (1990: 33). Po drugi strani pa so lahko *zaupni viri*⁶ za novinarja zelo koristni. Obstajajo tehtni argumenti, ki uporabo zaupnih virov zagovarjajo, a tudi taki, ki ji nasprotujejo (gl. Poler Kovačič 2004: 51–52). Goodwin (1990: 119) med pomisleki izpostavlja prav možno izgubo verodostojnosti, ker množični medij naslovniku ne posreduje vira.

4 Diskurzivni status resničnosti in medijska konstrukcija realnosti

Medijska konstrukcija realnosti zadeva »umeščanje medijske realnosti v svet vsakdanjega življenja in procese učinkovanja medijskih vsebin na individualno percepcijo družbene realnosti« (Drame 1992: 852). Gre torej za vprašanje, kako in s kakšnimi procesi se mediji vpletajo v konstruiranje družbene realnosti, ki je že sama po sebi skupek najrazličnejših realnosti, v posameznikove definicije te realnosti in v konstrukcijo sveta vsakdanjega življenja.

6. Zaupnost vira ima več oblik, za katere so novinarji in njihovi viri iznašli različna poimenovanja, ki pa niso enotna (prim. Day 1991: 130; Goodwin 1990: 124–127). V slovenski praksi se večinoma uporabljajo oznake *on the record*, *off the record* in *off off the record* (Perovič in Šipek 1998: 62). Izraz *off the record* slovenskim novinarjem pomeni objavo informacije brez identifikacije vira; novinar uporabi fraze, kot so *v krogih blizu vlade*, *iz predsedniških krogov*, *po hodnikih parlamenta*. Izraz *off off the record* pa pomeni, da novinar v nobenem primeru ne sme objaviti informacije, ki mu jo je zaupal vir, ali je preveriti na kakem drugem naslovu; informacijo lahko uporabi samo za svoje vodenje.

Množični mediji v javnem diskurzu pomembno vplivajo na oblikovanje posameznikovih in družbenih vrednot in stališč. Pri tem je, opozarja Van Dijk (1995: 32), moč medijskega diskurza treba razumeti tudi v luči dostopa do medijev; kdor ima dostop, ima moč, in to so predvsem politične elite, ne pa »običajni« ljudje. Izbor verodostojnih virov informacij, ki mobilizirajo zaupanje in strinjanje javnosti, ni le vprašanje novinarskih profesionalnih praks in organizacijskih ovir, ampak predvsem ukoreninjenih kulturnih predpostavk o verodostojnosti posameznih virov (McNair 1998: 76).

Zaradi že omenjenega posebnega pomena, ki ga imajo agencije za delo novinarjev v številnih medijskih hišah, je verodostojnost informacij, ki jih objavljajo, zelo pomembna. Kot kažejo raziskave, v katerih so primerjali besedila novinarskih agencij in množičnih medijev (gl. Van Dijk 1988: 132–136), novinarji informacij, pridobljenih v agencijskih besedilih, največkrat ne preverjajo, ampak jih dobesedno prepíšejo. Podobne so ugotovitve domače raziskave o virih informacij v novinarskih besedilih Televizije Slovenija (gl. Laban 2004): novinarji agencijskih besedil ne uporabljajo le kot informacijsko izhodišče za svoja besedila, ampak celo v primerih, ko so bili pri dogodku sami navzoči, besedila agencij le prepíšejo in s tem prihranijo čas, vira pa v besedilu ne označijo. Tudi zato je zahteva po doslednem upoštevanju pravil kakovostnega novinarskega dela, med njimi zahteve po razvidnosti virov, za novinarske agencije še toliko pomembnejša.

5 Jezikovna sredstva sklicevalnosti v besedilih slovenske tiskovne agencije

Stilistika poročevalstva sklicevanje virov oziroma ubesedovanje »okolščine, ko poročevalec želi (mora) dati podatek o tem, kje, od koga je dobil informacijo« (Kalin Golob 2003: 89), obravnava kot širjenje vestiškega pravzorca. Poročevalec vsega, o čemer poroča, ni mogel pridobiti tako, da bi svojim naslovnikom sam nadomeščal navzočnost pri dogodku, ampak je podatke za svoje poročanje dobil od drugega. »V zameno za 'zaupanje' dobiva naslovnik ob podatkih, katerih resničnosti ne more preveriti, od poročevalca samo zagotovila, da se na podatke lahko zanese« (Korošec 1998: 196). Ta zagotovila so dana z vzorci poročevalske sklicevalnosti, ki se jezikovno uresničujejo na več načinov.

Jezikovnostilno analizo sredstev sklicevalnosti smo opravili na vzorcu 378 novinarskih besedil Slovenske tiskovne agencije (STA) od 22. do 28. avgusta 2005. Izbrani vzorec zajema besedila osmih kategorij oziroma uredništev: Državni zbor, Evropska unija, Slovensko gospodarstvo, Kronika, Slovenska notranja politika, Slovenska zunanja politika, Šolstvo in Zdravstvo.⁷

V analiziranih besedilih se je izrisala široka paleta glagolov rekanja, mišljenja in zaznavanja, ki so del sklicevalnega avtomatizma, torej »jezikovnega sredstva, ki je nastajalo pod vplivom najpomembnejšega objektivnega stilotvornega dejavnika – enake, podobne, ponavljajoče se okoliščine, ki jo poročevalno besedilo vsak dan znova in

7. Zaradi izbranega časovnega okvira je analiziranih besedil iz kategorije Državni zbor opazno manj kot običajno; takrat so bile namreč parlamentarne počitnice, zato sej državnega zbora ter njegovih odborov in komisij ni bilo.

znova ubeseduje« (Kalin Golob 2003: 89). Z izpisovanjem smo dobili seznam kar 71 glagolov (v nedoločniku, po abecednem zaporedju):

argumentirati, bati se, biti x (kritičen, nezadovoljen, ogorčen, prepričan), dejati, dodati, dvomiti, izjaviti, izpostaviti, izraziti x (dvom, mnenje, nasprotovanje, (ne)pripravljenost, (ne)razumevanje, (ne)zadovoljstvo, podporo, prepričanje, pričakovanje, razočaranje, sožalje, upanje, zaskrbljenost, željo), izreči, komentirati, meniti, nadaljevati, nakazati, napisati, napovedati, navesti, objaviti, obsojati, obtožiti, obveščati, oceniti, očitati, odgovoriti, odvrniti, odzvati se, omeniti, opominjati, opozoriti, označiti (za), pisati, po + vir + biti (besedah, informacijah, mnenju, napovedih, navedbah, ocenah, podatkih, pojasnilih, poročanju, prepričanju, pričakovanjih, ugotovitvah, zagotovilih, zatrjevanju), pojasniti, pokazati, ponoviti, poročati, posvariti, potrditi, poudariti, povedati, povzeti, pozdraviti, pozvati, praviti, predlagati, pričakovati, pripomniti, priporočiti, pristaviti, reči, skleniti, spomniti, sporočiti, spraševati, strinjati se, svetovati, trditi, ugotavljati, utemeljiti, videti (kot), vprašati se, vztrajati, zagotoviti, zahtevati, zaključiti, zanihati, zanimati, zapisati, zatrditi, zavedati se, zavzeti se.

Med najpogosteje uporabljenimi so *povedati*, *poudariti* in *dejati*, izbira in pogostost uporabe določenega glagola pa sta odvisni tudi od področja poročanja. Na primer pri ubesedovanju dogodkov o Evropski uniji se novinarji STA večinoma sklicujejo na poročanje tujih novinarskih agencij, zato v teh besedilih prevladuje glagol rekanja *poročati*.

5.1 Sklicevanje na vir informacije v glavnem stavku

V vseh obravnavanih kategorijah naše analize so najpogostejši sklicevalni avtomatizmi kot glavni stavki, ki jim sledi predmetni odvisnik. Na mestu sklicevalnega avtomatizma se pojavljajo zgoraj naštetih glagoli – če so ob osebk, so v 3. osebi ednine ali množine; kadar vir informacije ni izrecno imenovan, pa v 3. osebi množine ali s prostim morfemom *se*.

Francoski premier Dominique de Villepin je dejal, da mora Turčija še pred začetkom pristopnih pogajanj z EU uradno priznati Ciper.
(STA, 22. 8. 2005)

Čeprav je v poročevalstvu vse pogostejša raba sklicevalnega avtomatizma z glagolom v 1. osebi množine, ki se nanaša na »splošno množinsko pojmovano uredništvo« (Korošec 1998: 202), pa za agencijsko novinarstvo to ne velja. V analiziranih besedilih STA je pogostejša raba zvez *kot rečeno*, *kot omenjeno* namesto *kot smo zapisali*, *kot smo omenili*.

Kot rečeno, bodo v naslednjem tednu zasedala tudi delovna telesa državnega sveta.
(STA, 27. 8. 2005)

Uprava, *kot omenjeno*, takemu predlogu nasprotuje, saj meni, da tovrstno izplačilo dividend ni predvideno s statutom, prav tako pa je po njenih navedbah neprimerno za delničarje, ki so pravne osebe.
(STA, 28. 8. 2005)

Še najbližje »množinski« sklicevalnosti je uporaba povedkovega prilastka *za STA* na mestu sklicevalnega avtomatizma, ki prevladuje predvsem v primerih, ko želi novinar poudariti, da je (verjetno prvi ali edini) dobil informacijo prek aktivnih novinarskih ka-

nalov. Glede na pretežno zanašanje STA na tuje agencije ter slovenske in tuje medijske hiše je takšen način pridobivanja informacij prej izjema kot pravilo.

Na ministrstvu za zdravje zato, kot so pojasnili za STA, pripravljajo oz. dopolnjujejo nacionalni načrt pripravljenosti v primeru pandemije gripe.

(STA, 24. 8. 2005)

V ta sklop bi lahko uvrstili tudi naslednji zgled, kjer vir informacije sicer ni razviden, a novinar pri navedbi podatkov očitno predvideva, da je naslovnik o dopolnitvah zakona o državnem svetu že obveščen. Pogojno bi torej lahko šlo tudi za sklicevanje na prejšnja besedila te agencije o dopolnitvah zakona.

Kot je znano, je dopolnitve zakona o državnem svetu državni zbor sprejel 14. julija.

(STA, 27. 8. 2005)

5.2 Sklicevanje na vir informacije v spremnem stavku

Eden izmed možnih poročevalskih sklicevalnih vzorcev je, da se drugo besedilo ali njegovi deli v poročevalskem besedilu navedejo. Spremni stavek, v katerem poročevalec bralcu sporoča, da »določeni del besedila ni njegovo avtorstvo« (Korošec 1998: 208), v besedilih STA običajno sledi dobresednemu navedku, ki je zaznamovan z začetnimi in končnimi narekovaji, še pogosteje pa povzemanju navedb vira.

Opazno je izoblikovanje posebnega sklicevalnega vzorca, kjer je spremni stavek z virom informacije tako zadnji stavek vodila kot preostanka besedila. V vodilu se novinarji STA pogosto sklicujejo na poročanje tuje novinarske agencije (npr. *kot poročča X, poročča X, po poročanju X*), takšno sklicevanje se lahko v določenih odstavkih ponovi tudi v nadaljevanju besedila, zagotovo pa se ponovi prav v zadnji povedi, največkrat kot spremni stavek.

Pogosta uporaba spremnega stavka je posledica pisnega prenosnika, zapovedane popolne identifikacije vira in težnje k jasnosti brez pretirane stilne izvornosti, za kar je spremni stavek najprimernejši, hkrati pa omogoča hitro branje in pregledno pripisovanje upovedenega določenemu viru. To je pomembno za naslovnika oziroma bralca agencijskih besedil, ki največkrat ni običajen bralec, ampak novinar ali urednik, ki želi hitro priti do svežih informacij, ki jih – bolj ali manj izvorno – poda naprej naslovnikom v časopisu, na radiu, televiziji ali informativni spletni strani.

»Na srečanju smo ugotovili, da se danes denacionalizacijski postopki zaradi boljšega sodelovanja vseh pristojnih državnih institucij odvijajo že bistveno hitreje kot v preteklem obdobju.« je po obisku jeseniške in radovljiške upravne enote dejal minister Šturm.

(STA, 22. 8. 2005)

Pri tem tipu se zelo pogosto pojavlja dvojna ali celo trojna sklicevalnost, saj se tudi besedilo dobresednega navedka ali povzetka sklicuje na kak vir, največkrat na tuje agencije.

»Menim, da se je cinično pogajati o cilju, za katerega se ve, da ga ne bo moč doseči,« je Fischer po poročanju avstrijske tiskovne agencije APA povedal v pogovoru za avstrijski časopis Format.

(STA, 26. 8. 2005)

Doslednost pri navajanju virov informacij pa – kot kaže naslednji primer – pogosto privede do prenasičenosti in zapletenosti besedila:

Kot so danes poročali bolgarski mediji, naj bi po ocenah bolgarskega finančnega ministrstva letošnje poplave v Bolgariji povzročile za okrog 435 milijonov evrov škode, poroča nemška tiskovna agencija dpa.

(STA, 25. 8. 2005)

Zaradi potrebe po čim bolj rutinizirani pripravi in shematiziranosti novinarskega besedila ter upoštevanja, kdo je naslovnik in kaj je namen agencijskega sporočanja – torej čim bolj ažurno, enostavno, vsestransko, resnicoljubno in razumljivo podajanje dejstev o dogodkih doma in na tujem –, se določene povedi ali celo odstavki agencijskih besedil, ki pojasnjujejo ozadje dogodka, dobesedno ponovijo v nadaljnjih novinarskih besedilih, s tem pa se ponavljajo tudi jezikovna sredstva sklicevalnosti. Delo agencij je namreč zasnovano tako, da ažurno objavijo vsako novo podrobnost, ki dopolnjuje že upovedeni dogodek, v nadaljevanju besedila pa predstavijo že znano ozadje dogodka. Zaradi tovrstnega lepljenja oziroma ponavljanja besedil je med drugim vprašljivo avtorstvo posameznih novinarjev, veliko večja pa je tudi možnost ponavljanja napak, saj posamezni agencijski novinar dela svojega predhodnika večinoma ne preveri.

Kljub temu so se v analizi izrisale tudi stilne posebnosti nekaterih novinarjev, ki izvirajo predvsem iz značilnosti pisnega podajanja dogodkov oziroma branja upovedenega. Največ prostora za neuniformnost ima novinar pri izbiri glagolov rekanja, mišljenja in zaznavanja, oblikovanju predložne zveze ter uporabi premega ali polpremega govora. Zaradi specifičnosti agencijskega novinarstva smo v besedilih STA pričakovali več izogibanja preubeseditvam, torej več dobesednega navajanja. Izkazalo se je, da novinarji STA pri upovedovanju informacij in mnenj virov mnogo pogosteje uporabljajo povzemanje in le redko premi ali polpremi govor. Novinarji medijskih hiš imajo tako le dve možnosti: v svojih besedilih objaviti nespremenjene povzetke ali povzetke še enkrat povzeti, v nobenem primeru pa ne morejo preveriti pravilnosti in nepristranskosti agencijske preubeseditve.

Pogosto navajanje spremnega stavka, ki vsebuje podatek o viru, po povzetku ali nepravilno označenem dobesednem navedku povzroča naslovniku agencijskih besedil težave pri branju in sprotni interpretaciji prebranega, saj »vse do informacije o viru ne vemo, da besedilo ni novinarjevo« (Kalin Golob 2003: 95–96).

Slovenija ima zagotovljeno ustrezno strukturo za nudenje pomoči podjetjem ter brezposelnim osebam, pomembno pa je, da imajo tudi podjetja skrben pogled na lastno poslovanje, je ob današnjem obisku v Črnomlju poudaril minister za delo, družino in socialne zadeve Janez Drobnič.

(STA, 22. 8. 2005)

To je še posebej problematično pri besedah, ki izrazito vrednotijo in so do jasne navedbe vira informacije razumljene kot vrednostna sodba novinarja. Številni novinarji se skušajo temu izogniti z uporabo delnega povzemanja; z dobesedno povzeto besedo ali frazo v navednicah želijo tako posebej poudariti, da je govorec uporabil natanko to besedo ali frazo, še posebej če gre za pomensko močno, subjektivno izrazje.

Kot je Rupel napovedal v četrtek, bo veleposlanikom »skušal razložiti, za kaj gre« pri zakonu.

(STA, 26. 8. 2005)

Nekateri novinarji se zaradi občutka negotovosti pogosto zatekajo k napačni uporabi takega načina povzemanja, prepogosti in nepotrebni narekovaji pa naredijo besedilo težko berljivo in neučinkovito.

V zvezi z bojem proti mednarodnemu terorizmu je Fischer poudaril, da je potrebno paziti na »kočljivo ravnotežje« med človekovimi pravicami in protiterorističnim bojem. Poseg v človekove svoboščine je dopusten samo v primeru, ko gre za »učinkovit instrument« boja proti terorizmu. Vsekakor morajo biti ti posegi »zreducirani na minimum«, je po poročanju APA poudaril Fischer.

(STA, 26. 8. 2005)

Kot poudarja Cappon (2000: 71), se naslovnik v takem primeru namesto na vsebino besedila osredotoči na ugotavljanje, kaj mu je novinar z narekovaji pri besedah, ki so uporabljene v njihovem običajnem pomenu, želel povedati.

Čehok je še menil, da bi morala biti hrvaška zunanja politika »bolj ofenzivna«, »hitrejša, trdnejša in odgovornejša« pri razjasnitvi odprtih vprašanj s sosedo.

(STA, 22. 8. 2006)

5.3 Sklicevanje na vir informacije v odvisnem stavku

Pri navajanju virov informacij se v sklicevalnih avtomatiziranih pogosto pojavljajo strukture prej naštetih glagolov s primerjalnim veznikom *kot* (Kalin Golob 2003: 93, 96–97). Odvisni stavek z navedenim virom informacije je lahko na prvem mestu, na začetku povedi, nato sledi glavni stavek:

Kot je povedal Kompare, je Karitas letos za pomoč družinam pri nakupu šolskih potrebščin že namenil dobrih 12 milijonov tolarjev.

(STA, 22. 8. 2005)

Tudi tu smo naleteli na veliko primerov dvojnega in celo trojnega sklicevanja, nekateri so zelo nenavadni in mejijo na zavajanje naslovnika. Ta je prepričan, da je takoj na začetku izvedel, kdo je vir informacije, in vse do konca povedi ne ve, da pravzaprav bere dobesedni navedek tuje novinarske agencije.

Kot so danes sporočili z avstrijskega zunanjega ministrstva, se bo ministroma pridružil tudi ukrajinski kolega Boris Tarasjuk, poroča avstrijska tiskovna agencija APA.

(STA, 27. 8. 2005)

5.4 Sklicevanje na vir informacije v medstavi

Sklicevalni avtomatizem s primerjalnim veznikom *kot* lahko stoji tudi sredi povedi kot medstava (med vejicama ali pomišljajema), tj. kot nekakšen vrinjeni stavek (Kalin Golob 2003: 93). Po Korošču (1998: 282) je medstava nadpomenka za izraze med pomišljajema v najširšem smislu: »Medstave so ali izpostave ali pristave, tradicionalni vrinjeni stavek pa je vrsta pristave.«

Delovna skupina je, kot je pojasnila Čadonič Špeličeva, ugotovila, da je treba natančno spremljati potek bolezni v Aziji in v Rusiji, saj je ta zaskrbljujoč.

(STA, 25. 8. 2005)

Uporabo medstave lahko pogosto razumemo tudi kot poročevalčev poskus poudarjanja določenega dela besedila, ki ga pripisuje viru, in s tem komentiranja ali kot novinarjevo željo po čim večji, poudarjeni distanci, saj se sam s povedanim ne strinja.

Je pa za obrtnike, kot je dejal Klun, razveseljiv podatek, da je razlika med dodano vrednostjo na zaposlenega v mikro podjetjih v Sloveniji v primerjavi z Evropo nižja kot v velikih podjetjih.

(STA, 25. 8. 2005)

S sklicevanjem na vir informacije v medstavi lahko novinarji poudarijo natančne ubeseditve določenih besednih zvez, ki jih je uporabil vir, in se skušajo s tem izogniti morebitnim očitkom o subjektivnosti ali pristranskosti. Pogosti so tudi primeri, ko se poročevalec na vir sklicuje z vrinjenim stavkom z vezniško obliko *tako*, pri tem pa izpusti glagol rekanja, mišljenja ali zaznavanja. Ta eliptična raba deluje kot nadomestilo za sklicevalni avtomatizem *kot pravi, kot je prepričan ...*, hkrati pa kot poročevalčeva komentirana, rahlo ironična raba, v pomenu *vsaj tako on/ona pravi*.

Po njegovih besedah so primer za to mlečne premije, pri katerih nekateri svetovalci, tako Gorenc, niso vedeli, da je treba v zbirni vlogi na za to določenem mestu narediti križec in s tem označiti, da kmet zahteva mlečno premijo.

(STA, 24. 8. 2005)

5.5 Sklicevanje na vir informacije v predložni zvezi

Novinarji se na vir informacij pogosto sklicujejo z rabo predložne zveze *po + svojilni pridevnik + samostalnik*, npr. po mnenju (besedah, napovedih, zagotovilih, pričakovanjih) XY, po Y mnenju (besedah, napovedih, zagotovilih), v nadaljevanju istega besedila pa po njegovem (njenem) mnenju, besedah, napovedih, zagotovilih, pričakovanjih.

Po mnenju Širce, Školča in Potrate pa je razprava o vprašanih, ki jih je izpostavil Grims, povsem nepotrebna, saj sami želijo uradno stališče o sprejetem zakonu.

(STA, 24. 8. 2005)

Ta oblika sklicevalnega avtomatizma se uporablja tudi za sklicevanje na skupinske, neuradne ali uradne vire informacij, ki ne želijo biti imenovani, zato so v novinarskem besedilu nerazvidni. V naslednjem zgledu na jezikovni ravni preseneča predvsem raba povednega naklona pri ubesedovanju dogodkov/dejstev.

Na Portugalskem je letos po neuradnih podatkih zgorelo kakih 200.000 hektarjev gozda in grmičevja.

(STA, 22. 8. 2005)

5.6 Morfemsko in besedno izražanje nezanesljivosti o dogodku

Korošec (1998: 202) sredstva, povezana z gotovostno določitvijo povedi, obravnava kot sklicevalne avtomatizme glede na nezanesljivost oziroma negotovost o ubesedenem dogodku ali stanju.

Če poročevalec ni bil na kraju dogodka oziroma ni preveril stanja in se torej pri poročanju o tem sklicuje na tuje poročanje, se v skladu z javno odgovornostjo pri poročanju o določenih pomembnih dogodkih ali stanjih nezanesljivost o dogodku ali stanju izraža posebej (Korošec 1998: 202–203).

Nezanesljivost pri sklicevanju se na jezikovni ravni izraža morfemsko ali besedno (Korošec 1998: 203; Kalin Golob 2003: 120–131). Morfemsko se nezanesljivost o dogodku ali stanju v sodobnem poročevalstvu izraža z dvodelnim členkom *naj bi* in deležnikom na -l (Korošec 1998: 33–42, 203–205), v obravnavanih besedilih pa je največ tovrstnih primerov v kategoriji *Slovensko gospodarstvo*.

Raba te členkovne zveze se je, kot piše M. Kalin Golob (2003: 120), »razvila zaradi potrebe po poročanju o vsebinah, ki jih poročevalec ne more ubesediti ne v povednem (izraža realno dejanje), ne v velelnem, ne v pogojnem naklonu«. Morfemski ne-povednik *naj bi + deležnik -l* je po Korošču (1998: 204; 2004) hibrid, ki ni ne pogojnik (zaradi *bi*) ne velelnik (zaradi *naj bi*) in je kot tak neobčutljiv za lego v povedi in ne izraža časovnosti sam po sebi, ampak jo dobi iz sobesedila ali sopoložaja.

Nezanesljivost pri morfemskem sklicevanju na vir informacije se lahko v novinarskih besedilih izkazuje kot domneva, neuradnost ali kot nedokazanost o dogodku ali stanju:

- a) S členkovno zvezo *naj bi + deležnik -l* se lahko s sklicevanjem na mnenje koga drugega ubeseduje **domneva oziroma dvom o zanesljivosti sporočenega**.

Kot je dejala Mochanova, naj bi se v skladu s podatki komisije omenjena podjetja nezakonito dogovarjala o cenah in tržnih deležih, si izmenjevala pomembne informacije ter se sporazumela o dodatnih stroških za potrošnike.

(STA, 22. 8. 2005)

Poročevalci to členkovno zvezo uporabljajo vse pogosteje, pri tem pa ne razlikujejo med resnično potrebo po ubeseditvi domneve (ko na primer dejstev niso mogli potrditi pri več virih informacij) in uporabo morfema *naj bi + del. -l*, kjer se zdi, da poročevalec ne dvomi o zanesljivosti sporočenega, ampak o zanesljivosti in verodostojnosti sporočevalca informacije.

Kot je danes poročala agencija Mina, v Triglavu niso želeli povedati, koga vse bodo predlagali v omenjeni odbor, izpostavili naj bi le, da bodo delničarji Lovčena izvolili nove člane na podlagi števila delnic, ki jih imajo, oziroma v skladu z glasovi, s katerimi razpolagajo.

(STA, 22. 8. 2005)

Včasih je uporaba tega morfema povsem nepravilno in za naslovnika nerazumljivo povezana z uporabo polpremega govora:

Po navedbah televizije so ladjo zasegli, ker naj bi »prevažala nezakoniti tovor«.

(STA, 23. 8. 2005)

Izražanje domneve s členkovno zvezo *naj bi + del. -l* je pogosto podkrepljeno še z rabo izrazov *domneven, domnevno*. »S to uvoženo obliko se novinarji /.../ zaščitijo pred očitkom žaljive obdolžitve, primerna pa je dejansko samo v prilastkovni obliki,« poudarja Korošec (2004: 25–26).

V teh primerih naj bi domnevno kolektivi, tako kot v primeru Beltinci in Majda Vrhovnik, podprli kandidata oz. kandidatko za ravnatelja, takratni minister pa naj ne bi izdal soglasja, je po Gabrovih navedbah še dejal Zver.
(STA, 26. 8. 2005)

- b) Morfemsko **izražanje neuradnosti oziroma nepotrjenosti dogodka** (še ni uradno potrjeno, čeprav je dogodek bil ali je predvideno, da bo) se uporablja pri poročanju o diplomatskih in političnih zadevah (Korošec 1998: 203). Poročevalec se sklicuje (pogosto pa tudi ne) na poročanje nekoga drugega, ki je »dogodek ubesedil kot možen, a ne uradno potrjen« (Kalin Golob 2003: 124).

Kot je napovedal Paraoubek, naj bi predsedniki vlad višegrajske skupine oktobra razpravljali o ustavni pogodbi EU, katere ratifikacijo sta konec maja oziroma v začetku junija na referendumih zavrnila Francija in Nizozemska.
(STA, 23. 8. 2005)

Ta oblika se pogosto uporablja tudi za izražanje namena/namere ali omiljene veljavnosti, kot v naslednjem zgledu:

Poleg tega naj bi rejci spremljali zdravstveno stanje perutnine: v primeru, ko opazijo katere od znakov bolezni, naj nemudoma pokličejo veterinarja.
(STA, 26. 8. 2005)

Morfem *naj bi + del. -l* je v agencijskih besedilih včasih kombiniran še z drugimi členki, ki izražajo predvidevanje ali dvom, kar pripelje do (nepotrebne) dvojnega izražanja domnevnosti/nepotrjenosti/neuradnosti.

Po nekaterih neuradnih napovedih naj bi se vsota ob koncu preiskave povzpela celo na več kot milijardo dolarjev.
(STA, 23. 8. 2005)

Povsem napačna in zavajajoča pa je naslednja kombinirana raba morfemskega izražanja negotovosti in členka, ki izraža gotovost:

Prihodki od prodaje naj bi zagotovo presegli načrtovanih 112 milijard dolarjev, čisti dobiček pa naj bi se gibal okrog 20 milijard dolarjev.
(STA, 25. 8. 2005)

- c) Členkovna zveza *naj bi + del. -l* se pogosto uporablja pri **poročanju o dokazovanjih, a še nedokazanih kaznivih dejanjih** oziroma uradno (pravno) še nedokazanih dejstvih. Poročevalec namreč ne sme poročati o storilcih kriminalnih dejanj v povednem naklonu toliko časa, dokler storilec krivda ni pravno dokazana (Korošec 1998: 40).⁸

Predsednik sveta Mladih liberalnih demokratov (MLD) Luka Pekar, ki je bil nekdanji predsednik Študentske organizacije v Mariboru, naj bi s prevaro nostrificiral »svojo diplomu« beograjske pravne fakultete, piše današnja Demokracija.
(STA, 25. 8. 2005)

Uporaba morfema *naj bi + del. -l* je v besedilih Slovenske tiskovne agencije marsikdaj povsem nepotrebna in pretirana, pripišemo pa jo lahko neznanju o njeni pravilni

8. Domneva nedolžnosti je temeljna človekova pravica v demokratičnih družbah. Ustava RS jo opredeljuje v 27. členu: »Kdor je obdolžen kaznivega dejanja, velja za nedolžnega, dokler njegova krivda ni ugotovljena s pravnomočno sodbo.«

uporabi in pretirani skrbi novinarjev za čim bolj »objektivno« prenašanje navedkov, ki z nepremišljeno rabo stilema *naj bi + del. -l* dosežejo ravno nasprotno. Namesto izražanja neuradnosti (ne uradne potrjenosti) dogodka, nedokazanosti kaznivih dejanj ali domneve, pri čemer bi se poročevalec moral sklicevati na mnenje koga drugega in z izbiro jezikovnih sredstev le izražati dvom o zanesljivosti sporočenega, postaja raba morfema *naj bi + del. -l* prepogosto le pretveza, pod katero poročevalci objavljajo marsikaj, ne da bi se pri tem sklicevali na kogarkoli, niti na neuraden, a verodostojen vir informacij, ki ne želi biti imenovan. Naslovnik iz takega poročanja ne more izluščiti ničesar koristnega, predvsem pa ne more razbrati, od katerega vira je novinar informacijo dobil, ali vsaj dobiti novinarjevega zagotovila, da je vir s svojimi informacijami zanesljiv, čeprav v besedilu ni razviden.

Čeprav Korošec (2004: 25) poudarja, da je besedno izražanje nezanesljivosti pri poročevalskem sklicevanju jasnejše kot morfemsko, saj »se morfemska sklicevalnost *naj bi + deležnik -l* nanaša na trditev *uradnega* akta, torej je neke vrste poročevalska interpretacija tega akta. Beseda *menda /.../* pa izraža le **njen** /poročevalkin, op. a./ dvom o tem, kar obtožnica trdi«, se v agencijskem novinarstvu zelo redko uporablja.

V analizi besedil STA nismo našli nobenega primera členka *menda* in le nekaj redkih primerov členka verjetnosti *morda*, ki je v primerih besednega izražanja nezanesljivosti redek, saj »gre za izrazito poročevalčev izraz ocene o verjetnosti dogodka ali stanja ali pa je verjetnost prevzel in tega naslovniku ne pove« (Korošec 1998: 205).

Natančnega vzroka za nesrečo perujskega potniškega letala boeing 737, ki je v torek razpadlo med zasilnim pristankom v močvirju blizu letališča Pucallpa, morda ne bo mogoče nikoli odkriti, poroča ameriška tiskovna agencija AP.

(STA, 26. 8. 2005)

5.7 Navezovalna sklicevalnost

Poročevalec lahko določene dele besedila zaznamuje kot neavtorske tudi s členkom *da*, ki v sebi strnjuje glagol rekanja in svojo prvotno vezniško vlogo. Ta tehnika, ki se v novinarskih besedilih STA sicer redko pojavlja, poročevalcu omogoča, da v svoje besedilo vključuje dele tujega besedila, kot da bi bili dobesedni navedki premege govora, čeprav to niso, ker je v njih opravil določene prirejevalne posege, vendar jih ne nakazuje kot posege odvisnega govora (Korošec 1998: 206–207).

V agencijskem novinarstvu so bolj pogosti primeri sklicevalnosti s členkovnimi zvezami s povedniki *ker da je* in *češ da je*, ki jih lahko obravnavamo kot besedno izražanje nezanesljivosti (domneve, neuradnosti, nedokazanosti) ali kot obliko navezovalne sklicevalnosti, »kadar je vidik nezanesljivosti zožen na tisti del besedila, ki ga poročevalec pripisuje drugemu« (Korošec 1998: 206).

Kot je znano, je Sadar leta 2000 sredi sodnega postopka zoper njega zaradi omenjenih očitanih dejanj, po tem, ko ga je sodišče izpustilo, češ da ni begosumen, skupaj s svojo družino pobegnil v tujino.

(STA, 22. 8. 2005)

Razčlenitev uporabljenih sklicevalnih avtomatizmov v novinarskih besedilih Slovenske tiskovne agencije končujemo z enim izmed presenetljivo pogostih primerov

poročanega intervjuja, ki je po Korošču (1998: 213–216) »poročilo o intervjujskem dvogovoru oziroma informacija o pogovoru, in zato poročevalska vrsta informativne zvrsti«:

Simšičeva je na vprašanje, ali lahko domnevno sprta koalicija spravi pod streho proračun mestne občine, glede na to, da je prihodnje leto volilno leto, odgovorila, da »koalicija ni tako zelo sprta, kot je videti navzven, poleg tega pa proračun ni samo stvar koalicije, pri sprejemanju proračuna bodo sodelovali tudi kolegi in kolegice iz opozicije«.

(STA, 22. 8. 2005)

6 Sklep

Agencijsko novinarstvo je posebna vrsta novinarstva, saj so njegovi naslovniki večinoma domači in tuji množični mediji s specifičnimi potrebami – posredovane informacije morajo biti hitre, jedrnate, razumljive, preverjene in zato zanesljive. Ker so novinarske agencije novinarjev osnovni, stalni in najbolj rutinski vir informacij, so natančnost, resnicoljubnost, verodostojnost in nevtralnost informacij, ki jih objavljajo, za kakovost novinarstva še toliko pomembnejše. Eden ključnih elementov *rituala objektivnosti* je pravilo pripisovanja oziroma jasnega in preglednega navajanja virov informacij.

V jezikovnostilni analizi smo popisali sklicevalne avtomatizme, ki jih pri svojem poročanju uporabljajo novinarji in novinarke Slovenske tiskovne agencije. Ugotovili smo precejšnjo raznolikost rabe jezikovnih sredstev sklicevalnosti, še vedno pa je pri ubesedovanju podatkov o viru informacije najpogostejša raba sklicevalnih avtomatizmov kot glavnih stavkov, z glagolom v 3. osebi ednine ali množine, in kot spremnih stavkov.

Našteli smo kar 71 različnih glagolov rekanja, mišljenja in zaznavanja. Zdi se, da je vzrok za veliko število popisanih glagolov predvsem želja novinarjev, da bi se izognili monotonemu ponavljanju – v enem besedilu se zato le redko ponovi isti glagol, k temu navsezadnje novinarje sili tudi stilni pritisk izogibanja ponavljanju – in dosegli večjo razgibanost besedila. To je tudi ena izmed redkih priložnosti za izvirnost stila agencijskih novinarjev, saj sta hitrost, pravočasnost in enostavnost besedil novinarskih agencij, ki skušajo s čim več vestmi in poročili dnevno zadovoljiti čim širši krog naročnikov, pomembnejši od izvirnosti in poglobljene analize. Vendar ima novinarjev izbor glagola kot dela sklicevalnega avtomatizma tudi etični vidik, saj lahko pri pripisovanju ustvarja pristranskost. Uporaba in ponavljanje določenih glagolov, ki se nanašajo na izražanje določene osebe, vpliva na ustvarjanje njene javne podobe, lahko celo trajnejše stereotipne slike o njej, opozarja Merrill (1997: 206–207). Glagoli, ki so del sklicevalnega avtomatizma, so pomembni, saj lahko prispevajo tako k nevtralnosti kot tudi pristranskosti zapisanega.

Zaradi specifičnosti agencijskega novinarstva smo pričakovali, da bo analiza pokazala prevladujočo rabo premega ali polpremega govora, a se ta v besedilih STA dokaj redko pojavlja. Pri tem je opazna nedoslednost pri jasnem označevanju meje med avtorskim in neavtorskim delom besedila, ki lahko vodi v poročevalčevo zavajanje naslovnika, saj pogosto ni jasno, ali gre za mnenje vira ali za prikriti komentar avtorja. Kljub temu da

so naslovniki agencijskih besedil večinoma novinarji in uredniki, ki informacije, pridobljene od agencij, navadno skupaj z informacijami, ki so jih dobili od drugih virov, oblikujejo v lastno novinarsko besedilo, je analiza pokazala, da v agencijskih besedilih prevladuje povzemanje izjav virov informacij. Takšna praksa pušča nadaljnjim uporabnikom agencijskih besedil manj možnosti za preubeseditve in spodbuja medijsko objavljanje nespremenjenih agencijskih besedil, kar (lahko) vodi v rutinsko in avtomatizirano predstavljanje agencijske interpretacije dogodka v množičnih medijih. Novinarji STA se v besedilih pogosto sklicujejo na poročanje drugih, tujih agencij ali medijskih hiš, zato v številnih primerih prihaja do zanimivega pojava dvojnega in celo trojnega sklicevanja, ki doslednost pri navajanju virov informacij pripelje do prezapletenega in težko razumljivega besedila.

Literatura

- Bishop, Ronald (2001): News Media, Heal Thyselves: Sourcing Patterns in News Stories about News Media Performance. *Journal of Communication Inquiry*, 25 (1): 22–37.
- Black, Jay, Steele, Bob, in Barney, Ralph (1993): *Doing Ethics in Journalism: A Handbook with Case Studies*. Greencastle: The Sigma Delta Chi Foundation and the Society of Professional Journalists.
- Cappon, Rene Jacques (2000): *The Associated Press Guide to News Writing*. Lawrenceville: Thomson/Arco.
- Day, Louis A. (1991): *Ethics in Media Communications: Cases and Controversies*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Deklaracija o temeljih novinarske etike (1954/1986). Dostopno prek: http://www.novinar.com/sindikato/dokumenti_vse.asp?id=33&sklop=2 (8. 6. 2006).
- Drame, Ines (1992): Odnos strukturirana medijska realnost kot posebna realnost. *Teorija in praksa*, 29 (9–10): 849–859.
- Erjavec, Karmen (1999): *Novinarska kakovost*. Ljubljana: Založba FDV.
- Ferguson, Donald L., in Patten, Jim (1993): *Journalism Today!* Lincolnwood: National Textbook Company.
- Fröhlich, Romy (1992): Qualitativer Einfluß von Pressearbeit auf die Berichterstattung: Die »geheime Verführung« der Presse. *Publizistik*, 37 (1): 37–49.
- Gans, Herbert J. (1980): *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time*. New York: Vintage Books.
- Glasser, Theodore L. (1992): Objectivity and News Bias. V E. D. Cohen (ur.): *Philosophical Issues in Journalism: 176–185*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Goodwin, H. Eugene (1990): *Groping for Ethics in Journalism*. Ames: Iowa State University Press.
- Hallin, Daniel C., in Mancini, Paolo (2004): *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hausman, Carl (1990): *The Decision-Making Process in Journalism*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.

- Kalin Golob, Monika (2002): Jezikoslovna stilistika in razžalitve v tiskanih medijih. V T. Korošec (ur.): Razžalitve v tiskanih medijih: 31–46. Ljubljana: FDV.
- Kalin Golob, Monika (2003): H koreninam slovenskega poročevalnega stila. Ljubljana: Jutro.
- Kalin Golob, Monika (2004): Moč jezika – izbor dejstev in besed. Teorija in praksa, 41 (3–4): 703–711.
- Killenberg, Michael G., in Anderson R. (1993): What is a Quote? Practical, Rhetorical, and Ethical Concerns for Journalists. *Journal of Mass Media Ethics*, 8 (1): 37–54.
- Kocijančič, Maja (ur.) (2001): Slovenska tiskovna agencija: 1991–2001. Ljubljana: STA.
- Kodeks novinarjev Republike Slovenije (1991). V M. Sedmak, J. Urbas (ur.) (1995): Predpisi o novinarjih in medijih: 205–210. Ljubljana: Založba ČZ Uradni list RS.
- Kodeks novinarjev Slovenije (2002). Dostopno prek: www.novinar.com/dokumenti/kodeks.php (29. 5. 2006).
- Korošec, Tomo (1998): Stilistika slovenskega poročevalstva. Ljubljana: Kmečki glas.
- Korošec, Tomo (2004): Stilistika poročevalstva – španska vas. V M. Poler Kovačič in M. Kalin Golob (ur.): Poti slovenskega novinarstva – danes in jutri: znanstveni zbornik ob 40. obletnici študija novinarstva na Slovenskem: 17–31. Ljubljana: Založba FDV.
- Košir, Manca (1988): Nastavki za teorijo novinarskih vrst. Ljubljana: DZS.
- Košir, Manca (1993): Slovenski dnevnik v luči kodeksa novinarjev RS. Teorija in praksa, 30 (11/12): 1233–1241.
- Laban, Vesna (2004): Razvidnost virov informacij v televizijskih novinarskih besedilih: Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lippmann, Walter (1999): Javno mnenje. Ljubljana: Založba FDV.
- McManus, John H. (1994): Market-Driven Journalism: Let the Citizen Beware? Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- McNair, Brian (1998): *The Sociology of Journalism*. London: Arnold.
- Mencher, Melvin (1991): *News Reporting and Writing*. Dubuque: Brown Publishers.
- Merrill, John C. (1997): *Journalism Ethics: Philosophical Foundations for News Media*. New York: St. Martin's Press.
- Meyer, Philip (1987): *Ethical Journalism: A Guide for Students, Practitioners, and Consumers*. Lanham, New York, London: University Press of America.
- Münchenska deklaracija (1871). V Predpisi o novinarjih in medijih: 267–269. Ljubljana: ČZ Uradni list RS, 1995.
- Patterson, Philip, in Wilkins, Lee (1994): *Media Ethics: Issues and Cases*. Madison, Dubuque: WCB Brown & Benchmark Publishers.
- Perovič, Tomaž, in Šipek, Špela (1998): TV novice. Ljubljana: Študentska založba.
- Poler Kovačič, Melita (2004): Novinarska (iz)virmost: Novinarji in njihovi viri v sodobni slovenski družbi. Ljubljana: Založba FDV.
- Schröter, Detlef (1992): *Qualität im Journalismus. Testfall: Unternehmensberichterstattung in Printmedien*. München: Publicom Medienverlag.
- Schudson, Michael (1978): *Discovering the News: A Social History of American Newspapers*. New York: Basic Books, Inc.
- Schutz, Alfred (1987): Dobro obveščeni državljani. *Nova revija*, 65–66: 1637–1645.

- Shoemaker, Pamela, in Reese, Stephen D. (1996) *Mediating the Message: Theories of Influences on Mass Media Content*. White Plains: Longman.
- Sigal, Leon V. (1973): *Reporters and Officials*. Lexington: D. C. Heath and Company.
- Splichal, Slavko (1997): *Javno mnenje: teoretski razvoj in spori v XX. stoletju*. Ljubljana: Založba FDV.
- Splichal, Slavko (2000): *Novinarji in novinarstvo*. V S. Splichal (ur.): *Vregov zbornik: 47–56*. Ljubljana: Evropski inštitut za komuniciranje in kulturo ter FDV.
- Tuchman, Gaye (1978): *Making News: A Study in the Construction of Reality*. New York: Free Press.
- Ustava Republike Slovenije (1991). Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list RS.
- Van Dijk, Teun A. (1988): *News as Discourse*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Van Dijk, Teun A. (1995): *The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity? Javnost/The Public 2 (2): 27–45*.

Naslova avtoric:

mag. Vesna Laban

mlada raziskovalka na Centru za raziskovanje družbenega komuniciranja

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

tel: 01 / 5805-253

e-mail: vesna.laban@fdv.uni-lj.si

dr. Melita Poler Kovačič

docentka za novinarsko etiko in novinarski diskurz

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

tel: 01 / 5805-252

e-mail: melita.poler-kovacic@fdv.uni-lj.si

Luka Zevnik

Foucaultovski pogled na potrošno kulturo

POVZETEK: Avtor v svojem članku predstavi foucaultovski pogled na potrošno kulturo in skuša opredeliti horizonte, na katerih bi ta lahko prispeval k analizam in refleksiji potrošne kulture. Izhaja iz teorije etike in tehnologij sebstva poznega Foucaulta ter na podlagi njegove geneologije sodobnega načina biti človek odkriva horizonte postopne erozije svobode, katerih pomembno nadaljevanje so tudi sodobne potrošniške prakse. Z izpostavitvijo določene kontinuitete pomanjkanja avtonomnosti, še vedno prisotne v sodobnih načinih biti človek, avtor opozarja na pomanjkljivosti v tezi o detradicionalizaciji, kar pa je še pomembneje, odpira polje odpora in možnost vzpostavitve svobodnejših načinov biti človek.

KLJUČNE BESEDE: potrošna kultura, tehnologije sebstva, genealogija, potrošniške prakse, prisilna sreča, estetika eksistence

1 Potrošna kultura

V zadnjem času so se pri družboslovnih obravnavah potrošnje zgodili pomembni premiki. Lutharjeva (2002: 245) v svojem članku *Homo ludens – homo šoper* ugotavlja, da je po daljšem obdobju trivializacije in moraliziranja, ki sta bila zvečine posledica ekonomskega redukcionalizma, »končno« prišlo do emancipacije obravnav potrošne kulture znotraj znanstvenega diskurza. V družboslovju je po mnenju Lutharjeve dolgo veljalo prepričanje, da je potrošno kulturo moč razumeti že z analizo produkcijskih odnosov, vendar pa tak ekonomski redukcionalizem ne more v celoti pojasniti potrošne kulture: »Potrošna kultura je sicer neločljivo povezana z množično kapitalistično produkcijo, toda produkcija ne izčrpa celotnega pomena potrošne kulture« (Luthar 2002: 245). Da bi se takemu redukcionalizmu izognili, Lutharjeva (p. t.) pri tematizaciji potrošne kulture predlaga privzem foucaultovske perspektive.

Ker je termin potrošnja obtežen z vrsto zdravorazumskih in ideoloških konotacij, bom v pričujočem besedilu sledil Luryjevi (1996) in uporabljal koncept potrošna kultura. Za Luryjevo je potrošna kultura oblika materialne kulture. Koncept materialne kulture se s tem, ko v sebi združuje tako pomen fizičnih objektov v vsakdanjih praksah kot tudi njihovo povezanost z redom pomena, simbola in moralne dimenzije, izogne različnim redukcionalizmom in omogoči obravnavo potrošnje v najširšem smislu (Lury 1996: 1).

Družboslovni teoretiki že od vsega začetka zelo različno (kritično) gledajo na potrošnjo. Na tem mestu sicer nimamo prostora za temeljito razgrnitev vseh njihovih razsežnosti, zato bi se radi natančneje osredotočili predvsem na enega, in sicer na v uvodu omenjeni foucaultovski pogled na potrošno kulturo. V nadaljevanju ga bomo skušali umestiti znotraj širše foucaultovske problematizacije družbenih pojavov in praks, poglavitni namen članka pa je opredelitev horizontov, na katerih bi foucaultovski pogled lahko pomembno prispeval k analizam in refleksiji potrošne kulture.

2 Foucaultovski pogled na potrošno kulturo

Lutharjeva (2002: 245) za obravnavo potrošne kulture predlaga uporabo Foucaultovega koncepta tehnologij sebstva:

Ko danes govorimo o potrošni družbi, s tem poudarjamo, da je potrošnja kot kulturna praksa ena od pomembnih tehnologij sebstva (kamor šteje vse od seksualnih praks, mode, javnega jezika, šolske discipline ali pravil obnašanja), ki naredijo človeška bitja razumljiva samim sebi in jim omogočijo vzpostavljanje odnosa do njih samih.

Ko Lutharjeva predlaga obravnavo potrošnje kot prakse sebstva, slednjo razširi tudi na dimenzijo subjekta in odpre možnost za alternativni kritični pogled na potrošnjo, saj moramo, kot opozarja Foucault (1991: 141), pri tehnikah sebstva vedno upoštevati, da so te »večkrat vezane na tehnike za vodenje drugih«. Še preden pa se lotimo nečesa, kar bi lahko bil foucaultovski pogled na potrošno kulturo, si oglejmo nekatere osnovne Foucaultove koncepte in paradigmatški obrat v njegovih poznih delih, ki bo predstavljal temelj takšne zastavitve.

2.1 Foucaultova mikrofizika moči in premik torišča analize

Tradicionalne, zvečine pravne koncepcije moči/oblasti so poudarjale zlasti njeno represivno naravo, francoski filozof Foucault pa moči pripisuje predvsem njen konstitutivni značaj. Zanj moč ni samo nekaj, kar tlači in zatira, ampak hkrati nekaj, kar proizvaja, spodbuja in ustvarja, pri čemer je treba razumeti njeno krožno in heterogeno delovanje. Moč/oblast ne more biti v posesti nikogar; je le neka strategija, neka mreža razmerij, katere rezultat je šele določena razporeditev moči (Dolar 1991: 12). Ker je moč vedno obrobna in razpršena, se je ne da obravnavati kot proizvod neke zavestne intence ali interesa, zato je za njeno analizo pomembnejša oblika represije kot pa njena vsebina. Moč/oblast je imanenca, ki je zarezana v vse družbene sfere, kar implicira, da se družbe ne da organizirati brez oblasti, možno in treba pa se je določeni oblastni strategiji zoperstaviti z drugo (Dolar 1991: 12). To pomeni, da je za razumevanje družbenih pojavov, delovanja razmerij oblasti znotraj njih, predvsem pa za njihovo spremembo potreben tudi nek mikropogled, ki poleg širših oblastnih strategij upošteva tudi modus subjektivitete.

To je eden od razlogov, zakaj je Foucault v svojih poznejših delih toliko pozornosti namenil vprašanju subjekta in modusov subjektivnosti. Za našo obravnavo je najpomembnejše Foucaultovo repositioniranje subjekta v središče analize, predvsem pa prehod od teze o popolni decentraliziranosti subjekta, ujetega v specifičen zgodovinski

položaj, k dopuščanju posameznikove možnosti pridobitve določene stopnje avtonomije. Čeprav je bil v svojih zgodnjih delih zagrizen nasprotnik pojma subjekt (govoril je o njegovi smrti in izpostavljal izključno določujoče strukture), je takoj, ko je sprevidel možnosti pridobivanja določene stopnje avtonomnosti, subjekt vrnil v središče svoje-ga zanimanja. V enem svojih poznejših intervjujev svoje delo opisuje takole: »Moj smoter je bil napisati zgodovino različnih načinov, na katere v naši kulturi iz ljudi napravijo subjekte« (Foucault 1991: 103). Foucaultovo pozno delo nam tako omogoča premik torišča analize od zunanjih določujočih struktur k subjektu. S tem ko v opusu *Zgodovina seksualnosti* pokaže, da je antični moralni kod na ravni diskurza/koda/jezika skoraj popolnoma enak krščanskemu, dejansko pa ustvarja skoraj diametralno nasprotno moduse subjektivnosti, ovrže deterministično predpostavko, da je posamezniku oblika subjektivnosti nujno enoznačno pogojena s položaji, ki mu jih ponujajo različne zunanje strukture (npr. družbeni in ekonomski sistem, različne simbolne strukture). Pri obravnavi subjektivnosti je za Foucaulta mnogo pomembnejši odnos do sebe (*rapport a soi*), ki ga opredeljuje kot način, na katerega posameznik samega sebe oblikuje kot subjekt, pri tem pa poudarja pomen konkretnih praks (Foucault 1991: 121).

Zaradi kompleksnosti praks in vednosti zgodovine moralnega delovanja je Foucault odnos do sebe, ki implicira način, kako naj se individuum oblikuje kot moralni subjekt svojih lastnih dejanj, opisal s štirih vidikov etike, ki jih je opredelil v prvi knjigi nedokončanega opusa *Zgodovina seksualnosti*. Prvi je opredelitev tistega dela posameznika oziroma njegovega vedenja, ki je relevanten za etične sodbe; to je etična substanca (*substance ethique*). Drugi vidik je telos, ki govori, h kateri vrsti bivanja težimo, in je tesno povezan s tretjim vidikom: modusom podjarmljanja (*mode d'assujettissement*), tj. kako so posamezniki napeljeni k prepoznavi svojih moralnih dolžnosti (moralni kod, božji zakon, pravna norma, družbena zapoved). Zadnji in hkrati najpomembnejši vidik so načini predelave naše etične substance, ki, zaznamovani s specifičnim modusom podjarmljanja, težijo k določenem smotru – telosu. To so dejavnosti samooblikovanja oziroma prakse sebstva (*pratique de soi*) ali širše asketizem (Foucault 1991: 129). »Subjekt ni konstituiran le v igri simbolov. Konstituiran je v dejanskih praksah – praksah, ki jih je mogoče zgodovinsko analizirati. Obstoji tehnologija konstitucije sebstva, ki seka simbolne sisteme, ko jih uporablja« (Foucault 1991: 141).

Med določujoče družbene/gospodarske/materialne/simbolne strukture in posameznika Foucault tako vrine odnos do sebe, ki ga poleg diskurzov še pomembneje določajo konkretne prakse. Lahko ga razumemo kot nekakšen filter, katerega prepustnost za zunanje dejavnike pogojuje specifična kombinacija vedenja in praks sebstva, ki določa »stopnjo« posameznikovega oktroiranega ali svobodnega/avtonomnega samooblikovanja. To pomeni, da avtonomnost oz. svoboda posamezniku ne more biti enostavno dana, podeljena od zunaj, temveč nasprotno: dosegljiva je skozi intenzivno delo na sebi, pri katerem uporabljene tehnike sebstva svobodnejši subjekt šele oblikujejo oziroma se ta samooblikuje.

Obratno je tudi submisivna oblika subjektivitete določena s specifično vednostjo in praksami sebstva, ki jih posameznik uporablja pri vzpostavljanju odnosa do samega sebe. »Genealogija subjektifikacije mora biti osnovana na številnih presečiščih med

programi vladanja drugim in praktičnimi sredstvi, ki so bila človeškim bitjem dana za razumevanje samih sebe in delovanje nase« (Rose 1996: 135).

Naloga bi bila torej osvetljevanje tehnik in institucij oziroma določitev mest, na katerih posameznikove tehnologije sestva učinkujejo kot mehanizem podreditve. V našem primeru to pomeni, da potrošniške prakse obravnavamo kot prakse sestva, ki so (bile) potencialno uporabljene kot eden od načinov podrejanja. To zahteva izvedbo genealogije sodobnega načina biti človek in v tem kontekstu proučitev možnosti, da se je s pomočjo potrošniških praks zgodil napad na avtonomne oblike subjektivnosti. Poleg dejstva, da je takšno podvzetje lahko ploden substrat za kritični pogled na potrošno kulturo, pomeni tudi pomembno izhodišče za iskanje rešitev.

2.2 Foucaultova genealogija sodobnega načina biti človek

Ker Foucault genealogijo evropske subjektivnosti zasnuje v okviru svoje genealogije etike, bomo iz nje tudi sami skušali izpeljati kritični pogled na potrošno kulturo. Foucault svojo genealogijo sodobnega načina biti človek začne v antiki. V drugem delu nedokončanega opusa *Zgodovina seksualnosti* ugotavlja, da antika ni poznala neke koherentne morale, ki bi na vse delovala enako in bi temeljila na nekem obče veljavnem in univerzalnem kodu. Kljub odsotnosti konkretnih institucionaliziranih norm oziroma legalnega sistema je vseeno – v sicer omejeni populaciji – uravnavala odnose individualno do samega sebe in drugih. Še več: Grki, ki se za razliko od kristjanov niso veliko ukvarjali s posmrtnim življenjem, obstojem boga ipd., so se za etiko zelo zanimali.

Bistvo antične etike Foucault vidi v skrbi za eksistenco, v ideji, da je treba bios (življenje) oblikovati kot umetnino (techne tou biou), in sicer v dejavnosti, za katero so imeli Grki od 3. stol. pr. n. št. do 3. stol. n. št. poseben izraz: *epimelea heautou* – skrbeti zase. Foucault opozarja, da to ni le določena težnja samoprivlačnosti in očaranosti nad seboj, ampak zelo močan izraz, ki pomeni ukvarjati se s čim, delati na čem in implicira pozornost, vednost in tehniko (Foucault 1991: 139).

Ker je posameznikova skrb za eksistenco vsebovala določeno stopnjo askeze, samoregulacije, je taka družbena konstelacija omogočala uravnavati medsebojne odnose in odnos posameznika do sebe brez nekega zunanjega pravnega organa.

Etična refleksija torej nastopa natanko tam, kjer se konča območje prepovedi, zapovedi in ustaljenega moralnega koda – v nasprotju z vsem poznejšim običajnim stilom, ki smo ga vajeni iz krščanske morale. Posameznik je subjekt moralne refleksije prav tam, kjer njegovega ravnanja ne uravnava kod, in prav v kolikor ni podvržen določenim predpisom – njegova subjektivnost je zvezana s samokonstitucijo, z razmerjem do sebe, s prakso konstituiranja lastnih norm, ki v tem njegovem samorazmerju obenem nosijo s seboj univerzalnost, a ne moralnega zakona (Dolar 1989: 84).

Modus podjarmljanja tako ni bil moralni zakon, ampak individualna in zavestna izbira posameznika, da bi svoji eksistenci dal najlepšo možno obliko. Posledično je telos zasledovanje, oblikovanje eksistence, ki bi pustila neko trajno sled, sloves oziroma omogočila nosilcu postati gospodar samega sebe v smislu izvajanja suverena gospodarstva nad samim seboj. Gre za predelavo življenja v (estetski) objekt z neko vrsto vednosti (v subjekt), ker pa »nobene tehnike, nobene profesionalne spretnosti ne more-

mo doseči brez vežbanja, se tudi umetnosti življenja ne moremo naučiti brez vežbanja, treniranja samega sebe, brez askeze» (Foucault 1991: 138). To pa implicira določene prakse sebstva ali asketizma, ki so neobhodno povezane z vednostjo oziroma so zanjo izhodiščne. Posameznik namreč ni mogel imeti dostopa do resnice brez določenih praks ali askeze, če prej na samem sebi ni opravil določenega dela, ki ga naredi dovzetnega za poznavanje resnice. Povedano drugače: vednost o sebi ni dostopna zunaj določenih praks sebstva.

Vsakršna vednost je bila podrejena in kot taka vključena v skrb zase: »Tisti, ki je skrbel zase, je moral med vsemi stvarmi, ki jih je moč spoznati prek znanstvene vednosti, izbirati samo tiste, ki so ga zadevale in so bile pomembne za življenje« (Foucault 1991: 135). Šlo je torej za individualni projekt samooblikovanja, v katerem je posameznik opravljal določene prakse sebstva; te so mu omogočile dostop do resnice, artikulacijo določene vednosti, ki je omogočila, da je vedno bolj postajal gospodar sebe in s tem dosegal telos – estetiko eksistence.

Zenit in hkrati začetek konca ter implozijo antične etike v krščansko Foucault opisuje v svoji tretji knjigi Zgodovine seksualnosti – Skrb zase. Gre za čas postopnega propadanja antike in političnih institucij (polis) ter razpada antičnih vrednot, ki redefinira vlogo moškega v družbi. Če je klasična perspektiva gospodarjenja samega s sabo implicirala dejavnost, asimetrijo in nrecipročnost, saj je vladati sebi pomenilo sposobnost vladati drugim, se je zdaj zaradi družbenih premikov spremenil način, kako se lahko moški prepoznajo kot subjekti političnega in gospodarskega vedenja. Spremembe v družini in družbeni strukturi emancipirajo ženske iz apolitične/amoralne sfere nujnega (idia) in jih valorizirajo kot subjekte etike. Vzporedno z omenjenimi premiki se spremeni modus podjarmljanja, ki v skrb zase vključi tudi skrb za druge in s tem v takratno etiko vpelje določene vidike univerzalnosti. Stoiki se na primer prepoznajo kot univerzalna bitja, katerih razum jim narekuje v skrb zase vključiti tudi dolžnost do drugih. Povedano drugače: v obvladovanju samega sebe si nujno povezan z drugimi ljudmi, ki so prav tako gospodarji samih sebe. Prej je bila skrb za eksistenco povezana s partikularnimi interesi posameznika in je bila kot taka možnost izbire, zdaj pa je utemeljena z razumskim solidarnostnim imperativom. S to, kot pravi Foucault, univerzalnostjo brez zakona, ki omogoča prehod od posameznega k občemu, antična etika doseže vrh in hkrati pripravi osnovo, na kateri tako uspešno parazitira krščanska etika univerzalnega božjega zakona. Stioško zavezanost drugim s skrbno preišljenimi afinitetami univerzalnosti določenih moralnih načel do krščanske etike božjega zakona ločuje le pozicija izjavljanja. Zaradi določenih družbenopolitičnih premikov skrbi zase verjetno posvečajo vse manj pozornosti, kar omogoči vse večjo prevlado avtoritarne univerzalnosti, ki jo krščanstvo še dodatno okrepi z vsiljevanjem tehnik odpovedovanja sebstvu. Prav v prehodu med skrbjo zase in krščansko odpovedjo sebi Foucault vidi bistven prelom, kjer posameznik s krščansko zahtevo po permanentni odpovedi – v primerjavi z antično skrbjo za samooblikovanje sebstva in estetiko eksistence – izgubi pomembno stopnjo avtonomije. V strukturi štirih vidikov odnosa do sebe telos postane zasledovanje neke absolutne čistosti, ki jo uteleša bog (absoluten in subjektu zunanji) in ki posameznika od antične osredotočenosti na življenje tukaj in zdaj preusmeri v od-

povedovanje za prihodnost (odložena gratifikacija – nebesa). Modus podjarmljanja je torej posamezniku zunanja in absolutna metafizična instanca, posameznik pa se glede na njeno absolutno čistost nikoli ne odpove in podredi dovolj.

Odkar je kulturo sebstva prevzelo krščanstvo, je bila ta postavljena v službo pastoralne oblasti, in to do te mere, da je epimeleia heautou v bistvu postala epimeleia ton allon – skrb za druge – kar je bil pastorjev posel. Toda kolikor je individualno odrešenje kanalizirano – vsaj do določene mere – skozi pastoralno institucijo, ki ima za svoj objekt skrb za duše, klasična skrb zase izgine, to je se integrira in izgubi velik del svoje avtonomije (Foucault 1991: 141).

Krščanstvo uspe antične prakse sebstva, s pomočjo katerih individuum sam sebi zagotavlja suverenost nad sabo in izkazuje, da ni od ničesar odvisen, nadomestiti s praksami stalnega izpraševanja in iskanja samouresničitve, ki z ustvarjanjem stalne napetosti na ravni posameznikovega odnosa do sebe ustvarjajo primerne okoliščine za privzemanje od zunaj predpisanih smernic, kako biti človek. Povedano drugače: institucionalizirano krščanstvo skuša s pomočjo praks, ki oblikujejo podrejene/nesvobodne načine biti človek, obvladovati in usmerjati prebivalstvo/ljudi. Foucault je prepričan, da se je s krščanstvom začelo usodno zmanjševanje avtonomnosti evropskega načina biti človek, ki je v različnih oblikah navzoče še danes. V tej luči je glavna nevarnost potrošnje kot prakse sebstva ta, da lahko predstavlja del kontinuitete napada na svobodo evropskega načina biti človek oziroma, natančneje, da zasede in nadomesti mesto krščanskih praks samoodpovedovanja sebstvu, ki so oblikovale razsrediščeno in neavtonomno obliko subjekta, podrejeno vplivom zunanje avtoritete.

2.3 Krščanski etos in potrošna kultura

Lutharjeva (2002: 254) ugotavlja, da je predmoderna doba s svojimi tradicionalnimi in religioznimi institucijami zagotavljala razmeroma visoko stopnjo stabilnosti v življenju posameznika. Upad vpliva teh institucij v toku modernizacije, kar je vodilo v izgubo trdno določenih identitet in biografij, je po mnenju Lutharjeve v življenje posameznika in družbo nasploh vneslo dobršno mero negotovosti in povzročilo stanje, ki se ga pogosto metaforično imenuje terapevtska družba.

Prej so bile rešitve vprašanj, kako biti/kako živeti, na dlani – ponujali sta jih tradicija in religiozna ontologija. Ko posamezniku smisla ne ponujata več tradicija in kozmološka ontologija in ni več univerzalnega smisla, ki bi povezoval različna življenjska področja, si ga mora individualno prilaščati preko različnih praks in tehnik (Luthar 2002: 256).

V tem pogledu je potrošnja kot praksa sebstva eden od načinov za zapolnitev nastalega primanjkljaja. Upoštevajoč zgoraj navedene Foucaultove ugotovitve v njegovi genealogiji evropskega načina biti človek se zdi, da moramo ob tem proučiti možnost, da nasprotje med »stabilno in varno« predmoderno dobo in »negotovo« (post)moderno dobo, na katerem temelji zgornja teza, na vseh dimenzijah, ki jih lahko zavzema človekovo bivanje v svetu, ni tako izrazito. Čeprav predmoderna doba daje vtis, da je posamezniku zagotavljala določeno stabilnost z metafizičnimi temelji, Foucault s poglobljeno analizo oblik krščanske subjektivnosti pokaže, da je prav temu opiranju na zunanjo instanco imanentna neka stalna napetost, ki jo povzročajo krščanske prakse

samoizpraševanja in odpovedovanja sebstvu (npr. praksa spovedovanja). S tem na noben način nočemo zanižati premikov, ki jih detradicionalizacija povzroči, kar želimo predlagati, je, da moramo biti kljub pomembnim spremembam na določenih ravneh človekovega življenja pozorni na nekatere vidike, ki so morda v tem procesu ostali nespremenjeni. Natančneje si jih lahko ogledamo, če skušamo sodoben potrošniški način biti človek opisati s pomočjo Foucaultove štiridelne sheme odnosa do sebe (*rapport a soi*) in ga primerjamo s krščanskim, za katerega smo zgoraj pokazali, da je doživel precejšen napad na svobodo.

Etična sestavina sodobnega načina biti človek so po mnenju Foucaulta čustva: »Na splošno lahko rečemo, da so v naši družbi glavno polje moralnosti – tisti del nas, ki je za moralnost najbolj relevanten – naša čustva« (Foucault 1991: 129). V primeru sodobnega potrošniškega načina biti človek gre predvsem za prekomerno poudarjanje čustva sreče. To je drugi vidik odnosa do sebe: telos.

S poudarjanjem čustva sreče modus podjarmljanja postane imperativ uživanja oziroma potreba po stalnem iskanju užitka, zaradi katerega naj bi bili srečni. Takšen pojav francoski filozof Pascal Bruckner (2004: 20) imenuje prisilna sreča:

Prisilno srečo razumem torej kot ideologijo, ki je značilna za drugo polovico 20. stoletja in ki vse presoja na podlagi tega, ali nekaj ustvarja ugodje ali neugodje, kot ukaz, da je treba biti vzhicen, vse tiste, ki se ji ne uklonijo, pa osramotiti in jim vzbuditi občutek nelagodja.

Učinki tovrstnega »režima užitka« se dogajajo na površini in v glavnem delujejo na dimenziji vizualnega. Gre za t. i. panoptični dispozitiv, ki ga Foucault analizira v knjigi *Nadzorovanje in kaznovanje*. To »oko oblasti« po Foucaultu (1984: 201) »ne tiči toliko v osebi kakor v določeni usklajeni razvrstitvi teles, površin, svetlobe, pogledov«. Panoptizem se je pojavil z nastankom tipično moderne institucije zapora, danes pa se je razvil v enega najbolj razširjenih oblastnih mehanizmov. Panoptikon je bil Benthamova vizija popolnega zapora, ki s svojo arhitekturno zasnovo omogoča, da je z ene nadzorne točke s pogledom moč nadzorovati vse jetniške celice, kar »povzroči pri zaporniku zavestno in nenehno stanje vidnosti, ki zagotavlja samodejno delovanje oblasti« (Foucault 1984: 200). Podobna ponotranjenost oblasti je prisotna v sodobni družbi, ki zato vsaj na prvi pogled deluje precej svobodno, v resnici pa v njej še vedno obstajajo trdne družbene norme. Prav zaradi ponotranjenosti je oblastni mehanizem panoptizma tako učinkovit in hkrati zastrašujoče vseprisoten. Njegov glavni učinek je občutek, da smo nenehno opazovani, kar kljub temu, da je oblastni mehanizem panoptizma popolnoma neodvisen od dejanskega nadzora, zagotavlja široko spoštovanje pričakovanih družbenih norm. Imperativ biti srečen je v optiki ideologije o prisilni sreči mogoče razumeti kot enega od njih.

Potrošnikova sreča in vzhicenost naj bosta torej čim večji in naj trajata karseda dolgo. Ker pa se takšna evforična stanja v dejanskem življenju nenehno izmikajo, prevladujoča potrošniška praksa sebstva postane imaginacija. Eden najvidnejših teoretikov potrošne kulture Collin Campbell namreč bistva potrošniškega sebstva ne vidi v materializmu in posedovanju, temveč v izkušnji užitka v imaginaciji, ki ga slednja omogoča.

Osrednje vprašanje za domišljjskega hedonista je zato zavedanje o vse širšem razcepu med izmišljenim idealom in živeto stvarnostjo; bolj ko so podobe zaradi hedonističnih vzgibov idealizirane, večje je protislovje med njimi in resničnim jazom. Zdi se, kot da so užitki, ki jih daje sanjarjenje o idealu, pobrani tistim, ki jih človek doživlja v stvarnosti, in ta je zato po njegovem čedalje bolj nezadovoljiva. Pri tako ponižani stvarnosti gre pravzaprav za razvrednoteno dojetje lastne krepostnosti, kar vodi k vse globljemu občutku manjvrednosti in zbežanosti. Pri moralno občutljivem in vase obrnjenem človeku lahko namreč tako porojen občutek krivde sproži hudo samograjo (Campbell 2001: 319).

Lutharjeva dodaja:

Iskanje ugodja v potrošnji je tesno povezano s sposobnostjo anticipacije prihodnosti. Objekt in realizacija sta potisnjena v prihodnost (ali drugost: ko bom shujšala, si bom kupila ...) in tako oblikuje stanje prijetnega neugodja. Potrošnja ni izraz statusnega materializma in želje po lastnini, temveč izraža romantično hrepenenje postati drugi (Luthar 2002: 257).

Če si še enkrat priključimo krščanski etos, za katerega na podlagi zgornje analize lahko trdimo, da je glede na antičnega doživel precejšnje zmanjšanje svobode in avtonomnosti, in ga primerjamo s potrošniškim, lahko opazimo precejšno podobnost.

Telos pri krščanskem načinu biti človek je bil iskanje absolutne in praktično nikoli dosegljive čistosti. Za potrošniški način biti človek, ki nenehno zasleduje čustvo sreče, lahko ugotovimo, da gre za izredno podobno iskanje, ki bi mu po analogiji lahko rekli tudi iskanje »absolutne sreče«. Takšna »absolutna sreča« se potrošniku v vsakdanjem življenju prav tako nenehno izmika.

Modus podjarmljanja pri krščanskem načinu biti človek je bil posamezniku zunanja in absolutna metafizična instanca, ki se ji nikoli ne odpove in podredi dovolj. Podobno se sodobni potrošnik podreja zunanji prisili po uživanju. Nikoli mu ne uspe uživati dovolj. Užitek in srečo mora nenehno ohranjati in stopnjevati.

Etična substanca se sicer nekoliko razlikuje, vendar kljub temu na koncu vodi do izredno sorodnih praks sebstva:

Krščanska formula naglasi željo in jo poskuša zatreti. Dejanja morajo postati nekaj nevtralnega, delovati moraš le, da produciraš otroke ali da izpolniš svojo zakonsko dolžnost. In užitek je tako praktično kot teoretično izključen. Želja je praktično izključena – svojo željo moraš zatreti – toda teoretično je zelo pomembna (Foucault 1991: 134).

Pri potrošniškem načinu biti človek igra želja nekoliko drugačno vlogo, pri obeh pa je središčnega pomena. Če je bilo treba pri krščanskem načinu sebstva za to, da bi posameznik dosegel telos (absolutno čistost), željo zatreti, pa je pri potrošniškem položaj ravno obraten. K telosu (absolutni sreči) vodi zadovoljevanje želja: »In lahko bi rekel, da je moderna formula želja, ki je teoretično podčrtana in praktično sprejeta, ker moraš osvoboditi svojo lastno željo« (Foucault 1991: 134). Na tej točki se zgodi za potrošniški način biti človek bistveni in zanj v temelju konstitutivni paradoks: bolj ko skuša s porabo potrošniških objektov zadovoljiti svojo željo, bolj se odmika od materializma. Če je v krščanskem načinu biti človek vernik zatiral svoje želje, da bi se odvrnil od tuzemskega, sodobni potrošnik enak odmik od materialnega doseže z inflacijo želja. Ker ga dejanski predmeti ne morejo nikoli dokončno zadovoljiti, se oprime zadnje bilke, ki je imaginacija, da se bo to mogoče zgodilo v prihodnosti. »Želeti, ne imeti je glavni

motiv iskanja ugodja« (Luthar 2002: 257). To potrošnika vodi v uporabo potrošniških praks imaginacije. Prakse kot sanjarjenje o idealu, ogledovanje izložb in hrepenenje postati drugi zasledujejo imperativ po trajni odpovedi in zanikanju sebe; potešitev želje vidijo v prihodnosti. Posledično so na moč podobne krščanskim praksam izpraševanja in odpovedovanja.

Na podlagi izvedene analize se lahko upravičeno pridružimo Rosu, ki prav tako izhaja iz Foucaultovih genealoških analiz in v primeru subjektivnosti zavrača tezo o detradicionalizaciji:

Sodobni sociološki opisi trditev o jazu se ravnaajo po določenem slogu refleksije: nenehno poudarjajo »našo« drugačnost od vsega, kar je včasih bilo. Vendar pa mogoče ne stojimo na pragu nove dobe oziroma nismo priče konca stare dobe in ne živimo v času, ki naj bi bil tako zelo pozen, nov ali post. Že površen pogled po nekaterih zgodovinskih dokazih zadostuje, da vidimo, da je linearna kronologija, zarisana v teh opisih, nesmiselna, vsaj kolikor se nanaša na sloge, ki so značilni za človekov razmislek o sebi in delovanju nase. /.../ Pojem »detradicionaliziranega jaza« je malo uporaben, saj se mu ne uspe vključiti v načine, na katere različne lokalizirane prakse – domačnosti in spolnosti, porabe in trženja, proizvodnje in upravljanja, kaznovanja in popravnih ukrepov, zdravja in bolezni, varnosti in zavarovanja, spora in bojevanja, upravljanja in vladanja – predpostavljajo, predstavljajo in delujejo na človeška bitja, kot da so le-ta osebe določene vrste (Rose 1997: 142, 148).

Povsem upravičeno je razumevanje potrošne kulture kot nove problematizacije človekovega subjekta, ki zapolni primanjkljaj, ki ga je v življenju posameznika povzročila detradicionalizacija; in če pri tem zanemarimo, da je na določeni ravni še vedno prisotna določena kontinuiteta posameznih vidikov krščanskega načina biti človek, tvegamo, da v potrošnji kot praksi sebstva ne vidimo novega umeščanja avtoritete v sebstvo.

Iz tega zornega kota »detradicionalizacije jaza« ne vidimo v našem sedanjem času, temveč kot modifikacijo zapletenega sklopa avtoritet, ki vladajo nad odnosi, ki jih morajo sami s sabo vzpostaviti različni sektorji prebivalstva v različnih praksah, in kot modifikacijo naših odnosov s temi avtoritetami subjektifikacije (Rose 1997: 157).

3 Sklep

Analiza s foucaultovske perspektive nam torej pokaže, da potrošna kultura sodobnemu človeku ponuja prakse sebstva, ki lahko pomenijo določen napad na njegovo svobodo in avtonomijo. Poleg tega Foucaultovo delo opozarja na nevarnost zgodbe o detradicionalizaciji, ki lahko preusmeri pozornost od transformacij moči v 19. in 20. stoletju oziroma natančneje: ni tako pomembno, ali je identiteta posamezniku določena s tradicijo ali si jo gradi sam s pomočjo ponujenih praks, kot je potrošnja, pomembnejše je vprašanje, ali se to dogaja glede na neko zunanjo avtoriteto ali vključuje elemente avtonomnejšega in ustvarjalnejšega samooblikovanja. Še pomembnejša pa je možnost, ki jo odpira in h kateri nas hkrati napeljuje Foucaultovo pozno delo: določeno delo na sebi, prizadevanje, raziskovanje in eksperimentiranje v smeri iskanja in uporabe praks, ki zavračajo/nadomeščajo obstoječe in lahko ustvarjajo svobodnejše načine biti človek:

Kritične ontologije nas samih seveda ne gre razumeti kot teorijo, doktrino niti ne kot stalni korpus vedenja, ki se akumulira; treba si jo je predstavljati kot držo, etos, filozofsko

življenje, kjer je kritika tega, kar smo, istočasno zgodovinska analiza meja, ki so nam naložene, in eksperiment glede možnosti njihove prekoračitve (Foucault 1991: 156).

Foucault rešitve težav, povezanih s sodobnim (potrošniškim) načinom biti človek, ne vidi v spreminjanju družbenega sistema, temveč v preoblikovanju odnosa, ki ga ima vsak posameznik do samega sebe:

Če je zdaj čas, da zavrnemo odnos do sebe (sebstva), značilnega za moderno moralnost, je mogoče alternativo, ki ga lahko nadomesti, najti v vrsti odnosa, katerega umetnik goji v razmerju do svojega dela: mogoče moramo razviti estetiko eksistence in ustvariti sebe kot umetniško delo (Foucault, v O'Leary 2002: 121).

Schmidt (1990: 739) natančneje pojasnjuje takšno prizadevanje:

/S/krb [za življenje, eksistenco] je princip vodenja življenja individuuma. Je splošni odnos v zvezi s sabo, drugimi, svetom, ki vpeljuje estetiko, oblike pozornosti in etiko, sisteme obnašanja. Skrb zase, kot morala, ni vsiljena individuumu prek instance, ki kodificira, temveč je odnos, ki ga mora individuum vzpostaviti v odnosu do samega sebe. Gre za umetniško delo, kjer vsak najde možnost, da oblikuje svoje lastno življenje, neodvisno od sistema norm ali kakega metafizičnega temelja.

Na prvi pogled se lahko zdi, da foucaultovski pogled problematično niha med kulturnim determinizmom in nekritičnim indeterminizmom, vendar je treba poudariti, da takšnih ekstremnih pozicij Foucault ni nikoli predlagal. Dejansko gre za kontinuum, ki predstavlja vrsto odnosa in stopnje vplivanja med družbeno/kulturno/zgodovinsko strukturo in posameznikom. Posameznik tako ni nikoli popolnoma podrejen zunanjim strukturnim vplivom, prav tako pa tudi nikoli ne more biti od njih absolutno neodvisen (navsezadnje bi to, tudi če bi bilo mogoče, vodilo v solipsizem). Foucault (1991: 156) namreč pojasnjuje, da pri poskusih preseganja naših zgodovinskih meja vedno »tvegamo, da bomo prepuščeni temu, da nas določajo bolj splošne strukture, ki se jih morda ne zavedamo in nad katerimi morda nimamo nadzora«. V odgovor na navedeni problem Foucault poziva, naj se odpovemo upanju, da bi dosegli stanje, ki bi omogočilo dostop do celovitega in dokončnega vedenja o tistem, kar bi utegnilo oblikovati naše zgodovinske meje, in dodaja, da je »s tega stališča teoretično in praktično izkustvo, ki ga imamo o svojih mejah in o možnostih njihovega prekoračevanja, vedno omejeno in določeno; tako smo vedno v poziciji ponovnega začenjanja« (Foucault 1991: 156). Foucaultov glavni poudarek je torej, da je za razumevanje razmerja posameznik – kulturna struktura ključen štiridelni odnos do sebe in da se posledično prav tu skriva možnost spremembe tega razmerja, in sicer tako, da skušamo z ustvarjalnim prizadevanjem v svojem odnosu do sebe in sveta ustvarjati avtonomnejše in ne absolutno avtonomne oblike načina biti človek.

Menimo, da je izvedena analiza dokazala teoretsko produktivnost foucaultovskega pogleda na potrošno kulturo predvsem zaradi naslednjih poudarkov: foucaultovski pogled potrošne kulture ne trivializira, temveč jo, nasprotno, obravnava kot eno od praks sebstva, ki je izredno pomembna za posameznikov način biti človek oziroma način njegovega odnosa do sebe in okolja (družbe). Foucaultovski pogled izhaja iz teorije mikrofizike oblasti, ki pri reševanju družbenih problemov poleg strukturnega/sistemskega upošteva tudi individualni vidik. S tem ko polje reševanja problema povezuje s

praksami, s katerimi posameznik vzpostavlja odnos do samega sebe in družbe, se izogne tudi elitističnemu/paternalističnemu vztrajanju na privilegirani poziciji vednosti in možnosti spreminjanja sveta, ki vključuje prepričanje o poznavanju splošnih strukturnih vzrokov za probleme posameznikov in skupin v družbi ter načinov delovanja/posredovanja v svet, ki naj bi prispevalo k njihovi rešitvi. Smer iskanja rešitev torej ne nakazuje vsekakor problematičnega splošnega projekta prenove, ki teži k neki celostni spremembi sveta »od zgoraj navzdol«, izvedeni na podlagi neke povsem partikularne (politične, znanstvene, verske) koncepcije človeka, ki ji, s ciljem takšne ali drugačne oblike dominacije in podreditve, seveda vehementno pripisuje status edine resnice o dobrem. Namesto tega sledi Foucaultu, ki poziva k odvrnitvi od

vseh zastavitev, ki se izdajajo za globalne ali radikalne. Iz izkušenj dejansko vemo, da je zahteva po begu od sistema sočasne realnosti kot tudi po produciranju počeznih programov druge družbe, drugega načina mišljenja, druge kulture, druge vizije sveta, vodila k povratku k najnevarnejšim tradicijam (Foucault 1991: 155).

Literatura

- Campbell, Colin (2001): Romantična etika in duh sodobnega porabništva. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Bruckner, Pascal (2004): Nenehna vzhichenost: Esej o prisilni sreči. Ljubljana: Študentska založba.
- Debeljak, Aleš (ur.) (2002): Cooltura: uvod v kulturne študije. Ljubljana: Študentska založba.
- Dolar, Mladen (1989): Užitek brez želje, univerzalnost brez zakona. Problemi, 27 (2–3): 81–95.
- Dolar, Mladen (1991): Vednost – oblast – subjekt, spremna beseda. V Foucault, Michel: Vednost – oblast – subjekt: 5. Ljubljana: Krt.
- Foucault, Michel (1990): Dvom in norost. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Foucault, Michel (1991): Vednost – oblast – subjekt. Ljubljana: Krt.
- Foucault, Michel (1993): Zgodovina seksualnosti 3, Skrb Zase. Ljubljana: Škuc.
- Foucault, Michel (1998): Zgodovina seksualnosti 2, Uporaba ugodij. Ljubljana: Škuc.
- Foucault, Michel (2000): Zgodovina seksualnosti 1, Volja do znanja. Ljubljana: Škuc.
- Foucault, Michel (2001): Arheologija vednosti. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Foucault, Michel (2004): Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora. Ljubljana: Krtina.
- Lury, Celia (1996): Consumer culture. London: Routledge.
- Luthar, Breda (2002): Homo ludens – Homo šoper. V Debeljak in dr. (ur.): Cooltura: 245–265. Ljubljana: Študentska založba.
- O’Leary, Timothy (2002): Foucault and the Art of Ethics. London: Continuum.
- Rose, Nicolas (1997): Avtoriteta in genealogija subjektivnosti. Časopis za kritiko znanosti, 25 (183): 131–159.
- Schmid, Wilhelm (1990): Foucault: Oblika individuuma. Nova revija, 9 (96/99): 737–739.

Naslov avtorja:

Luka Zevnik

Kajuhova 3, SI-4000 Kranj

e-mail: *lukc.zevnik@gmail.com*

Jana Nadoh Bergoč, Andrej Kohont

Na poti v bolonjsko reformo – razmislek o kakovosti in vlogi upravljanja človeških virov v visokem šolstvu

POVZETEK: V članku je problematiziran koncept kakovosti visokega šolstva, ki je v obdobju, ko se v Evropi pojavljajo težnje k harmonizaciji evropskega visokošolskega prostora, še posebej aktualen. Pri tem avtorja opažata znaten idejni odmik v pristopu k izboljševanju kakovosti visokega šolstva od 80. let, ko se je ta koncept v Evropi začel uveljavljati, pa do danes. Skladno z idejo, da morajo biti univerze bolj »tržno« naravnane, je kakovost veljala za element konkurenčnosti univerz. Vsaj v začetku so okrog tega vprašanja potekale številne razprave, nanašajoč se tako na konceptualno opredelitev kakovosti kot na oblikovanje »orodij«, s katerimi bi bilo mogoče zviševati raven kakovosti na visokošolskih institucijah. Danes je problematiziranje kakovosti kot koncepta potisnjena v ozadje, veliko več pozornosti pa se namenja izjemno natančnemu opredeljevanju kazalcev, s katerimi naj bi preverjali kakovost visokošolskih institucij. Avtorja v svojem prispevku v ospredje postavlja koncept kakovosti kot transformacije, kjer je izpostavljen učeči se kot avtonomen subjekt, izobraževalce pa se pri tem vzpodbuja k uporabi sodobnejših pedagoških pristopov in aktivnejše vloge pri razvoju kritičnosti in opolnomočenja učečih se. Obenem naj bi tudi opozarjali na ustrezna načela pri uvajanju bolonjske reforme in problematike, ki se ob tem pojavljajo. Pri tem imata pomembno vlogo upravljanje visokošolskih institucij, predvsem pa upravljanje človeških virov znotraj teh. Ta disciplina je namreč pri vodenju visokošolskih institucij vse prepogosto prezrta, večji del prizadevanj se v glavnem usmerja v izboljševanje kakovosti v visokem šolstvu preko identificiranja meril, kazalcev in standardov kakovosti, s katerimi naj bi visokošolske institucije lažje dosegle cilje tako bolonjske prenovе kot tudi ostalih tovrstnih teženj. To je opazno tako v Sloveniji kot tudi v evropskem visokošolskem prostoru.

KLJUČNE BESEDE: kakovost visokega šolstva, upravljanje človeških virov, visokošolske institucije, bolonjska reforma

1 Uvod

Med aktualnejšimi temami v zadnjih nekaj letih je problematika kakovosti izobraževanja, tako na nacionalni ravni kot v širšem, predvsem evropskem okviru. Sledeč izhodiščem Lizbonske strategije, ki Evropi izjemno ambiciozno napoveduje mesto najkonkurenčnejšega gospodarstva na svetu, se med pomembnejše dejavnike razvoja t.

i. na znanju temelječe družbe uvršča tudi izobraževanje. Še posebej to velja za visoko šolstvo, ki naj bi z lastno reformo in poudarkom na kompetenčnem pristopu pripomoglo k razvoju posameznikov in celotne družbe. Ob tem se kaže potreba po jasnejši izpostavitvi koncepta kakovosti in spremembah v upravljanju visokošolskih institucij. Med državami, ki poskušajo slediti tem izzivom, je večina članic Evropske unije, še posebej aktivne pa poskušajo biti pri tem tudi nove članice, med njimi Slovenija.

V središču omenjenih prizadevanj je v Evropi že dodobra razvit bolonjski proces, katerega osnovni namen je oblikovanje skupnega evropskega visokošolskega prostora. Z uveljavitvijo Bolonjske deklaracije naj bi evropske visokošolske programe povezoval prepoznavne in primerljive stopnje študija, pri čemer prva stopnja traja najmanj tri leta, druga pa vodi k magisteriju in/ali doktoratu. Skupen visokošolski prostor bi povezoval tudi kreditni sistem, kakršen je npr. ECTS, obenem pa bi lahko bili krediti pridobljeni še zunaj visokega šolstva, če jih priznajo univerze, ki študente sprejemajo. S tem naj bi se na eni strani pospešila mobilnost študentov, na drugi pa bi se z odpravljanjem ovir pri priznavanju in vrednotenju raziskovanja, poučevanja in usposabljanja okrepila tudi mobilnost učiteljev in raziskovalcev. Med pomembnimi cilji bolonjskega procesa je pospeševanje evropskega sodelovanja pri zagotavljanju kakovosti z razvojem primerljivih meril in metodologije. Nenazadnje pa se poudarja še potrebo po evropski razsežnosti v zvezi s kurikularnim razvojem, sodelovanjem med institucijami in integracijo študija, usposabljanja in raziskovanja (Zgaga 2004).

Na prvi pogled je bolonjski proces prav gotovo dobrodošel izziv, ki v visokošolske sisteme prinaša sveže ideje in obljubo o izboljševanju in napredku za širši evropski prostor. Vendar se pri harmonizaciji¹ evropskih visokošolskih sistemov kažejo ovire, med katerimi je največja raznovrstnost nacionalnih izobraževalnih sistemov. Tako bolonjski proces pridobiva kompleksne politične dimenzije, ki na eni strani izražajo vse večjo potrebo po internacionalizaciji evropskega visokega šolstva, po drugi strani pa je opaziti izrazite težnje po individualnem, nacionalnem pristopu. Na področju kakovosti je omenjeni problem mogoče zaslediti v večini nacionalnih poročil o prilagajanju nacionalnih visokošolskih sistemov potrebam bolonjskega procesa. Analiza dokumentov v bolonjskem procesu, ki jo je opravila Saarinenova (2005: 191), namreč kaže, da je kljub aktualnosti obravnave in strinjanju o pomembnosti harmonizacije tega področja kakovost trenutno interpretirana zelo različno.

V pričujočem prispevku želimo prispevati k osvetlitvi te tematike, predvsem v kontekstu sodelovanja Slovenije pri uresničevanju namenov bolonjskega procesa. V središče postavljamo problematiziranje koncepta kakovosti visokega šolstva, ki se v okoliščinah priprave in izvajanja reforme sicer pogosto pojavlja in služi kot smernica

1. Koncept harmonizacija označuje proces spreminjanja nacionalne zakonodaje članic EU v skladu z zakonodajo EU (Oxford Dictionary of Law 2006). Pri tem je treba poudariti, da gre pri različnih politikah EU za različne stopnje in načine spreminjanja zakonodaje. Na področju visokega šolstva ne gre za dejansko enotnje zakonskih podlag, ampak za delovanje držav v skladu s skupnimi (EU) smernicami, stališči ipd.

Namen in potek harmonizacije evropskega visokega šolstva je sicer pogosto polemiziran, vendar se avtorja v prispevku s to problematiko ne bova podrobneje ukvarjala.

fakultetam pri prilagajanju, oblikovanju in prenovi programov, obenem pa ostaja nepojasnen in abstrakten ter kot tak dopušča možnost številnih, predvsem pa raznolikih interpretacij.

Pri proučevanju omenjenih problemov izhajamo iz pedagoške vede, kjer opazamo pomanjkljivo določen koncept kakovosti, ki pogosto temelji tudi na predpostavki, da se kakovost prenovljenega sistema visokega šolstva diametralno razlikuje od kakovosti dosedanjega sistema terciarnega izobraževanja. To predpostavko avtorja prispevka zavračava: slovenske univerze so doslej izkazovale skrb za kakovost, vendar ta ni v zadostni meri vključevala procesov vodenja visokošolskih institucij (univerz in fakultet). Ker se je okolje univerz bistveno spremenilo, je treba pozornost nameniti tudi zagotavljanju t. i. notranje kakovosti in upravljanju institucij. Zato je drugi vidik prispevka, ki ga postavljamo ob bok vprašanju o konceptualni opredelitvi kakovosti, vprašanje upravljanja človeških virov. Zaradi specifične narave dela v visokem šolstvu se namreč to področje kaže kot izjemno problematično in mnogokrat prezrto, kljub temu da je to pomemben element pri zagotavljanju (notranje) kakovosti (glej npr. ENQA 2005). Težave, s katerimi se torej srečujemo v situaciji, ko se soočamo s praktičnimi dilemami izpeljave prenove visokega šolstva, niso le odraz neustreznosti in nedodelanosti praks, ki jih trenutno uvajamo, čeprav velja, da je tudi na tem področju še veliko lukenj. Prenova visokega šolstva je pravzaprav razkrila pomanjkljivosti, ki se pojavljajo že nekaj let in ki bistveno vplivajo na kakovost delovanja visokega šolstva, tako pri upravljanju institucij kot tudi v pedagoško-raziskovalnem procesu. To posledično vpliva na razvojno naravnost širših družbenih sfer in države kot celote. Prispevek zaključujemo z rezultati raziskave o zadovoljstvu študentov Univerze v Ljubljani s kakovostjo vsebine študijskih programov, metod pri podajanju snovi in praktičnega usposabljanja v okviru programov študija, ki je bila izvedena v letu 2002.² Na ta način povežemo konceptualna izhodišča in razmišljanja o kakovosti s stanjem, kot ga dojemajo študenti na ljubljanski univerzi.

2 Problemi s kakovostjo

Kot je bilo že nekajkrat poudarjeno v kontekstu razmišljanja o na znanju temelječi Evropi, se kakovost visokega šolstva izpostavlja kot eden pomembnejših dejavnikov, ki ima odločilno vlogo pri uresničevanju cilja Lizbonske strategije, da bi Evropa postala *»dinamično gospodarstvo družbe znanja /.../, ki bi bilo sposobno ohranjati gospodarsko rast z več in boljšimi zaposlitvami ter z boljšo družbeno kohezijo«* (Lisbon European Council 2000). Kakovostno visoko šolstvo, pedagoški proces, raziskovalno dejavnost, kakovostne učitelje, raziskovalce, študente itd. se omenja že od 80. let prejšnjega stoletja, v 90. pa se razprave o kakovosti visokega šolstva v evropskih odločevalskih institucijah

2. Gre za najbolj aktualno raziskavo v Sloveniji na tem področju. Leta 2005 je sicer Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru v sodelovanju s Študentsko organizacijo Slovenije izvedla raziskavo z naslovom Družbeni profil študentov Slovenije (Flere in drugi 2005), vendar se v tej raziskavi niso posebej osredotočili na posamezne dimenzije kakovosti pri izvajanju študijskih programov, ki so navedeni v raziskavi, predstavljeni v tem prispevku.

še poglobijo. Z Bolonjsko deklaracijo (1999) in s tej sledečo bolonjsko reformo te razprave dosežejo svoj vrhunec in koncept kakovosti dokončno uvrstijo na dnevne rede vseh pomembnejših odločevalskih skupin, tako na ravni posameznih držav kot tudi širše, na ravni Evropske unije.

Temu navkljub finska raziskovalka Saarinen (2005) z analizo dokumentov, nanašajoč se na kakovost visokega šolstva, ugotavlja, da pogostost omenjanja tega koncepta v uradnih dokumentih EU sicer narašča, vendar kljub temu koncept kakovosti nikoli ni bil jasno definiran, in da tak ostaja vse do danes, ko je prenova visokošolskih sistemov zajela že dobršen del evropskega visokošolskega prostora. Še več: ne le, da koncept kakovosti v visokem šolstvu ostaja abstrakten in nepojasnen, na tem področju nastaja prava zmeda – poleg številnih pomenov, ki se jih enači, zamenjuje ali dodaja konceptu kakovosti, je slednji obenem pod velikim vplivom različnih interpretacij posameznih držav ali celo različnih institucij znotraj držav (Van Damme 2001; Rhoades in Sporn 2002; Perellon 2005). Tako je npr. koncept kakovosti tesno povezan z idejami o ocenjevanju kakovosti, določanju primerljivih kriterijev, zagotavljanju orodij implementiranja kakovostnih programov itd., ki pa na noben način ne opredeljujejo samega koncepta kakovosti (Saarinen 2005).

**Tabela 1: Razvoj koncepta kakovosti v bolonjskem procesu
(prirejeno po Saarinen 2005: 193).**

Dokument	Pomen koncepta kakovosti	Kakovost N (% od vseh besed)
Sorbonska deklaracija (5/1999)	Kakovost ni omenjena.	0
»Trends 1« (6/1999)	Kakovost povezana s potrošniško ideologijo (potreba po »tržni naravnosti« univerz).	59 (0,19 %)
Bolonjska deklaracija (6/1999)	Kakovost enačena s primerljivimi kriteriji (promocija konkurenčnosti na osnovi kakovosti).	1 (0,08 %)
»Trends 2« (4/2001)	Zagotavljanje kakovosti je orodje, sredstvo (potreba po zagotavljanju kakovosti samoumevna).	81 (0,24 %)
Lourtijevo poročilo (5/2001)	Odmik od problematiziranja zagotavljanja kakovosti ⇒ poudarek na medsebojnem zaupanju, partnerstvu itd.	83 (0,52 %)
Prague communiqué (5/2001)	Kakovost enačena z zagotavljanjem kakovosti, mreženjem, sodelovanjem (posebej poudarjena vloga študentov).	14 (0,79 %)
Nacionalno poročilo – Nizozemska (4/2003)	Zagotavljanje kakovosti eksplicitno integrirano v razvoj programov in meril za priznavanje programov (akreditacija).	11 (0,64 %)
Nacionalno poročilo – Švedska (4/2003)	Kakovost je sistematično programirano ocenjevanje. Akreditacija kot dejavnost implicitno omenjena.	11 (0,42 %)
»Trends 3« (7/2003)	Izpostavljeni tehnični vidiki implementacije bolonjskega procesa (kakovost kot gonilo tega procesa).	292 (0,43 %)

Poročilo o implementaciji – Finska (8/2003)	Izpostavitev zakonske obveznosti ocenjevanja (vloga Finskega sveta za evalvacijo finskega nacionalnega visokega šolstva).	3 (0,18 %)
Zgagovo poročilo (9/2003)	Praktični in tehnični vidiki implementacije bolonjskega procesa (v glavnem izpostavitev zagotavljanja kakovosti).	257 (0,47 %)
Berlin communique (9/2003)	Načrtovanje in implementiranje zagotavljanja kakovosti in akreditacije.	17 (0,55 %)
ENQA – Standardi in smernice za zagotavljanje kakovosti v Evropskem visokošolskem prostoru (2/2005)	Izpostavitev standardov in smernic za vzpostavljanje sistemov za zagotavljanje kakovosti.	–

Analiza, osredotočena na pojav koncepta kakovosti v dokumentih EU, pokaže, da se kakovost v teh zapisih eksplicitno pojavi okrog leta 1999, navezujoč se na idejo, da morajo biti univerze bolj »tržno naravnane«, torej prilagodljive glede na potrebe okolja in potrošnikov (študentov in delodajalcev). Kakovost postane element konkurenčnosti univerz, predvsem pa »orodje« za zagotavljanje njihove uspešnosti. To ideologijo se večkrat izpostavi tudi kasneje, pri čemer je vedno večji poudarek na načinih, kako zagotoviti, preveriti, izmeriti kakovost študija. Slednje sčasoma postavi vprašanje kakovosti kot takšne v ozadje, diskusija se v glavnem osredotoči na vprašanje konkretne implementacije reform (npr. v »Trends 3«). Bolj kritičen opazovalec teh procesov lahko tu zazna odmik od začetnega idealizma in ciljne usmerjenosti k boljšemu visokemu šolstvu. Namesto tega se vse več pozornosti namenja administrativnim vidikom izvajanja reform, ki izvajalce pogosto v večji meri obremenjujejo s številnimi birokratskimi postopki, kot pa jim omogočajo napredovanje in razvoj, na osnovi katerih bi izboljševali svoje delo. Še več: strokovnjaki vedno glasneje opozarjajo na odmik evropske visokošolske politike od tradicionalnih humanističnih izobraževalnih ciljev k utilitaristični instrumentalizaciji in preumeritev v doseganje zaposljivosti in mobilnosti diplomantov kot instrumentov za krepitev konkurenčnega gospodarstva (Kellermann 2006: 25). Dodatno zmedo na področju kakovosti visokošolskega izobraževanja povzročajo zelo različni pristopi k temu vprašanju v posameznih državah. Tako npr. Hämäläinenova (2003) ugotavlja, da pri vzpostavljanju kriterijev in standardov za evalvacijo kakovosti visokošolskih programov različnih evropskih držav prihaja do razlik tako v razumevanju konceptov kakovosti, standardov, kriterijev in indikatorjev kot tudi v izbiri slednjih pri evalvaciji programov. Ti segajo od evalvacije ciljev visokošolskih programov in virov, ki se jih zagotavlja za uspešno izvajanje teh programov, pa do vsebinskih vidikov izvajanja študija, končnih rezultatov slednjih in internih programov za zagotavljanje kakovosti. Pri tem izpostavlja nekaj področij, ki so za kakovostno visokošolsko izobraževanje nujna, skorajda nikoli pa niso zajeta v evalvacijo: povezanost med raziskovalno in pedagoško dejavnostjo, umeščenost prakse v študijske programe, povezanost študijskih programov z zaposlitvenim okoljem, internacionalizacija študijskih programov (t. i. evropska dimenzija visokošolskega izobraževanja), kakovost pristopov pri poučevanju in učenju,

kakovost končnih rezultatov, vloga visokošolskega izobraževanja v vseživljenjskem izobraževanju itd.

Glede na tesno povezanost, v nekaterih primerih pa tudi zamenljivost koncepta kakovosti s standardi, kriteriji in indikatorji kakovosti visokega šolstva se prispevek Hämäläinenove (2003) izkazuje kot izjemno pomemben, saj opozarja na glavne pomanjkljivosti določanja teh elementov, s tem pa tudi na pomanjkljivosti pri vzpostavljanju kakovostnega visokega šolstva. Med drugim gre za:

- *težave pri oblikovanju standardov*: kot smo že omenili, pri vzpostavljanju sistemov evalvacije prihaja do nedoslednosti pri uporabi konceptov, prav tako pa se države med seboj zelo razlikujejo pri izbiri posameznih področij, ki jih vključujejo v evalvacijo;
- *»metodološke« pristope pri izbiri standardov*: pri izbiri in oblikovanju standardov se pogosto zanemarija že preverjene teoretične in empirične modele, ki bi lahko pripomogli k izoblikovanju dobrega sistema evalvacije. Namesto tega se standarde neselektivno izbira iz že obstoječih sistemov evalvacije in se jih nekritično kombinira v operativno izvedljive načrte;
- *standarde kot oviro kreativnosti*: ker je oblikovanje primernih standardov evalvacije običajno dolgotrajen proces, vpet v razmeroma toge odločevalske strukture, se postavlja vprašanje, ali že določeni standardi ovirajo ustvarjalnost in sprejemanje novih rešitev oz. novih programov ali pa v večji meri preprečujejo spreminjanje starih programov;
- *neupoštevanja konteksta evalvacije*: medtem ko se okolje univerz intenzivno spreminja in postaja vse bolj dinamično, izsledki raziskave, ki jo je opravila Hämäläinenova, kažejo, da se pri evalvaciji kakovosti visokošolskih sistemov te dejavnike redko upošteva;
- *podrobne opredelitve standardov*: v nekaterih državah so programi za evalvacijo kakovosti visokošolskega izobraževanja izjemno natančni in vključujejo veliko podrobnosti, kar vpliva na nejasnost, abstraktnost in konfuznost pri zagotavljanju kakovosti.

Ob upoštevanju navedenih pomanjkljivostih je tako vse bolj jasno, da je treba pri vzpodbujanju kakovosti visokošolskega izobraževanja v ospredje obravnave postaviti prav koncept kakovosti, ki naj bi vsaj na prvi pogled bil očiten. Kot je pokazala že predstavljena analiza Saarinenove (2005), uradni dokumenti EU tega vidika ne nagovarjajo. Še več: pristopi k problematiziranju koncepta kakovosti, pa tudi modelov uvajanja in obvladovanja kakovosti v visokem šolstvu so številni in izjemno raznoliki (za pregled razprav o konceptu gl. Lagrosen, Seyyed-Hashemi in Leitner 2004; Harvey in Green 1993; Jose Leimaitre 2002 itd.; za pregled pristopov k uvajanju in obvladovanju kakovosti gl. Sherr in Teeter 1991; Harvey and Knight 1996; Srikanthan in Dalrymple 2002, 2003 itd.). Obenem pa je v evropskem visokošolskem prostoru jasen vsaj končni cilj, h kateremu naj bi se pomikali z vzpodbujanjem kakovosti visokega šolstva v bolonjskem procesu. Tako v »novi« družbi znanja evropski visokošolski sistemi prevzemajo pomembno vlogo pri razvoju kompetentnih posameznikov, ki bi s svojim

delom dolgoročno zagotavljali razvoj konkurenčnega in dinamičnega gospodarstva in družbe. Toda ali gre za legitimen cilj evropske izobraževalne politike? Razprave na to temo postajajo vse glasnejše, še posebej ko so praviloma rigidni visokošolski sistemi prisiljeni k prilagajanju. Načeloma diskusije potekajo vzporedno v dve smeri: na eni strani razprave, ki problematizirajo težnje k prestrukturiranju organizacij, implementaciji načel bolonjske reforme, transformaciji finančnih sistemov v visokem šolstvu, avtonomiji visokošolskih institucij pri upravljanju kadrovskih in drugih politik itd. (npr. Marçalo-Grilo 2003; Kettunen in Kantola 2006; Tomusk 2006), sočasno s tem pa so vse glasnejše tudi diskusije o relevantnosti prenove visokošolskega prostora, vlogi in obliki sodobne univerze, razmerjem med politično-gospodarskimi skupinami in univerzami, paradigmah sodobnega poučevanja itd. (npr. Amaral in Magalhães 2004; Jelenc - Krašovec in Kump 2005; Kump 2005). Gre za pomembne tematike, ki pa jih ne bomo posebej obravnavali, saj presegajo namen tega prispevka in zahtevajo posebno obravnavo. Dejstvo, na katerega želimo opozoriti, je, da so visokošolske institucije ostale izpostavljene trenutnim razmeram in prevladujoči težnji po doprinosu visokega šolstva k učeči se družbi. Ne glede na številne nejasnosti, sistemske pomanjkljivosti in ideološke diskurze, na katere smo skušali pokazati, takšna situacija od univerz in fakultet zahteva hiter odziv ter notranjo vsebinsko in didaktično prenovo, s katero se morajo soočiti. Težnja po kompetentih posameznikih, ki bodo dolgoročno prispevali h konkurenčnosti gospodarstva in posledično uspešnosti družbe, pozornost usmerja v koncept znanja in kompetenc. Predvsem slednji je povezan s številnimi konceptualnimi dilemami in se, kot poudarja Rudi Kotnik (2006: 83), v akademski sferi, zlasti pa v trenutnem procesu akreditacije visokošolskih študijskih programov (bodisi obstoječih ali novo nastajajočih) velikokrat uporablja samoumevno.³ Tako eden kot drugi pa implicitno predpostavljata pomen strategij poučevanja in učenja ter korenito spremembo pridobivanja, prenosa in uporabe znanja. S prispevkom skušamo prispevati k razmisleku o dilemah, ki smo se jih dotaknili do sedaj.

Po Harveyju in Greenu (1993) je tem razmeram prilagojen takšen izobraževalni sistem, ki je usmerjen v razvoj učečih se posameznikov in obenem v njihovo opolnomočenje. Avtorja govorita o dimenziji kakovosti kot transformacije.⁴ Kakovost s tega

3. Kompetence posameznika razumemo kot aktivacijo, uporabo in povezanost celote znanj, sposobnosti, motivov, samopodobe in vrednot, ki mu v kompleksnih, raznovrstnih in nepredvidljivih situacijah, tako v organizaciji kot družbi nasploh, omogoča uspešno opravljanje vlog, nalog in reševanje problemov. Kompetenca ni le sposobnost uporabe (praktičnega) znanja ali posebno znanje: znanje o uporabi znanja. Je več kot to. Je celota zmožnosti (sposobnosti, znanje in motivacija) samopodobe in vrednot, ki jo posameznik zna, hoče in zmore uspešno uporabiti v kontekstu in okolju dane situacije. Šele ko celoto zmožnosti, samopodobe in vrednot posameznika postavimo v okvir socialnega in fizičnega okolja, v katerem opravlja določeno vlogo ali nalogo, lahko govorimo o njegovi (ne)kompetentnosti. Standardi in zahteve dane situacije (socialna in relacijska pogojenost) torej bistveno določajo (ne)kompetentnost posameznika (Kohont 2005: 33).
4. Harvey in Green (1993) sta v svojem prispevku konceptualizirala pet dimenzij kakovosti in ju predstavila v kontekstu visokošolskega izobraževanja: poleg (1) kakovosti kot transformacije (angl. *quality as transformation*) govorita še o (2) kakovosti kot izjemnosti (angl. *quality as*

vidika pomeni spodbudo spremembam v učečih se, torej spodbudo njihovemu profesionalnemu in osebnemu razvoju. Tako pojmovan koncept kakovosti vsebuje idejo o dodani vrednosti izobraževanja, ki obenem pomeni tudi merilo kakovosti. Gre za obseg, v katerem izobraževalna izkušnja povečuje znanje, sposobnosti in veščine učečih se: kakovostno visokošolsko izobraževanje je tako tisto, ki povečuje ta obseg, vloga izobraževalcev pa je v zagotavljanju popolne vključenosti učečih se v proces učenja in na ta način omogočanje popolne odgovornosti učečih se za oblikovanje in ocenjevanje končnega rezultata. Na ravni pouka to pomeni, da učeči se ni več pasiven v odnosu do ostalih dveh dejavnikov t. i. didaktičnega trikotnika,⁵ kot je to veljalo za tradicionalne izobraževalne sisteme, pač pa postane tako v razmerju do učitelja kot do učne vsebine aktiven subjekt. Na tem mestu je treba poudariti, da tu ne gre za popolno avtonomnost pri določanju kriterijev znanja s strani učečih se. To vsekakor ostaja domena tistih, ki so za to najbolj kompetentni, torej izobraževalcev. Pač pa gre tu za oblikovanje in krepitev sposobnosti kritičnosti, ki se nanaša na vzpodbudo učečim se, da dvomijo v vnaprej ustvarjena stališča, tako svoja kot tudi svojih (profesionalnih) vrstnikov in izobraževalcev. Torej da postanejo razmišljajoči posamezniki, ki bodo sposobni ne samo razumeti predstavljeno znanje, pač pa ga tudi primerno ovrednotiti, prenesti in uporabiti v dani situaciji, tj. kompetentno delovati.⁶ Še več: učeči se, ki so že dosegli določeno stopnjo profesionalnega in osebnega razvoja, morajo prevzeti odgovornost za svoj nadaljnji razvoj. Naloga izobraževalcev pri tem je, postopoma prepustiti učečim se moč vpliva na njihovo lastno transformacijo (gre torej za opolnomočenje na ravni posameznika) in zagotoviti, da se bo ta nadaljevala tudi potem, ko bodo učeči se izstopili iz izobraževalnega procesa. Slednje je mogoče doseči na različne načine, npr. z omogočanjem ocenjevanja učnega procesa s strani učečih se, uvajanjem večjega nadzora učečih se nad njihovimi učnimi vsebinami itd. Tako razumljen koncept kakovosti je torej procesno naravnani in zahteva poudarek tako na t. i. vhodih (angl. *input*), torej na kakovosti izobraževalcev, programov ipd., kot tudi na samem procesu

exceptional), kjer gre za tradicionalen pogled na kakovost, ki pomeni ekskluzivnost, pa tudi preseganje visokih standardov v visokem šolstvu; (3) kakovosti kot popolnosti ali konsistentnosti (angl. *quality as perfection or consistency*), kjer gre za osredotočenost na proces in postavljanje specifikacij, ki so usmerjene v doseganje popolnosti; (4) kakovosti kot ustrezajoči namenu (angl. *quality as fit for purpose*), kjer ima kakovost pomen le v odnosu do namena storitve, na katerega se nanaša (glede na pomen, ki ji ga daje odjemalec ali ponudnik storitev) ter (5) kakovosti kot vrednosti denarja (angl. *quality as value for money*), kjer se kakovost enači z izračunljivo vrednostjo.

5. Didaktični trikotnik je sestavljen iz treh elementov: poleg (1) učečega se sta tu še (2) učitelj oz. njegov odnos do znanja in učečih se, njegov pedagoški pristop, raziskovalna uspešnost itd. ter (3) učne vsebine oz. učna snov (Tomić 1999: 32).
6. Definiranje sposobnosti kritičnosti je tudi sicer aktualna tematika v številnih in zelo raznolikih razpravah. Npr. po Wigginsu (1990) razvoj sposobnosti kritičnosti pri učečih se vključuje učenje naslednjih elementov: argumentiranje lastnih stališč, prepoznavanje in zagotavljanje kakovostnega dela, samokritičnosti in sposobnost samoocenjevanja, razvoj lastnega stila, postavljanje vprašanj, analiziranje teoretičnih paradigem in prepoznavanje njihove enostranskosti itd.

izobraževanja in t. i. izhodih (angl. *output*), kjer gre za spremljanje in zagotavljanje kakovosti diplomantov. Na ravni načrtovanja kurikularne strategije to pomeni upoštevanje elementov procesnorazvojnega kurikuluma, ki pa ga v bolonjski reformi v vedno večji meri nadomešča utilitaristični učnocijni kurikulum.⁷ Kot poudarja Kotnik (2006: 96), je naloga izobraževalcev pri tem opozoriti na takšne nedoslednosti, raziskati ustrezna načela in strategije ter zavrniti zgolj instrumentalno-operativno vlogo izobraževalcev pri prilagajanju zahtevam bolonjske reforme. Čeprav so temeljna načela utilitarističnega učnocijnega modela izobraževanja uzakonjena, pa je po njegovem mnenju za različne interpretacije še vedno dovolj prostora. In še: »/S/miselno ali celo nujno je upoštevati racionalno podlago kompetenčnega pristopa, ki je v določenem priznavanju pomembnosti ciljne naravnosti in v poudarjanju pomembnosti razvijanja sposobnosti« (Kotnik 2006: 96). »Prilagajanje študija dejanskim potrebam delodajalcev ima svojo racionalno podlago in hkrati svoje meje, ki jih je smiselno v grobem ugotoviti in pri njih vztrajati« (prav tam). Prav ti izzivi pa v ospredje postavljajo pomen upravljanja človeških virov, ki nudi institucionalno oporo izobraževalcem, soočenim s temi zahtevami.

3 Doseganje kakovosti z upravljanjem človeških virov

Izpostavili smo že, da so za spremembe v kakovosti visokega šolstva potrebne spremembe v pridobivanju, prenosu in uporabi znanja tako na strani izvajalcev (pedagoški, raziskovalni in strokovni sodelavci) kot uporabnikov (študentov). Ob tem je treba še enkrat opozoriti na naslednje: pri obravnavah kakovosti visokega šolstva so v veliki meri izpostavljeni zunanji (institucionalni) dejavniki kakovosti (v Sloveniji predvsem določbe Zakona o visokem šolstvu in merila Komisije za kvaliteto visokega šolstva v RS), mnogokrat prezrte pa ostajajo nekatere notranje determinante, med njimi predvsem vloga izvajalcev, upravljanja človeških virov in upravljanja visokošolskih institucij (Gilliot in dr. 2002; Shattock 2000; Holmes in McElwee 1995; Mackay 1995). Zagotavljanje kakovosti visokega šolstva namreč ni zgolj administrativna naloga, temveč zahteva usposobljen menedžment, ki se mora zavedati, da je kakovost neposredno povezana tudi z notranjo strukturo (akademske) institucionalne kulture (Trunk Širca 2002: 190).

Visokošolske institucije imajo v primerjavi z drugimi organizacijami posebnosti, med katerimi so ključne predvsem naslednje: namenjene so poučevanju, raziskovanju in učenju, zanje je značilna profesionalna birokratska struktura (Mintzberg 1979), pretežno se financirajo iz javnih sredstev in so avtonomne v razmerju do države, imajo voljene organe upravljanja z razmeroma kratkim mandatom in obenem avtonomen akademski kader, za katerega je nujen nenehen profesionalni razvoj. Po drugi strani pa tudi visokošolske institucije vse bolj sodelujejo v igri trga, ko tekmujejo za izvajalce,

7. Učnocijni kurikulum izpostavlja linearni model načrtovanja izobraževalnega procesa in je usmerjen v načrtovanje ciljev, ki jih želimo doseči, iskanje vsebin in postopkov, s katerimi je mogoče doseganje teh ciljev, ter vrednotenje slednjega. Procesnorazvojni kurikulum v večji meri izhaja iz razvojnih potreb učečega se in je usmerjen v vzpodbujanje vsestranskega razvoja in samouresničenja posameznika. Pomemben vidik procesnorazvojnega kurikuluma je tako vključevanje moralnega, socialnega in afektivnega razvoja učečega se (Sešek 2006).

zunanje vire financiranja iz javnega in zasebnega sektorja ter za študente, kar jih približuje organizacijam zasebnega sektorja (Hayrinen-Alestalo in Peltola 2006; St. George 2006; Enalis 2004). S tem se pričakovanja glede vloge univerze v družbi odmikajo od pojma univerze v klasičnem pomenu in se gibljejo v smeri univerze kot korporativnega podjetja v »industriji znanja«, kjer je učinkovitost ključna vrednota (Kump 1999: 29).

Omenjene posebnosti določajo zagotavljanje kakovosti v visokem šolstvu. Obenem se v akademski kulturi, ki je utemeljena na načelu *primus inter pares*, v okviru sprememb in reform kaže potreba po vzpostavitvi celovitega sistema upravljanja človeških virov, ki bo zagotavljal ustrezno oporo pri odgovorih na te izzive. Pri tem se kot najpomembnejša kažeta integracija politik upravljanja človeških virov s cilji (reformne) visokošolske institucije in razvoj zaposlenih na temelju pripadnosti, prilagodljivosti in zavedanja o pomembnosti kakovostnega delovanja posameznikov. Zaposleni so namreč proaktivni tvorci delovnega procesa, ki razvijajo svoje potencialne, jim je mogoče zaupati in z njimi sodelovati s pomočjo participacije in sporočanja (Beer in Spector 1985, v Legge 1995: 67). Uspešnost organizacije torej izhaja iz razvoja zaposlenih in je hkrati temelj zanj, pri čemer morajo programi upravljanja človeških virov ustrezati značilnostim organizacije: njenemu namenu, tehnologiji, delovnim metodam, okolju, v katerem deluje, njeni dinamiki (hitrosti rasti in sprememb), vrsti ljudi, ki jih zaposluje, in njenim organizacijskim odnosom (Možina 2002: 7). Na pomen upravljanja človeških virov opozarja tudi ENQA (2005), ki med standardi za zagotavljanje kakovosti v visokem šolstvu izpostavlja zagotavljanje kakovosti pedagoških delavcev, kar se odraža v vzpostavitvi načinov za kvalificiranje in usposobljenost za delo s študenti. Poudarja, da so učitelji najpomembnejši dejavnik, ki vpliva na učenje študentov, zato je pomembno:

- da imajo vsi, ki poučujejo, celovito znanje in razumevanje predmeta, ki ga poučujejo, potrebne spretnosti in izkušnje za učinkovit prenos znanja in razumevanja v različnih učnih okoljih ter da študentom sproti posredujejo povratne informacije o njihovih dosežkih;
- institucije morajo zagotoviti, da postopki pridobivanja in imenovanja vključujejo instrumente, ki zagotavljajo vsaj minimalno raven potrebne kompetentnosti novih sodelavcev;
- pedagoškemu delavcu se mora zagotoviti možnost, da razvijajo in širijo svoje pedagoške sposobnosti, in se jih vzpodbuditi, da cenijo svoje spretnosti;
- institucije morajo poskrbeti, da imajo slabi pedagoški delavci priložnost za izboljšanje svojih spretnosti do sprejemljive ravni, in zagotoviti instrumente, s katerimi tistim, ki dalj časa izkazujejo neučinkovitost, odvzamejo pedagoške obveznosti.

Z vidika zagotavljanja kakovosti se pri upravljanju človeških virov v visokošolskih institucijah kažejo naslednji izzivi:

- kako pridobiti in selekcionirati (najbolj) kompetentne sodelavce,
- katere oblike podpore, usposabljanja in izobraževanja ponuditi, da bodo sodelavci kompetentno in uspešno opravljali naloge ter sledili načrtovanim usmeritvam organizacije,

- kako vzpodbuditi samostojno pridobivanje, ustvarjanje in prenos znanja med sodelavci,
- kako identificirati individualne razvojne potrebe in kako vzpostaviti učinkovit sistem mentorstva, usposabljanja in uvajanja (novih) sodelavcev,
- kako sodelavce (ob razmeroma omejenih finančnih vzpodbudah) motivirati in zadržati v organizaciji,
- kako sprotno spremljati uspešnost in učinkovitost sodelavcev ter ocenjevati standarde delovne uspešnosti in kako ukrepati, ko sodelavci ne dosegajo pričakovanih rezultatov in standardov,
- kako na osnovi ocenjevanja vrednotiti doseganje standardov kakovosti pedagoškega in raziskovalnega dela ter na kakšen način posredovati sodelavcem povratne informacije in jih vzpodbuditi, da te uporabijo pri izboljševanju svojega dela,
- kako ustvarjati kulturo kakovosti in v akademsko kulturo uvajati spremembe, ki bodo prispevale k izboljšanju kakovosti dela na področju poučevanja, raziskovanja in študijskih programov,
- kako pristopiti k upravljanju človeških virov različnih skupin (pedagoški, raziskovalni, strokovni sodelavci) in statusov (redni in izredni profesorji, docenti, asistenti, zaposleni, ki so obenem raziskovalci in pedagogi) znotraj visokošolskih institucij in še mnoga druga.

Uspešnost upravljanja človeških virov v slovenskih visokošolskih institucijah je še zlasti ob trenutni sistemski nedorečenosti (novela zakona o visokem šolstvu, pomanjkanje jasnih usmeritev in ključnih informacij ministrstva za visoko šolstvo, različne interpretacije pravnih aktov ipd.) pogojena z delovanjem vodstva visokošolske institucije ter odvisna od predlogov in usmeritev njenih strokovnih služb za področje upravljanja človeških virov. Bistveno je, da se oblikuje strategijo in politike upravljanja človeških virov, ki morajo biti usklajene s cilji reforme in temeljijo na konsenzualno sprejetih standardih vodstva in vseh zaposlenih. Z ustvarjanjem medsebojnega zaupanja in prevzemanja odgovornosti ter s pomočjo komuniciranja lahko vodstvo prepreči nezadovoljstvo zaposlenih in omogoča različne načine sodelovanja mlajših sodelavcev, raziskovalcev in strokovnih sodelavcev na ravni kateder ter krepí sodelovanje med oddelki in med katedrami. Na ta način se vzpodbuja vključevanje zaposlenih v oblikovanje sprememb in se jih obenem motivira, da te spremembe sprejmejo.

Izzivov na področju upravljanja človeških virov v visokošolski instituciji se je mogoče lotiti na različne načine, ki v ospredje postavljajo tudi različne skupine zaposlenih. Z vidika bolonjskega procesa so osrednja skupina zaposlenih na visokošolskih institucijah pedagoški delavci, ki jih je na izvajanje sprememb treba pripraviti z ustreznimi oblikami usposabljanja. V prvi vrsti je dosedanje prakso v Sloveniji, ki največkrat temelji na samoiniciativni identifikaciji potreb po usposabljanju in izobraževanju, treba dopolniti s sistemom razvoja, izobraževanja in usposabljanja, ki bo skladno z upoštevanjem razvoja stroke, potrebami pedagoškega procesa, razvojnimi možnostmi in pričakovanji posameznika zagotavljal kompetentno delovanje izvajalcev pedagoškega procesa. V nadaljevanju je pri načrtovanju in uvajanju sprememb na področju upravljanja človeških virov treba vzpostaviti sistem povratnih informacij in te informacije uporabiti za stalno

izboljševanje kakovosti dela na področju upravljanja, izobraževanja, raziskovanja, študijskih programov in ostalih dejavnosti visokošolskih institucij.

Do tega mesta smo v prispevku skušali vzpodbuditi razpravo, ki na normativni ravni ponovno izpostavlja jasno definiran koncept kakovosti kot jedro prenove visokošolskega izobraževalnega prostora. Izhajamo iz predpostavke, da je kakovost proces transformacije, ki vzpodbuja osebni in profesionalni razvoj učečih se. Pri tem posebno vlogo namenjamo upravljanju visokošolskih institucij in, še več, upravljanju človeških virov znotraj njih. V nadaljevanju predstavljamo rezultate raziskave, s katero smo preverjali, kako so študenti ene od slovenskih univerz zadovoljni s kakovostjo vsebine študijskih programov, metodami pri podajanju snovi in praktičnim usposabljanjem, s čimer skušamo dodatno prispevati k osvetlitvi do zdaj že izpostavljenih problematik in pri tem še posebej izpostaviti perspektivo študentov, ki je običajno iz takšnih razprav izključena.

4 Zadovoljstvo s kakovostjo študija na Univerzi v Ljubljani – izzivi za reformo

Ko se soočamo z izzivi prenove visokošolskega izobraževanja, se torej pogosto srečujemo z vprašanjem, kam usmeriti razvoj tega sistema. Predvsem je problematično, da na ljubljanski univerzi do nedavnega, ko se je začela oblikovati strategija razvoja Univerze v Ljubljani, ni bilo nikakršne povezovalne in enotne ideje, ki bi se kazala kot skupni etos študijskih disciplin (Kump 1994: 151). Seveda je oblikovanje strategije le prvi korak, s katerim naj bi univerza presešla stanje, v katerem se ne bi zdela zgolj ustanova, ki organizira heterogene in specialistične vednosti. Zagotavlja jim le institucionalni okvir, nima pa določene enotnosti ne skupnega namena, ki bi bil opredeljen v ideji univerze, ter dejansko postaja le »vse obsežnejši konglomerat najrazličnejših specialističnosti in partikularnosti« (Kump 1994: 151).

Kot eden od ukrepov za oddaljevanje od takšnega stanja je tudi vse večji poudarek na vključevanju vseh deležnikov, vpletenih v izobraževalni proces. Nova akademska kultura naj bi temeljila na »skupnosti«, sodelovanju tako izvajalcev izobraževanja in upravljalcev visokošolskih institucij kot tudi odjemalcev izobraževalnih storitev (študentov) ter poznejših »uporabnikov«, t. i. outputov (delodajalcev). Kot je bilo poudarjeno na posvetu o kakovosti Univerze v Ljubljani, ki se je odvijal 9. januarja 2006, so za kakovost izobraževanja, raziskovanja in drugih dejavnosti univerze odgovorni tako vsi zaposleni kot tudi študenti in nenazadnje tisti deležniki, ki so bili do sedaj iz oblikovanja visokošolskega izobraževanja bolj ali manj izključeni (npr. delodajalci). To je temeljno izhodišče pri prizadevanjih za spremljanje in zagotavljanje kakovosti univerze ter pri ustvarjanju univerze kot skupnosti.

Temelječ na teh izhodiščih želimo prispevati k celovitosti obravnave problematike vsaj z vključitvijo študentske perspektive o kakovosti na univerzi. V nadaljevanju predstavljamo raziskavo o zadovoljstvu študentov s kakovostjo študija na Univerzi v Ljubljani (Dolničar in dr. 2002), ki je bila izvedena julija 2002. V raziskavi je sodelovalo 963 študentov, med katerimi je bil največji odstotek tistih, ki obiskujejo družboslovne in

humanistične fakultete (60,5 %), sledijo študenti z naravoslovnih (22,2 %) in tehnično-tehnoloških fakultet (17,3 %). To ustreza tudi siceršnji populaciji študentov Univerze v Ljubljani.

Namen raziskave je bil proučiti zadovoljstvo študentov z vsebino študijskih programov, metodami pri podajanju snovi in praktičnim usposabljanjem v okviru programov visokošolskih institucij Univerze v Ljubljani – torej njihovo zadovoljstvo z elementi, ki sicer neposredno vplivajo na njihov profesionalni in osebnostni razvoj znotraj visokošolskih izobraževalnih programov. Rezultati, ki jih predstavljamo v nadaljevanju, kažejo, da je na ljubljanski univerzi še vedno premalo poudarjeno proceduralno znanje in da se uporabljajo pasivne učne metode. Na osnovi izpostavljenega je mogoče predpostavljati, da se večja potreba po transformacijskem pristopu pri poučevanju in celovitem upravljanju človeških virov na visokošolskih institucijah, v okviru katerega je za doseganje ciljev bolonjske reforme bistven njihov kontinuiran razvoj.

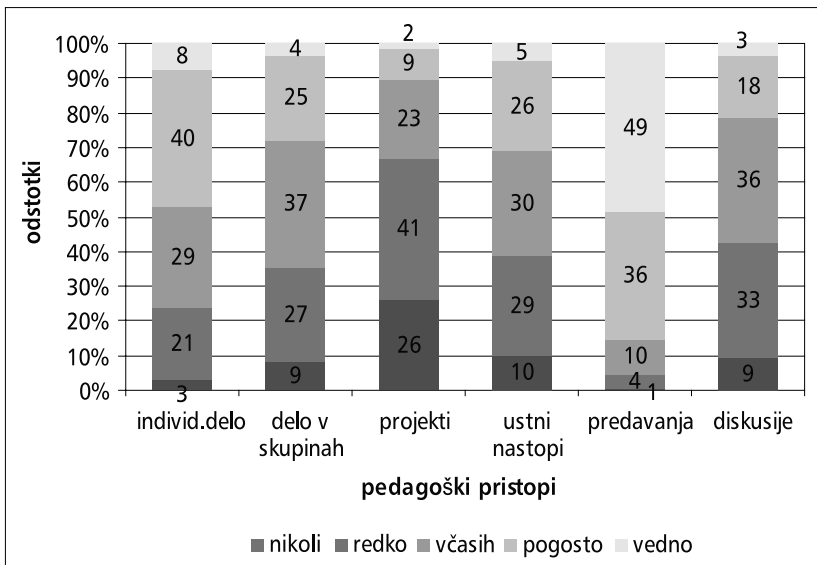
Analiza stanja na področju študijskih programov kaže potrebo po vsebinskih, izvedbenih in organizacijskih spremembah in povečevanju deležev predmetov, ki jih študent lahko prosto izbira. Manj kot polovica študentov (39,2 %) je namreč zadovoljna s predmetnikom svojega študijskega programa, obenem je nizka tudi možnost izbire predmetov, ki so študentom na voljo med študijem. S številom ponujenih izbirnih predmetov in njihovo vsebinsko raznolikostjo je zadovoljna le slaba tretjina študentov (30,7 %). Obenem je 30,1 % anketirancev odgovorilo, da predavanja niso usmerjena v reševanje problemov, hkrati pa izstopa ugotovitev večjega deleža študentov (67 %) iz vseh skupin fakultet (družboslovne in humanistične, tehnično-tehnološke ter naravoslovne), da so ob predavanjih v teorijo usmerjene tudi vaje in seminarji. Na družboslovnih in humanističnih fakultetah se s trditvijo o teoretični usmerjenosti teh oblik poučevanja strinja kar 73 % študentov. Slednje je povezano tudi z oceno študentov o uporabnosti znanja, ki ga pridobijo na fakultetah: 45,6 % študentov se strinja, da jim študijski program, ki ga obiskujejo, nudi dovolj praktičnega znanja za opravljanje dela na področju, za katerega se izobražujejo, 39,6 % jih meni, da bodo po končanem študiju sposobni samostojnega dela. Ocene uporabnosti znanja kažejo, da je študijski proces še vedno preveč osredotočen na deklarativno znanje, premalo pa je poudarjeno proceduralno znanje.⁸ Z vidika kompetentnosti študentov je posebej problematična predvsem teoretična usmerjenost tistih oblik dela s študenti, s katerimi bi lahko dosegali večjo aplikacijo, integracijo in nadgradnjo znanja, pridobljenega na predavanjih. Nadalje izsledki raziskave še kažejo, da med zadovoljstvom s predmetnikom študija in pogostostjo obiskovanja predavanj obstaja pozitivna povezanost – bolj ko je posameznik zadovoljen s predmetnikom, večja je verjetnost, da bo obiskoval predavanja, in obratno. V bolonjskih programih obremenitve študentov, sprotno delo, individualen pristop k študiju, manjše skupine, bolj neposreden stik s profesorji ipd. zahtevajo večjo angažiranost študentov za študij in povečujejo čas, ki ga študenti preživljajo na fakultetah, zato je motivacijski naboj predmetnika morda še pomembnejši kot do sedaj.

8. Za opredelitev proceduralnega znanja oziroma »vedeti kako« in deklarativnega znanja oziroma »vedeti kaj« glej Nahapiet in Ghoshal (2002) in Maier in dr. (2003).

Seveda polne predavalnice in zadovoljstvo študentov s (prenovljenimi) predmeti ter njihovo raznolikostjo in izbirnostjo niso zadostni in učinkoviti pokazatelji kakovostne prenove visokošolskih programov. Pri prenovi in načrtovanju vsebinskih sprememb je treba upoštevati tako znanstveni razvoj določene discipline in njeno mednarodno primerljivost kot tudi dognanja prakse. Z iskanjem ravnovesja med obema bodo študijski programi posredovali diplomantom znanje, ki bo uporabno na področju, za katerega se izobražujejo, in obenem dovolj aktualno, da bo krepilo njihove kompetence in s tem zaposlitvene možnosti. Še več: univerze danes ne nastopajo samo v vlogi ponudnika splošnega znanja in t. i. človeškega kapitala, temveč vedno bolj tudi v vlogi »drugega industrijskega akterja«, ki ustvarja intelektualno lastnino in je sooblikovalec novih podjetij (Leydesdorff in Etzkowitz 2001, v Mali 2002: 311). Torej ni dovolj, da programi znanje le posredujejo, ampak se mora v njihovem okviru zavrteti celoten krog znanja – ustvarjanje, prenos in uporaba znanja (Lundvall 2001).

V vprašalniku smo v nadaljevanju spraševali po pedagoških pristopih, ki se v pedagoškem procesu najpogosteje uporabljajo. Pokazalo se je (gl. Sliko 1), da po mnenju študentov na univerzi še vedno prevladujejo pasivne učne metode, kjer je poudarjena vloga profesorja kot edinega vira informacij in znanja, saj je podajanje snovi največkrat frontalno, in sicer s predavanji (85 %), zelo redko (11 %) pa se izvaja projektno delo. Pri tem se kažejo razlike glede na skupine fakultet – na družboslovnih in humanističnih fakultetah poleg frontalnega podajanja snovi prevladuje še individualno delo študentov, ustni nastopi in javne predstavitve ter razprave in diskusije, na naravoslovnih in tehnično-tehnoloških fakultetah pa še delo v skupinah in individualno delo.

Slika 1: Pogostost uporabe posameznih pedagoških pristopov (v %)

Navedeno kaže, da se premalo poudarja aktivna vloga študentov in svetovalno-usmerjevalna vloga profesorjev. Diskusije in razprave namreč po eni strani krepijo

motivacijo študentov za študij, na drugi pa prispevajo k oblikovanju in krepitvi fleksibilnosti, sposobnosti oblikovanja lastnega kritičnega mnenja, komunikacijskih kompetenc, pripravljenosti na vključevanje v timsko delo in sposobnosti učinkovite uporabe znanja pri reševanju aktualnih problemov, ki danes nakazujejo temelje virov uspešnosti posameznika. Tudi Marentič Požarnik (v Mihevc in Kejžar 1998) navaja, da s predavanji študentje znanje kopičijo kot »zalogo«, vendar ga v primernih trenutkih ne znajo priklicati in uporabiti v novih okoliščinah (npr. pri reševanju poklicnih problemov). Takšno učenje ne ustreza hitremu naraščanju informacij v vseh strokah, predvsem zato, ker obstaja možnost računalniškega shranjevanja in iskanja informacij. Avtorica v nadaljevanju predlaga, da bi pasivno učenje nadomestili z aktivnim, pristnim učenjem, za katerega je značilno razumevanje področja v globino, prenos znanja na drugo področje in reflektiranje o procesu lastnega učenja – te značilnosti ima npr. problemsko zasnovan študij. Treba je opozoriti še na naslednje: z bolonjskim procesom prihajajo v ospredje predvsem individualno delo študentov v povezavi z učitelji, po drugi strani pa se vedno bolj poudarja tudi avtonomnost posameznikov pri individualnem delu izven organiziranih oblik dela. Tu morajo biti učitelji še posebej previdni in pri tem upoštevati specifične značilnosti srednješolskega poučevanja, ki še vedno v veliki meri temelji na tradicionalnih elementih učnega procesa. Ta študentov ne pripravi v zadostni meri na način dela, ki ga želimo izpostaviti v okviru reform visokošolskega izobraževanja, zato je treba dodatno pozornost nameniti oblikovanju kulture študija, ki bo študente spodbujala k samoaktivaciji, avtonomnosti in kakovostnemu individualnemu delu.

V raziskavi smo posegli tudi na področje študijske prakse. Kot smo že večkrat poudarili, menimo, da kombinacija teoretičnega znanja in možnost pridobivanja praktičnih izkušenj med študijem vodi v uspešno in učinkovito delovanje posameznika na izbranem strokovnem področju. Praksa lahko prispeva k večji aplikativnosti pridobljenega znanja, študentje na tej podlagi lažje razvijejo občutek, katero znanje je pri študiju zanje pomembno, hkrati pa jim praksa omogoči vpogled v delovno situacijo in delovne naloge, ki jih bodo najverjetneje opravljali na področju, za katerega se izobražujejo. Na ta način se študentom lahko olajša vstop na trg dela ob koncu študija. Vse navedeno je mogoče le, če je praksa pripravljena kakovostno, kar zahteva partnersko sodelovanje fakultet, študentov in organizacij, kjer študentje prakso opravljajo. Med anketiranci Univerze v Ljubljani je več takih, ki na študijski smeri nimajo obvezne prakse, saj prakso opravlja le nekaj manj kot polovica študentov (43,5 %). Praksa se največkrat opravlja na naravoslovnih, v veliko manjši meri pa na družboslovnih in humanističnih fakultetah. Fakultete, na katerih je obvezna praksa del študijskega programa, v glavnem popolnoma poskrbijo, da študenti prakso lahko tudi opravijo. Z bolonjskimi usmeritvami postajajo študijska praksa in drugi načini pridobivanja praktičnih izkušenj, npr. predavanja gostujočih strokovnjakov iz prakse, učna podjetja, projektne naloge v sodelovanju z organizacijami ipd., sestavni del vseh študijskih programov slovenskih visokošolskih institucij. Kaže se potreba po sodelovanju z javnimi in zasebnimi organizacijami in po pripravi kakovostne prakse, ki bo povezovala potrebe organizacij, študijskih programov in študentov. Pri tem bodo »novinkam« v bolonjskem procesu v pomoč izkušnje, ki so jih pri pripravi in izvajanju prakse pridobile fakultete oz. programi, ki prakso izvajajo

že sedaj. Pridobivanje znanj in kompetenc na omenjen način je odvisno od delovanja univerz, ministrstva za visoko šolstvo, posameznih fakultet in kateder, zato je nujen razmislek o vlogi in aktivnostih posameznih akterjev ter možnostih in ustreznosti rešitev (karierni centri, podjetniški inkubatorji, raziskovalci v gospodarstvu ipd.), ki bodo okrepile sodelovanje med akademsko-raziskovalno sfero in ostalimi organizacijami doma in v mednarodnem prostoru.

5 Sklep

V prispevku smo izpostavili pomen kakovosti v okviru bolonjske reforme in potrebo po spremembah v upravljanju visokošolskih institucij. Analize osrednjih dokumentov bolonjske reforme kažejo, da je kakovost trenutno interpretirana zelo različno, kar se odraža tudi v številnosti in raznolikosti opredelitev. Omenjeno otežuje proces harmonizacije visokošolskih sistemov v Evropi ter onemogoča primerljivost in spremljanje stanja na tem področju. Nepojasnen, abstrakten in različno interpretiran koncept kakovosti je obenem ovira pri implementaciji načel bolonjske reforme znotraj nacionalnih visokošolskih sistemov.

Pri proučevanju teh problemov v ospredje postavljamo potrebo po zviševanju kakovosti visokega šolstva. Pri tem smo posebno pozornost namenili opredelitvi koncepta kakovosti. Avtorji prispevka vidimo kakovostno visokošolsko izobraževanje kot transformacijski proces, katerega končni cilj je izobraževanje kompetentnih strokovnjakov, ki bodo prilagodljivi svojim delovnim situacijam, inovativni in kritični, predvsem pa bodo imeli visoko stopnjo zavedanja o pomenu lastnega napredka in integraciji tega v delovno okolje. Pri tem je izjemnega pomena, da teh ciljev ne uporabimo kot legitimizacijo stroge utilitaristične perspektive, temveč je treba uporabiti »pravo mero« (Kotnik 2006) ob ohranjanju humanistične funkcije visokega šolstva (Kellerman 2006).

Kot enega ključnih dejavnikov za vzpostavljanje tovrstnega šolstva vidimo večji poudarek na upravljanju človeških virov v visokem šolstvu, ki je v Sloveniji do sedaj še razmeroma neizkoriščena disciplina. Pri tem v ospredje postavljamo predvsem sistematično načrtovani sistem razvoja in izobraževanja univerzitetnih kadrov in znotraj tega poudarjeno razvijanje pedagoške kompetentnosti univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. To seveda ne izključuje pomembnosti tudi drugih vidikov visokošolskega izobraževanja, kot so raziskovalno področje, administrativna in organizacijska uspešnost univerz in članic univerz itd. Več pozornosti je v okviru reforme treba nameniti tudi okrepitvi procesov ustvarjanja, prenosa in uporabe znanja. Nadaljnje zanemarjanje upravljanja človeških virov v visokošolskih institucijah se zaradi specifične narave dela lahko odrazi v zmanjševanju ustreznosti pedagoško-raziskovalnega procesa, manj učinkovitem upravljanju visokošolskih institucij, (ne)ustreznosti kadrovske strukture, kompetentnosti sodelavcev ipd. ter posledično vpliva na kakovost delovanja visokošolske institucije.

Da bi se izognili naštetemu, je nujno konsenzualno oblikovanje strategije in tej ustreznih politik upravljanja človeških virov, ki bodo omogočali doseganje ciljev visokošolske institucije in prispevali k ustvarjanju kulture kakovosti. Eden od principov, ki mora biti še posebej poudarjen, ko govorimo o spremembi visokošolskega izobraževanja

in zviševanju njegove kakovosti, je tudi povečevanje vloge vseh akterjev, vključenih v proces visokošolskega izobraževanja – do sedaj je bil večji poudarek predvsem na univerzitetnih kadrih kot ponudnikih in študentih kot pasivnih prejemnikih storitve. Če naj bo visokošolsko izobraževanje kakovostnejše, to zahteva premik v miselnosti tako sedanjih akademskih struktur kot tudi odklon v »kulturi« študentov. Kakovost visokošolskega izobraževanja, sledeč težnji po vseživljenjskem izobraževanju, namreč v osnovi izhaja iz avtonomnega posameznika in njegove lastne iniciativnosti ter težnje po osebni in profesionalnem napredku. To tudi študentom samim postavlja zahtevo po višji stopnji aktivacije in spremembi v percepciji znanja in učenja, ki ga visokošolske institucije ponujajo. Vse to obenem ponuja odgovor na vprašanje, kdo je odgovoren za izboljševanje visokošolskega izobraževanja.

Literatura

- Amaral, Alberto, in Magalhães, António (2004): *Epidemiology and the Bologna saga*. Higher Education, 48: 79–100.
- Dolničar, Vesna, in dr. (2002): *Zadovoljstvo s kakovostjo študija na Univerzi v Ljubljani*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
- Ennals, Robert (2004): *Europe as a knowledge society: integrating universities, corporations, and government*. Systemic Practice and Action Research, 17 (4): 237–248.
- Flere, Sergej, in dr. (2005): *Družbeni profil študentov Slovenije, poročilo o rezultatih raziskave v letu 2005*. Maribor: ŠOU.
- Gilliot, Danielle, Overlaet, Bert, in Verdin, Paul (2002): *Managing academic personnel flow at universities*. Tertiary Education and Management, 33 (8): 277–295.
- Hämäläinen, Kauko (2003): *Common standards for programme evaluations and accreditation?* European Journal of Education, 38 (3): 291–300.
- Harvey, Lee, in Knight, Peter T. (1996): *Transforming higher education*. Buckingham: Open University Press.
- Harvey, Lee, in Green, Diana (1993): *Defining quality. Assessment & Evaluation in Higher Education*, 18 (1): 9–26.
- Hayrinen-Alestalo, Marja, in Peltola, Ulla (2006): *The problem of a market-oriented university*. Higher Education, 52 (2): 251–281.
- Holmes, George, in McElwee, Gerard (1995): *Total quality management in higher education: how to approach human resource management*. TQM Magazine, 7 (6): 5–10.
- Jelenc - Krašovec, Sabina, in Kump, Sonja (2005): *Uveljavljanje koncepta vseživljenjskega učenja na univerzi*. Sodobna pedagogika, 56 (5): 46–60.
- Jose Lemaitre, Maria (2002): *Quality as politics*. Quality in Higher Education, 8 (1): 29–38.
- Kellermann, Paul (2006): *Od Sorbone do Bologne in še naprej: o ideologiji trenutne evropske politike visokega šolstva*. Sodobna pedagogika, 57 (4): 24–36.
- Kettunen, Juha, in Kantola, Mauri (2006): *The implementation of Bologna process*. Tertiary Education Management, 12: 257–267.
- Kohont, Andrej (2005): *Razvrščanje kompetenc*. V M. S. Pezdirc (ur.): *Kompetence v kadrovski praksi*. Ljubljana: GV Izobraževanje.

- Kotnik, Rudi (2006): Konceptualne dileme implementacije načel bolonjskega procesa. *Sodobna pedagogika*, 57 (4): 83–99.
- Kump, Sonja (1994): *Akademsko kultura*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kump, Sonja (1999): Perspektive univerze v 21. stoletju. V K. Majerhold (ur.): *Univerza pleše avtonomno? Prispevki k repertoarju univerze za tretje tisočletje*. Ljubljana: Študentska organizacija, Zavod Radio Študent.
- Kump, Sonja (2005): Mednarodne aktivnosti univerz v pogojih naraščajoče tekmovalnosti. *Andragoška spoznanja*, 11 (3): 8–21.
- Lagrosen, Stefan, Seyyed-Hashemi, Roxana, in Letiner, Markus (2004): Examination of the dimensions of quality in higher education. *Quality Assurance in Education*, 12 (2): 61–69.
- Legge, Karen (1995): *Human resource management: rhetorics and realities*. London: Macmillan Press.
- Lundvall, Bengt-Ake (2001): *The learning economy: some implications for the knowledge base of health and education systems. Knowledge management in the learning society*. Paris: OECD.
- Mackay, Lesley (1995): The personnel function in the universities of Northern England. *Personnel review*, 24 (7): 41–53.
- Mali, Franc (2002): Sodelovanje med akademsko in raziskovalno sfero in industrijo kot dejavnik družbenega in ekonomskega razvoja. *Teorija in praksa*, 39 (3): 305–320.
- Marçalo-Grilo, Eduardo (2003): European higher education society. *Tertiary Education and Management*, 9 (1): 3–11.
- Maier, W. Gunter, Prange, Christiane, in Rosenstiel, Lutz (2003): Psychological perspectives of organisational learning. V M. Dierkes (ur.): *Handbook of organizational learning and knowledge: 14–34*. Oxford: Oxford University Press.
- Mihevc, Bogomir, Marentič - Požarnik, Barica, in Kejžar, Ivan (1998): Za boljšo kakovost študija: pogovori o visokošolski didaktiki. Ljubljana: Center za pedagoško izobraževanje Filozofske fakultete, Slovensko društvo za visokošolsko didaktiko.
- Mintzberg, Henry (1979): *The structuring of organizations: A synthesis of the research*. London: Prentice Hall.
- Možina, Stane (2002): Strateški pomen kadrovskih virov. V S. Možina (ur.): *Management kadrovskih virov: 1–42*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Nahapiet, Janine, in Ghoshal, Sumantra (2003): Social capital, intellectual capital and the organisational advantage. V C. W. Choo in N. Bontis (ur.): *The strategic management of intellectual capital and organizational knowledge: 673–698*. Oxford: Oxford University Press.
- Perellon, Juan F. (2005): Path dependency and the politics of quality assurance in higher education. *Tertiary Education and Management*, 11: 279–298.
- Rhodes, Gary, in Sporn, Barbara (2002): Quality assurance in Europe and the U.S.: professional and political economic framing of higher education policy. *Higher Education*, 43: 355–390.
- Saarinen, Taina (2005): »Quality« in the Bologna Process: from »competitive edge« to quality assurance techniques. *European Journal of Education*, 40 (2): 189–204.
- Sešek, Urška (2006): Bolonjska prenova programov iz ptičje perspektive kurikularne teorije. *Sodobna pedagogika*, 57 (4): 132–147.
- Shatock, Mihael (2000): Strategic management in European universities in an age of increasing institutional self reliance. *Tertiary Education and Management*, 31 (6): 93–104.

- Sheer, Lawrence A., in Teeter, Deborah J. (ur.) (1991): Total quality management in higher education. San Francisco: Jossey Bass.
- Srikanthan, Gitachari, in Darlymple, John (2002): Developing a holistic model for quality in higher education. *Quality in Higher Education*, 8 (3): 215–224.
- Srikanthan, Gitachari, in Darlymple, John (2003): Developing alternative perspectives for quality in higher education. *The International Journal of Educational Management*, 17 (2/3): 126–136.
- St.George, Elisabeth (2006): Positioning higher education for knowledge based economy. *Higher Education*, 52 (2): 589–610.
- Tomić, Ana (2003): Izbrana poglavja iz didaktike. Ljubljana: Center za pedagoško izobraževanje FF.
- Tomusk, Voldemar (ur.) (2006): Creating the european area of higher education. Springer Netherlands.
- Trunk Širca, Nada (2002): Vodenje nevladnih organizacij: primer menedžmenta v visokem šolstvu. V D. Jelovac (ur.): *Jadranje po nemirnih vodah menedžmenta nevladnih organizacij*. Ljubljana: Radio Študent in Študentska organizacija Univerze.
- Van Damme, Dirk (2001): Quality issues in the internalisation of higher education. *Higher Education*, 41: 415–441.
- Wiggins, George (1990): The truth may make you free but the test may keep you imprisoned: towards assessment worthy of the liberal arts. V AAHE ASSESSMENT FORUM, 1990b, *Assessment 1990: Understanding the Implications: 15–32*. Washington: American Association for Higher Education, Assessment Forum Resource.
- Zgaga, Pavel (2004): Bolonjski proces: oblikovanje skupnega evropskega visokošolskega prostora. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Center za študij edukacijskih strategij.

Spletne strani

- ENQA report on Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area, 2005. Dostopno prek: <http://www.enqa.net/bologna.lasso> (25. 6. 2006).
- Oxford Dictionary of Law, 2006. Oxford: Oxford University Press. Dostopno prek: <http://www.oxfordreference.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t49.e1768> (23. 2. 2006).
- Presidency Conclusions, Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Dostopno prek: http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.en0.htm (20. 12. 2005).
- Strategija spremljanja in zagotavljanja kakovosti UL. Dostopno prek: <http://www.uni-lj.si/Aktualno/Posvet/STRATEGIJA.doc> (20. 3. 2006).

Naslova avtorjev:

Jana Nadoh Bergoč
visokošolska sodelavka - asistentka
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
tel: 01 / 5805 211
e-mail: jana.nadoh-bergoc@fdv.uni-lj.si

mag. Andrej Kohont
visokošolski sodelavec - asistent
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
tel: 01 / 5805-236
e-mail: andrej.kohont@fdv.uni-lj.si

RECENZIJE KNJIG

uredila Dejan Jontes in Lucija Mulej

Luka Zevnik

Gregor Tomc: Mentalna mašina – Možgani kot organski motor na duševni pogon. Ljubljana: Sophia, zbirka Sodobna družba, 2005. 343 strani (ISBN 961-62-94-70-9), 16,69 evrov

Knjiga *Mentalna mašina* je nadaljevanje in nadgradnja avtorjevega pionirskega dela na področju kognitivnega družboslovja pri nas z naslovom *Šesti čut*. Tokrat Tomc poleg aplikacije kognitivne znanosti v družboslovju v širši perspektivi t. i. kognitivne antropologije predstavi še splošno ozadje družbenih pojavov. Zbral in povzel je zavidljivo število teorij, s katerimi bralca sistematično vodi od splošnega razumevanja sveta kot celote energijsko materialnih procesov prek raziskovanja teh procesov na ravni posameznika do njihove najkompleksnejše emergentne ravni družbe. V svojih izvajanjih se precej kritično opredeljuje do posameznih teorij in bralcu ponudi lastne prodorne sinteze. Poleg tega se distancira od omejenosti tradicionalnega družboslovja in skuša presežati tudi determinizem naravoslovne znanosti. V kognitivni znanosti vidi tisto paradigmo, ki lahko interdisciplinarno ponudi holistično sliko človeka in njegovega odnosa do sveta in kulturno-družbenih struktur.

Tomc najprej predstavi naravo sveta v najširšem smislu kot celoto energijsko materialnih procesov in opredeli njegove temeljne lastnosti. Prepričan je, da je vse na svetu na enak način in da se svet vzpostavlja šele v interakciji energijskih in materialnih ravni sveta. Naslednja pomembna lastnost sveta je nestabilnost oziroma njegovo stalno spreminjanje. Lastnost emergentnosti sveta pa nam pomaga pojasniti kompleksnejše pojavne oblike, kot sta posameznik in družba. Emergentnost namreč pomeni, da se na ravni energijske materialnosti populacije lahko oblikuje nova kvaliteta. Energijsko materialni svet tako sestavljajo ena in ista dogajanja (anorganski, organski in socialni svet ter fizikalne, biološke in kognitivne energije), ki se neprestano spreminjajo in v interakciji občasno vzpostavljajo nove emergentne ravni.

Iz drugega poglavja z naslovom *Kognitivna energija* lahko sklepamo, da so kognitivni procesi izredno pomembni za razumevanje človeka, hkrati pa tudi eden najkompleksnejših energijsko materialnih procesov v vesolju. Tomc je prepričan, da ga bo mogoče razumeti šele, ko bo kognitivna znanost uspela pojasniti vse njegove emergentne ravni (od nevronov in nevrnskih mrež do posameznikov in skupnosti) ter njihovo vzajemno učinkovanje tako na teoretski kot empirični ravni. Tomc kot najosnovnejšo obliko kognitivnega doživljanja obravnava občutenje, kot kompleksnejši pa čustvovanje in mišljenje.

Po avtorjevem mnenju lahko energijsko materialni svet bitij v najširšem smislu zadovoljivo pojasni samo upoštevanje vseh njegovih ravni, od kemijske, biološke do nazavedne in zavedne kulturne ravni. V takšni optiki Tomc potem ponudi razlage pomembnih človekovih dejavnosti: spolnosti, spanja, sanj, umetniškega ustvarjanja ter moralnega in znanstvenega doživljanja. V nadaljevanju enako drzno, kot predstavi celostno razumevanje človeka z vidika kognitivne znanosti, poda še zanimiv pogled na slovensko novejšo zgodovino in reflektira tudi nekatere aktualne družbene dileme slovenskega prostora.

Zadnji del knjige je namenjen razlagi, kako na substratu energijsko materialnih procesov nastajajo družbeni pojavi in socialna omrežja, in je pomemben prispevek k aplikaciji kognitivne znanosti v sociologijo. Tomc knjigo zaključuje z razpravo o prihodnosti (kognitivne) znanosti in (kognitivnega) družboslovja, saj je prepričan, da se je kognitivna znanost danes znašla v podobni situaciji, kot je bila biologija pred Darwinom. Če naj bi kognitivna znanost postala nova holistična znanost o človeku, je potrebna povsem nova interdisciplinarna paradigma, ki bi na eni strani opustila naravoslovni determinizem in na drugi – z vidika proučevanja družbenih fenomenov – vzpostavila bolj preverljiva razmerja med posameznikom, kognicijo, kulturnim ozadjem in socialnimi omrežji.

Čeprav je Tomc s svojim iskanjem nove znanosti o človeku izredno prepričljiv, pa takšen projekt zaradi specifičnega režima resnice moderne znanosti v sodobni družbi, iz katerega naj bi slednji izhajal, še zdaleč ni neproblematičen. Tomc v *Mentalni mašini* pravi, da če svet obravnava kot produkt enih in istih energijsko materialnih procesov, »to pomeni, da je vse racionalno pojasnjevanje sveta domena moderno razumljene znanosti« (str. 32), in dodaja, da »nič racionalnega ni mogoče reči o svetu izven znanosti, ker je svet, ki ga raziskuje znanost, edini svet, ki obstaja« (str. 33). Če se nam izpostavljene Tomčeve teze zdijo problematične, s tem nikakor nečemo reči, da obstaja še kaj onkraj energijsko materialnih procesov, želeli pa bi opozoriti, da je na energijsko materialno realnost mogočih več (racionalnih) pogledov in da je pogled moderne znanosti samo eden od njih. Pogled moderne znanosti na celoto energijsko materialnih procesov je lahko upravičeno privilegirana le s povsem določenega vidika in namena človekovega prizadevanja: znanosti kot argumentirane in adekvatne zaloge vednosti o pojavih oziroma, kot pravi Tomc, podjetju, ki »gnezdi v iskanju resnice o energijski materiji – to je tistih izrekov, za katere se s preverjanjem izkaže, da se informacije o dražljajih prekrivajo z našimi reprezentacijami o njih« (str. 32). Zdi se, da obstaja nevarnost, da moderna institucionalizirana znanost kognitivno znanost podredi zgolj svoji poglavitni funkciji izboljševanja naših miselnih mnenj o svetu in da, kot priznava tudi Tomc, to počne ne glede na to, ali to komu koristi ali ne. Posledično mislimo, da bi bila velika škoda, če se nesporni potencial kognitivne znanosti ne bi uporabil tudi za raziskovanje vsakdanjih praks, ki bi izboljšale splošne kvalitete človekovega odnosa do sveta znotraj njegove konkretne življenjske izkušnje. Če kognitivna znanost v okviru moderne znanosti ostane na ravni eksperimentov in graditve sistema znanosti na osnovi zgolj racionalnega mišljenja, ki je, kot tako prepričljivo dokaže prav Tomčeva knjiga, pri človeku samo vrh ledene gore, zanemari možnosti povsem praktične uporabe kognitivne teorije na ravni vsakdanjega življenja. Tako na primer za namen reševanja človekovih emocionalnih težav in trpljenja pač ni dovolj še tako lucidna znanstvena ugotovitev, ki jih preprosto opredeli kot skup energijsko materialnih procesov. Pred nami in kognitivno znanostjo je torej izziv, kako njene ugotovitve koristno aplicirati tudi v našem vsakdanjem odnosu do sveta tukaj in sedaj.

Bogomir Novak

Nada Lebarič, Darja Kobal Grum, Janez Kolenc:
Socialna integracija otrok s posebnimi potrebami.
Radovljica: Didakta, 2006.
126 strani (ISBN-10 961-6530-99-2, ISBN-13 978-961-6530-99-6),
19,90 evrov

Avtorji raziskave Nada Lebarič, Darja Kobal Grum in Janez Kolenc obravnavajo vprašanje socialnega vključevanja otrok s posebnimi potrebami v redni pouk javne šole. O socialni integrativnosti in inkluzivnosti govorimo na osnovi evropske in slovenske zakonodaje. Skupina avtorjev omenjene knjige med otroki s posebnimi potrebami preučuje tiste, ki imajo primanjkljaje na posameznih področjih učenja, otroke z mejnimi intelektualnimi sposobnostmi, otroke z različnimi motnjami, kot so višja stopnja naglušnosti, slepote in slabovidnosti ter okvar v duševnem razvoju, in otroke z nekaterimi oblikami gibalne oviranosti ali invalidnosti. Vsi ti otroci so pasivno institucionalizirani v posebnih zavodih, kar sodi v separaten model reševanja, in ne v integrativnega.

Razlikujemo tri sisteme razporejanja otrok s posebnimi potrebami; to so enotirni, zdravo-razumski, dvotirni, segregacijski (*two-track system*) in inkluzijski. Enotirni sistem vse učence vključuje v redni sistem vzgoje in izobraževanja (Španija, Portugalska, Švedska itd.), dvotirni

pa predpostavlja dva ločena sistema. Dijak je vključen bodisi v specializirane šole bodisi v redni sistem šolanja; med njima ni sodelovanja (Belgija, Švica). Slovenija se z Zakonom o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (ZUOPP, 2000) in drugimi zakoni uvršča v drugi sistem. Inkluzijski sistem ima boljše sodelovanje (Danska, Francija, Irska itd.), zato je za zagotavljanje enakih možnosti najprimernejši.

Avtorji knjige *Socialna integracija otrok s posebnimi potrebami* se ukvarjajo z vprašanjem enakih možnosti šolanja otrok s posebnimi potrebami na način njihove sprejemljivosti med sovrstnike v javnih vrtcih in šolah. Ali so skupine teh otrok dovolj odprte, prožne in kohezivne, da se lahko otroci s posebnimi potrebami hitro in kakovostno vključijo mednje? Raziskovalna hipoteza je bila, da redna skupina tem raje in lažje sprejema otroke s posebnimi potrebami v svojo sredino, čim bolj je odprta, prožna in socialno kohezivna. Uspešno vključevanje je tudi pogoj njihovega učnega uspeha. Žal pa raziskave kažejo, da prizadeti otroci v naših vrtcih in šolah večinoma niso uspešno vključeni v zdrave skupine. Raziskovanje avtorjev knjige je empirično, zato najde bralec v njej veliko tabel in grafov, ki dokumentirajo navedene trditve. S sociometričnimi merjenji so avtorji pokazali, da že obstoječa skupina otroke s posebnimi potrebami kot novince sprejme tem težje, čim bolj so ti otroci moteni, kar pomeni, da so jim premalo podobni. Imajo manj kot 80 odstotkov komunikativnosti, socialnih interakcij, odgovornosti in vztrajnosti, vendar jih je pri 40–60 odstotkih še mogoče normalno vključevati, saj celo vsa zdrava populacija teh sposobnosti nima izenačenih.

Obstoječe stanje bi lahko pojasnili tudi s tezo, da v Sloveniji primanjkuje socialnega kapitala pri povezavah med ustanovami in znotraj njih. To pomeni, da je premalo medsebojnega zaupanja, ki je potrebno za doseganje ciljev. Učitelji(ce) in vzgojitelji(ce) sprejemajo idejo o socialni vključenosti motenih otrok z dvomi, predsodki, zadržano in previdno. Zdravi gojenci v vrtcih in učenci v šolah pa tudi niso brez predsodkov do motenih. Očitno gre za zaostajanje pedagoške prakse za uresničevanjem zakonodaje zaradi premajhne strokovne pripravljenosti učiteljev in odsotnosti pomočnika, ki ga v razvitih državah imajo.

Avtorji navajajo dejavnike, ki vplivajo na slabo socialno vključenost otrok s posebnimi potrebami v redne skupine. Prvi je zadržanost strokovnjakov različnih profilov za sodelovanje pri reševanju novih problemov integracije. Naslednji je avtentičnost: manjka pristen, neposredni stik zdravih otrok z motenimi in ni programov, ki bi načrtovali spodbude za skupne aktivnosti pri pasivnih učencih. Tretja težava je v razvijanju stabilnosti oz. koncentracije pozornosti in vztrajnosti pri šolskih dejavnostih. Pogosto manjka natančna diagnoza izobraževalnih potreb motenih učencev. Učitelji bi morali izhajati iz psihofizičnih značilnosti takšnih učencev in preverjati ustreznost novih predstav, kar pomeni tudi razvoj specialnih didaktik. To znotraj sistema VAKOG pomeni, da je treba namesto prizadetega čuta razvijati senzorno kompetenco drugih čutil, ki učencem približajo (socialno) realnost. Četrty dejavnik je organizacija prostega časa, ki bi vključevala čim več raznolikih rekreativnih dejavnosti in iger; velik delež teh otrok prostega časa nima dobro organiziranega. Peti dejavnik je medsebojno sodelovanje otrok za doseganje skupnih učnih ciljev; tudi tu manjkajo spodbude za takšno sodelovanje. Enako velja za šesti dejavnik odgovornosti. V prvem triletju osnovne šole po Kohlbergovi shemi moralnega razvoja še ne moremo pričakovati, da bodo otroci odgovorni za svoja ravnanja. Spodbujati jih je treba k uživanju v potrebe posameznika in razumevanju. 80 odstotkov učiteljev je v anketi odgovorilo, da jim strokovnjaki drugih področij (logopedi, psihologi, specialni pedagogi, defektologi) pri tem spodbujanju ne pomagajo, prav tako pa tudi ne pri načrtovanju, izvajanju in ocenjevanju socialno-integracijskih dejavnosti. Pomembna je tudi kontinuiteta teh dejavnosti, sicer se njihovi učinki izgubijo. Treba bi bilo boljše razvijati jezikovno-komunikacijske spretnosti, pa tudi neverbalne govornice telesa otrok s posebnimi potrebami. Populaciji v vrtcih in prvem triletju osnovne šole kažeta podobnosti in razlike. Integracija otrok je v vrtcih višja, ker so otroci bolj vodljivi in med njimi še ni nastalo toliko socialnih razlik kot v šoli. Sociometrične meritve so pokazale, da niti zdravi otroci v prvem triletju niso med seboj dovolj dobro povezani.

S sistematičnim vzgojno-izobraževalnim delom se izrazitih motenj z integracijo motenih otrok ne da odpraviti, lahko pa se sposobnosti teh otrok toliko razvijejo, da jim to omogoča kakovostnejše življenje. Avtorji knjige niso opredelili, kakšne so posebne izobraževalne potrebe. V Sloveniji so bili že pred letom 2000 poskusi vključevanja otrok z motnjami v razvoju v redne skupine najbližjih vrtecev. Zakonodaja je to formalnosistemske uredila. V praksi pa so pogoji vključevanja kompleksnejši, kot jih lahko predvidi zakon. Če posebne potrebe posameznega učenca niso bile spoznane, zanj ni mogoče napraviti programa; posledica je, da se vključuje v redni program. Prav tako ni koordinacije med organi in komisijami, ki se ukvarjajo z vključevanjem otrok s posebnimi potrebami. Koordinator bi povezoval vse postopke, ki jih je treba opraviti za uspešno vključevanje. Čim izrazitejše so motnje, tem temeljitejše morajo biti pedagoške priprave za dopolnilno in redno delo s temi učenci. Očitno je, da bi morala vodstva šol prilagoditi in reorganizirati delo učitelja, ki ima že polno število ur obveznosti.

Knjiga opozarja pristojne organe, katere ukrepe je treba sprejeti in katere dejavnike upoštevati, da bi vključevanje učencev s posebnimi potrebami sistematično in optimalno zaživel v praksi. Namenjena je tudi vzgojiteljem v vrtcih in učiteljem v šolah, ki v svoje skupine dobijo učence s posebnimi potrebami, saj to zanje pomeni nov pedagoško-didaktični izziv, ter vsem, ki se srečujejo z vprašanji integrativnega pouka.

Maja Turnšek

Melita Poler Kovačič in Karmen Erjavec (ur.): Uvod v novinarske študije. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, zbirka Media, 2005. 396 strani (ISBN 9612352046), 17,52 evrov

Z učbenikom *Uvod v novinarske študije*, posvečenem Manci Košir ob njeni upokojitvi, so avtorji želeli na enem mestu zbrati ključna učna gradiva za 11 predmetov novinarstva. Uvodoma petindvajset akademskih let Koširjeve v portretu opiše Tomo Korošec, sledi pa ponatis enega njenih najbolj navajanih besedil *Javno komuniciranje kot oglaševanje*. Zbornik *Uvod v novinarske študije* je treba v prvi vrsti brati kot poskus obogatitve in olajšanja pedagoškega dela. Kot takega ga odlikuje jasen in lahko razumljiv slog pisanja, zelo dobra opremljenost s ponazoritvami tako dobre kot slabe novinarske prakse in vprašanja oz. vaje za samostojno delo študentov ali uvod v njihovo kritično razmišljanje. Tematsko bi ga lahko razdelili v tri sklope, čeprav te delitve v zborniku ni, teme same pa predstavljajo nabor najosnovnejših znanj, ki bi jih moral suvereno obvladati vsak študent novinarstva.

Najširši sklop je seznanjanje s stalnimi oblikami novinarskega sporočanja, pravili zbiranja informacij ter njihove presoje in strukturiranja v primerno žanrsko obliko. Sem lahko štejemo poglavja Vesne Laban, Marka Milosavljeviča in Sonje Merljak, ki nadaljujejo tradicijo institucionalizacije pričakovanj in standardov, vezanih na stalne oblike novinarskega upovedovanja, katerih začetki segajo v delo Mance Košir *Nastavki za teorijo novinarskih vrst* (1988). Poglavje Vesne Laban *Žanri vestičarske vrste, običajno poročilo in anketa v dnevnem časopisju* bralce uvede v tipologijo stalnih oblik novinarskega sporočanja po Koširjevi: na kratko opiše dejavnike objavne vrednosti in govori o novinarskem diskurzu kot poskusu odgovora na šest osnovnih vprašanj novinarskega sporočanja: *Kdo? Kaj? Kje? Kdaj? Kako? Zakaj?* Avtorica prepoznavna težavnost in problematiko predstave, da je možno objektivno ločevati med dejstvi in mnenji, saj »je vsaka informacija nujno tudi interpretacija ali celo reinterpreteracija«, vendar ta problem rešuje z normo nujnosti podajanja vira informacij, tj. določevalca pomenov, in ozaveščanjem novinarjev o tem, da se morajo v informativnih novinarskih besedilih vzdržati fraz ali besednih zvez, ki bi hote ali nehote izražale novinarjevo stališče. V nadaljevanju avtorica razumljivo, z obilico zgledov,

opiše vestičarsko, poročevalsko in pogovorno vrsto ter pripadajoče žanre in na preprost način pouči o modelu obrnjene piramide, pisanju vodila in primernem navajanju oz. povzemanju izjav v novinarskem pisanju.

Marko Milosavljevič v poglavju *Intervju: metoda dela in novinarski žanr* intervju opredeli kot način zbiranja informacij in kot stalno obliko novinarskega sporočanja. Pri tem opozarja, da se v slovenskem prostoru večinoma govori o intervjuju kot specifični obliki novinarskega sporočanja, ki se po vsebinskih in vizualnih lastnostih razlikuje od intervjujev, kot jih srečamo v anglosaški tradiciji. Za slovenski intervju je značilna jasna vizualna ločnica med besedami novinarja in besedami sogovornika in večinoma ni novinarjevih opisov sogovornika. To pa ne pomeni, da novinar ne posega v intervjuvančev govor, temveč velja pravilo, da ne sme pretvarjati pomena in konteksta izrečenega, dovoljene pa so spremembe z namenom izboljšanja jasnosti in kohezivnosti besedila, bodisi s krajšanjem bodisi z drugimi slovničnimi in stilističnimi spremembami. V nadaljevanju avtor bralca povede v skrivnosti kakovostnega pisanja intervjujev, ki je predvsem posledica dobre priprave novinarja, in poglavje obogati s primeri štirih lastnih objavljenih intervjujev.

Poglavje Sonje Merljak *Novinarsko sporočanje in pisanje: reportaža in portret* uvaja »recept dobrih zgodb« za pritegnitev pozornosti bralcev, tj. literarno novinarstvo, kjer novinar uporabi strukturo in tehnike leposlovja, »pri čemer pa si ničesar ne izmisli«. Avtorica ugotavlja, da literarnega novinarstva v slovenskih medijih skorajda ni, da pa se temu stilu lahko približajo reportaže in portreti, saj je pri teh žanrih v večji meri dovoljena novinarjeva ustvarjalnost, tako pri strukturi (izognejo se lahko zavezujoči obliki obrnjene piramide) kot pri vsebini (napišejo lahko dobro zgodbo, s katero se lahko bralcev čustveno dotaknejo, saj se poistovetijo z »junaki« in njihovimi osebnimi zgodbami).

Drugi sklop obsega jezikoslovna poglavja, ki so osredotočena na novinarsko uporabo jezika. Sem lahko štejemo poglavja Monike Kalin Golob, Tine Verovnik in Toma Korošca. Monika Kalin Golob v poglavju z naslovom *Novinarstvo in jezik (oslovsje)* utemeljuje potrebo po poučevanju jezikovno-stilističnega znanja na novinarskih smereh, ki ni splošno jezikoslovje, temveč interdisciplinarno povezovanje družboslovja in jezikoslovja s specializacijo na publicističnih in predvsem poročevalskih besedilih. V nadaljevanju avtorica, s pomočjo orisa zgodovine poročevalskega stila na slovenskih tleh, definira poročevalsko podzvrst kot ločen del znotraj publicistične zvrsti, ki izhaja iz dejavnosti dnevniškega obveščanja javnosti in jo delimo na poročevalna in presojevalna poročevalska besedila. Pri zgledih iz novinarske prakse ponudi zanimivo osvežitev: za analizo namreč nameni časopisno stran iz *Slovenskega naroda* iz daljnega leta 1873.

V poglavju *Sodobni slovenski jezik med rabo, normo in kodifikacijo* Tina Verovnik opozarja bodoče novinarje, da je stvar njihove vrednostne odločitve že to, koliko energije in časa bo posvetil študiju jezika in poglobljenemu poznavanju konceptov, ki življenje jezika vzdržujejo in poganjajo naprej. Avtorica se posveča knjižnojezikovni normi in njenemu uravnavanju prek jezikovnega sistema, jezikovne rabe in jezikoslovnega uravnavanja. V nadaljevanju prek slovarjev in pravo-pisov analizira kodifikacijo slovenskega jezika po letu 1950. Novost so jezikovni korpusi oz. elektronske zbirke besedil, ki omogočajo vpogled v dejansko rabo jezika. Avtorica opiše trenutno izdelani *Korpus slovenskega jezika FIDA* in načrtovani korpus *FIDA Plus* ter z dvema zgledoma ponazorila uporabnost korpusnih jezikovnih podatkov pri določanju normativnosti jezikovnih prvin prek analize dejanske rabe jezika.

Tretje jezikoslovno poglavje z naslovom *K stilu športnega poročevalstva* avtorja Toma Korošca bralca uvede v osnovno semiološko razlikovanje med jezikom in sliko, vendar se v nadaljevanju osredotoči le na jezik v športnem poročevalstvu, kjer prikaže prepletanje triade tvorec, naslovnik, sporočilo in pomembnost skupnega poznavanja področja komuniciranja, v tem primeru športa, ki novinarju omogoča učinkovito in kreativno rabo stilno zaznamovanih sredstev, tako avtomatizmov kot aktualizmov. V nadaljevanju avtor podrobneje opredeli aktualizme, zunajjezikovne

okolščine, ki omogočajo njihov nastanek, in njihovo delitev v tri skupine, ki jih ponazori tudi z izborom primerov.

Nekako vmes med sklop o žanrih in sklop o rabi jezika bi lahko uvrstili zadnje poglavje učbenika – primer seminarske naloge takrat še študenta Igorja Vobiča: *(Dvo)govor v hibridnem televizijskem sporočilu*. Avtor se najprej ukvarja z vprašanjem povezovanja dveh žanrskih oblik v t. i. hibridno obliko in nato na primeru hibridne oblike televizijskega intervjuja (ki je hibrid intervjuja kot novinarskega prispevka in intervjuja v studiu) preverja veljavnost teze, da je jezikovna kultiviranost televizijskih voditeljev na višji ravni kot pri neprofesionalnem govorniku. Pri tem se dotakne tudi vprašanja »realnosti« medijskih sporočil; primer izbranega hibridnega televizijskega intervjuja je namreč vnaprej posnet intervju, ki pa je predvajan, kot da bi voditelja informativne oddaje v živo postavljala vprašanja – gre torej za »skonstruiran« dvogovor med intervjuvancem in voditeljema. Odločitev urednic, da v učbenik vključita tudi primer dobrega študentskega izdelka, je sicer nepogosta praksa, vendar pomaga študentom pri razmišljanju o tem, kako napisati dobro seminarsko nalogo. Ta uredniška odločitev bi bila v prihodnje dobrodošla osvežitev učbenikov za študente, vendar bi bilo dobro predstaviti večje število predvsem različnih študentskih izdelkov, kar bi po eni strani legitimiziralo različne bolj ali manj ustvarjalne pristope k pisanju in po drugi dajalo študentom vedeti, da so tudi študentski izdelki cenjeni in sposobni doseči visoko kakovost.

Poleg žanrskega in jezikoslovnega sklopa obsega učbenik tudi deli obeh urednic, ki sta vsebinsko ločeni od ostalih poglavij, saj ne obravnavata pravil in napotkov oblikovanja besedil, temveč posegata predvsem na področje kritične (samo)refleksije o novinarskem poklicu in odgovornostih, ki jih ta prinaša.

Melita Poler Kovačič s poglavjem *Utemeljeno moralno presojanje v novinarstvu* izvršuje najpomembnejše poslanstvo univerzitetnega izobraževanja novinarstva: vzgajanje odgovornih novinarjev in z njimi kakovostnega novinarstva. Kritično ocenjuje trenutno stanje krize novinarstva, ki jo prinaša izginjanje novinarske etike. Avtorica na prepričljiv način pomete z najpogostejšimi ugovori in izgovori novinarjev ob pomanjkanju odgovornosti v njihovem pisanju: izgovarjanje na neodgovornost ostalih, omejeno svobodo pisanja, pravico javnosti, da je seznanjena ipd. Novinarski etični kodeks sicer zagotavlja norme, po katerih naj bi se novinarji ravnali, vendar avtorica opozarja, da utemeljeno moralno presojanje v novinarstvu ni le slepo sledenje pravilom, temveč se morajo biti novinarji sposobni soočiti tudi s sivimi področji etičnih dilem, pri tem pa slediti temeljni drži odgovornosti, za katero velja, da je le njihova (asimetrija odgovornosti), da je zasnovana na prizadevanju za razlikovanje med pravilnim in napačnim ter da ima vedno za izhodišče obličje drugega človeka. V nadaljevanju avtorica na izredno razumljiv in preprost način predstavi različne etične teorije in na študiji primera poročanja o samomoru ponazori moralno presojanje skozi prizmo vsake teorije. Zaključuje, da je sprejemljiva rešitev novinarskega moralnega presojanja združitev deontološkega in teološkega pristopa, uokvirjena s temeljno zapovedjo človekovega dostojanstva.

Karmen Erjavec v poglavju, namenjenem predmetu Medijska vzgoja, glede na vsebinsko nit učbenika posega v tematsko najbolj oddaljeno področje. V poglavju *Mediji in spolna identiteta* se namreč ukvarja z družbeno konstrukcijo spolne identitete in naturalizacije spola prek jezika, diskurza in množičnih medijev. Poglavje obogati s številnimi vajami, kako analizirati reprezentacije spolov v različnih množičnih obličjih. Vendar pa so vaje prilagojene nekoliko mlajši skupini, kot so študentje; razlog je verjetno ta, da gre za predmet Medijska vzgoja, kjer se študentje učijo, kako svoje znanje o medijih posredovati osnovno- in srednješolcem.

Sklenemo lahko, da je *Uvod v novinarske študije* dobrodošel uvodni nabor tekstov za študente novinarstva, ki je pomemben korak na poti k ohranjanju in utemeljevanju novinarstva kot stroke z lastnim univerzitetnim izobraževanjem, a vendar le eden od korakov na tej poti. V prihodnosti je skoraj nujno ta učbenik nadgraditi z besedili, ki bodo ločeno ter še bolj razširjeno in poglobljeno predstavljala tri ključna področja novinarskih študij: žanrsko oblikovanje novinarskih besedil,

jezikoslovni pogled na novinarsko uporabo jezika in družbenokritično refleksijo novinarskega poklica. Priporočljivo bi bilo dodati tudi vsebine četrtega področja, to je komunikacijskih in medijskih sistemov. *Uvod v novinarske študije* je namreč zapisan predvsem s stališča individualne novinarske produkcije, nič pa ni v njem napisanega o delovanju medijev kot sistemov novinarske produkcije, v katere je novinar umeščen in ki v največji meri pogojujejo njegovo delovanje.

Literatura:

Košir, Manca (1988): *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Marinko Banjac

Andrew Gamble: Politika in usoda.

Ljubljana: založba Sophia, zbirka Sodobna družba, 2006.

143 strani (ISBN961-6294-73-3), 16,27 evrov

Prevod Vlasta Vičič, spremna beseda Jernej Pikalo

Je mogoče o neoliberalizmu in globalizaciji povedati še kaj, kar do sedaj ni bilo povedano? Vprašanje je ob skorajda neskončni reiteraciji njunega premišljanja simptomatično. Prostor družboslovne znanosti je kritično refleksijo neoliberalne globalizacije in njene umeščenosti v družbenopolitični kontekst videl že ničkolikokrat. Je mogoče o politiki in usodi v povezavi z globalizacijo in neoliberalizmom povedati še kaj, kar do sedaj ni bilo povedano? Andrew Gamble je prepričan, da je o času, v katerem živimo in ki je prežet s splošnim odporom ali bolj apatijo do politike, treba razmišljati kot o inherentnem diskurzu neoliberalne globalizacije. Gamble v pričujočem delu motri idejo pojmovnega okolja usode in njenih linij povezanosti s politiko, pri čemer je ključna umestitev razmišljanja v narativno polje neoliberalizma in globalizacije.

Gamblova izhodiščna in hkrati osrednja ideja je, da je politika, ki jo izžame v treh razsežnostih moči, identitete in ureditve, v sodobnem svetu nereduktibilno pripeta na specifični pojmovni stroj usode. Politično, povezano z vprašanji dejavnosti in oblikami gospodstva, oblikovanjem identitet in kreiranjem družbenopolitičnega prostora, se v trenutnem prevladujočem umevanju nahaja znotraj dimenzije označevalca usode kot končnosti. Teleološkost v tem oziru predestinira politiko, jo usmerja na linearno in enosmerno pot k predoločeni enemu samemu cilju. Gamble posebno pozornost nameni vnaprej determinirani usodi, ki jo imenuje endizem. Gre za ideologijo konca – konca zgodovine, konca nacionalne države in konca politike (str. 17). Mantra tovrstnih zgodb je prelom s preteklostjo. Njeni pripovedovalci trdijo, da je evolutivno sosledje dogodkov pripeljalo k trenutku, ko je staro razumevanje sveta neprimerno. Ključni paradigmatški skok v sodobnem času zahteva nove vzorce vedenj, nove vrste institucij, ki bodo bolj primerni in bodo zato tudi boljše služili trenutni dejanskosti. Endizem izpričuje radikalnost: išče zgodovinski moment, ki ga označi za razkol, razpoko, od koder vznikne novo. Ta partikularni moment samega sebe izpričuje v dimenziji univerzalnega, saj ravno to partikularno napoveduje ali celo konkretizira obstoj prihodnjega, ki je tu na novo zato, da ostane.

Gamble opozarja, da je konec zgodovine interpretiran na vsaj tri različne načine. Prvi je povezan s postmodernim miselnim tokom, ki naj bi zavračal zgodovinske konstrukte kot okvire razlage sedanosti. Drugi je depikcija Heglovega razumevanja konca zgodovine kot razodetje njenega smisla. Tretji pa je tesno prežet z razvpitim liberalnim ideologom Francinom Fukuyamo in njegovo interpretacijo konca zgodovine kot konca alternativ liberalni (predstavniški) demokraciji.

Postmodernistični obrat je po mnenju Gambla odpušitev trditev o objektivnem smislu zgodovine preko dekonstrukcije meta-zgodb, ki govorijo o gibanju k določenemu cilju in se izdajajo za pojasnjevalne okvire trenutnih dejanskosti. Zanihanje objektivnosti je hkrati gravitacija k relativizmu in odprtosti subjektivnih interpretacij. Avtor monografije trdi, da je tovrstno podjetje naslonjeno k nihilistični drži dvoma in kritike vsega.

Heglov pomen konca zgodovine je povezan z bitko pri Jeni iz leta 1809, ko je Napoleonova armada potolkla Prusijo; za Hegla je ta dogodek pomenil zmagoslavje idealov francoske revolucije nad evropskimi *anciens régimes*. Zmaga je ustoličila moderne principe individualizma, delitve zasebne in javne sfere ter univerzalnih svoboščin. Heglovski konec, trdi Gamble, nosi dvojni pomen: cilj in dokončnost (str. 32). Kot zgodovinske lahko v tem smislu označimo dogodke, ki imajo objektivni pomen, kot proizvod duha, ki preko ovir napreduje na višjo stopnjo družbene ureditve. Gre za proces, ki se odvija v človeškem umu; dejavnost uma napolnjuje preteklost s smislom in namenom, ki prispeva k napredovanju proti končni stopnji, kjer se zgodovina konča. To je bila podlaga za liberalno historicistično interpretacijo Hegla, kakršno je razvil Francis Fukuyama.

Fukuyama je s svojim (že skorajda do skrajnosti izrabljenim) koncem zgodovine postal razvpit z objavo članka 1989. leta, ko je po koncu hladne vojne slavil izginjanje alternativ triumfirajočemu liberalizmu. Padec berlinskega zidu je po mnenju Fukuyame neizpodbiten dokaz čistega zloma velikih ideologij. Gamble pravi, da je prispevek o razglaševanju konca zgodovine nekakšen spremni tekst dogajanjem, ko je sovjetski socialistični blok v bipolarnem svetu izgubljal »boj« s simbiotičnim spojem predstavniške demokracije in kapitalizma. Razglašanje smrti velikih ideologij socializma in komunizma je hkrati v prevladujočih zgodbah pomenilo razglasitev zahodne družbenopolitične ureditve kot sistema prve izbire.

Osrlednje mesto je v knjigi namenjeno lociranju ideje endizma v prevladujoči logiki sinhronega odnosa neoliberalne globalizacije s predstavniško demokracijo. Gamble prikaže zgodbe, ki govorijo o zgolj eni možnosti: širjenje globalnega kapitalizma je nemogoče ustaviti. Sile globalnega trga, razvoj informacijske tehnologije kot globalnih komunikacijskih sistemov so gibalo družb, njihovo vodilo in usoda. Meje nacionalnih držav se pod silami mednarodnih gospodarskih tokov rušijo, nacionalne države izgubljajo svojo vlogo, svet se povezuje. Z uveljavitvijo sprege političnih doktrin neoliberalizma in neokonservativizma od konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let je na pohodu diskurz o vsestransko koristni širitvi kapitalizma, ki se prikazuje kot vrednostno nevtralen in znanstven. O koristnosti takšnega gospodarskega sistema ni potrebno prepričevanje v političnih terminih, temveč naj bi o tem pričali makroekonomski kazalci sami. Pomembno je, kot opozarja Gamble, da zgodba o zgodbi, ki ne pozna drugačne zgodbe, nosi masko neideološkosti. Takšna dispozicija mora imeti zaslonbo, ki jo poišče v fatalizmih konca avtoritete, konca oblasti in v koncu javne sfere.

Gamble pokaže, da je koncept političnega ogrožen, ker se zdi, da se avtoritete vse bolj umikajo. Konservativni misleci trdijo, da so (post)moderne družbe priča razkroju tradicionalnih vrednot, liberalni teoretiki pa vztrajajo, da je v ospredju vse večji poudarek na sodobni znanosti, katere argumenti so tehtni in morajo pretehtati nad političnimi odločitvami (str. 65). Ali drugače: sprejetje in izvajanje določenih politik se prikazuje kot nepolitična odločitev, ki temelji na znanstvenih argumentih. Politika se skriva za znanost. Še več: ideja konca politike se v nekaterih inačicah upodablja kot odpravljjanje oblasti. Konec vladanja se prevaja v upravljanje. Na tem mestu tovrstne zgodbe govorijo o koncu politike, saj »igre ne vodijo« več ljudje, temveč jih narekujejo pravila, birokracija, tehnologija in svetovni trg. Prostor za politiko se zapira, ker je ta odveč, ker je neuporabna. Kot piše Gamble, naj bi kompleksnost gospodarskih sistemov zahtevala tehtne odločitve tistih, ki znajo v takem okolju strokovno delati.

Očitno je, da ljudje izgubljajo voljo do udeležbe v javnih zadevah. Javni interes za politični angažma vse bolj usiha. Gamble pojasnjuje, da je vzrok temu prevladujoča oblika demokracije.

Kljub temu da gre za predstavniško demokracijo, se ljudje počutijo odrinjene, njihovo mnenje pa se vse manj sliši in upošteva. Političnim strankam gre le za glasove, zaradi česar nagovarjajo vse širši krog volilnega telesa. In posledično so tudi njihove politične orientacije vse bolj razvodenele.

Gamble v delu *Usoda in politika* pokaže, da je diskurz neoliberalne globalizacije postpolitičen in neideološki. Trdi, da v njem prevladuje logika konca politike, s čimer se brezbriznost in apatija do nje polasti tudi širših množic. Ljudje postanejo, trdi Gamble, za politiko nezainteresirani. Če pravi, da so takšne zgodbe neoliberalnih apologetov skrajno redukcionistične, potem podobno lahko trdimo tudi za njegov argument. Demokracija v službi kapitalizma namreč spodbuja aktivno državljanstvo; od tod tudi mnoga nova družbena gibanja, ki iščejo politične poti za uveljavljanje pravic zapostavljenih skupin ipd. Da so njihovi napor, vsaj kar se strukturnih sprememb tiče, zaman, je druga zgodba. Toda bistveno je, da neoliberalni diskurz ne deluje le na ravni odtegnitve politike. Postpolitični čas je čas, v katerem je politična dejavnost zaželeno ravno zato, da bi ta čas lahko bil postpolitičen.

Knjiga, ki je v izvorniku izšla leta 2000, prikaže, kakšna je neoliberalna fatalistična retorika in kakšni so njeni argumenti, o čem nas prepričuje. Ko premislimo knjigo kot celoto, dobimo občutek, da gre zgolj za opis zgodb, ki so trenutno prevladujoče in hkrati v službi ščitenja tronske pozicije ideologije neoliberalizma in konservativizma. Gamble tako na nekatera vprašanja (če sploh) odgovori neprepričljivo, kot na primer, na kakšen način deluje retorika ideologije in zakaj ravno na ta način uspe (ne)učinkovito delovati. Čeprav, kot pravi Gamble sam, zagovarja politiko in politično, pa ne ponudi alternativ, ki bi to politično prevedle v konsistentno obliko upora proti neoliberalnemu diskurzu, ki fatalistično trdi, da smo neizbežno obsojeni na liberalno demokracijo s kapitalizmom. In prav zato so morda prav alternative tisto, kar v svetu brez alternativ potrebujemo.

Andreja Vezovnik

**M. M. Bahtin/V. N. Vološinov, J. V. Stalin,
R. Williams: Marksizmi in jezikoslovje. Ljubljana: Društvo za sodobno
družbenopolitično polemiko – Agregat, 2005.
143 strani (ISBN 961-238-573-4), 6,26 evrov**

Prevod Ana Geršak, Jernej Habjan, Ana Jereb, Gal Kirn, Marko Kržan, Matjaž Šprajc

Marksizmi in jezikoslovje je prvi zbornik prevodov iz zbirke Oktobra. Gre za samostojno delo društva Agregat, skupine kritično mislečih študentov in študentk, ki se svojega dela loteva z vso resnostjo in angažiranostjo. Prevodi temeljnih tekstov Bahtina/Vološinova, Stalina in Williamsa vsekakor niso lahek zalogaj, zato je takšne projekte tudi v prihodnje treba finančno podpirati in jih sprejemati odprtih rok. Ker lahko zbornik interpretiramo kot vzor prizadevnega dela peščice študentov, bi izdelek utegnil spodbujati pogosto zaspano in vse bolj pragmatično naravnano študentsko populacijo, ki danes komaj kdaj sliši za marksizme, kaj šele, da bi doumela njihov pomen za sodobno družbeno teorijo. Teksti se zato vrnejo na sam začetek marksističnega jezikoslovja in bralcu ponudijo nekatere iztočnice za razmislek.

Zbornik je sestavljen iz treh spremnih besed in treh prevodov. Gal Kirn poda začetne misli, sledi spremna beseda Marka Kržana in prevod nekaj poglavij Bahtinovega/Vološinovovega dela *Marksizem in filozofija jezika: osnovni problemi sociološke metode v znanosti o jeziku*. Nato je v zborniku mogoče prebrati spremno besedo Leva Centriha in prevod Stalinovega teksta *Marksizem in vprašanja jezikoslovja*. Za zaključek avtorji izberejo pregledno poglavje iz Williamsove monografije *Marksizem in književnost*.

Začnimo pri slogovno in interpretativno okorni uvodni besedi Gala Kirna. Avtor pohiti s pojasnjevanjem zgodbe o krivičnem zatiranju marksistične teorije v znanstveni in politični sferi, pri tem pa ne razlikuje med odnosom znanosti do marksistične teorije in socialistično ureditvijo kot domnevno marksistično politično prakso. Še bolj problematično pa je, da Kirn ne upošteva heterogenosti časovne in prostorske dimenzije, v kateri se je odnos do marksizma nasploh zelo spreminjal. Kirnove poenostavljene obsodbe demonizacije marksizmov so podprte s trditvijo, da je (bila) marksistična teorija v jezikovnih teorijah zanemarjena. Posledično si avtor zastavi nekoliko poenostavljeno vprašanje, »kaj lahko marksizmi uvedejo v preučevanje jezika« (str. 7).

Če upoštevamo časovno-prostorsko dinamiko marksističnih teorij, menimo, da si je bolj smiselno zastaviti vprašanje, kaj so marksizmi uvedli v preučevanje jezika/diskurza, saj ne moremo zaobiti dejstva, da sodobne (kritične) diskurzivne teorije/analize veliko črpajo prav iz marksizmov. Bahtinovi/Vološinovovi koncepti žanra, dialogizma oz. intertekstualnosti so danes med pomembnejšimi pojasnjevalnimi orodji pristopov znotraj kritične diskurzivne analize, diskurzivne psihologije ter širše gledano tudi medijskih in kulturnih študij. Marksistične paradigme namreč ne gre pojmovati v eni sami časovno-prostorski točki, saj bi pojasnjevanje v tem primeru morali omejiti zgolj na vlogo specifičnih teoretikov. Ker pa se Marx konkretno ni ukvarjal z jezikom, Kirn govori o marksizmih nasploh. Če poleg navedenega prvotnega Bahtinovega/Vološinovega marksizma upoštevamo tudi vpliv zahodnega in neomarksizma, ugotovimo, da so marksizmi prisotni v vrsti teorij in pristopov, vezanih na pojasnjevanje jezika/diskurza. Za primer lahko omenimo npr. feministične interpretacije diskurza, diskurzivno teorijo političnih teoretikov, kot sta Ernesto Laclau in Chantal Mouffe, francosko diskurzivno šolo, Stuarta Halla znotraj britanskih kulturnih študij in mnoge druge. Avtor bi uvodno besedo moral obogatiti z nekaj ključnimi referencami, s katerimi bi podprl svoje trditve, ki mestoma ostajajo nedorečene. Moteče so tudi nepotrebne tujke, nerodne stavčne formulacije in ponavljanje vsebin.

Tekst Marka Kržana popravi vtis, saj vsebuje vse ključne elemente spremne besede. Bralcu poda interpretativno ogrodje, saj izpostavi in razloži ključni ideji Vološinovega/Bahtinovega teksta in nas na koncu seznanj z nepogrešljivimi biografskimi podatki. V prevodu Jerneja Habjana, Ane Geršak in Marka Kržana sledijo poglavja iz prej omenjene Bahtinove/Vološinove monografije. Avtorji se odločijo za prevod delov, ki se ukvarjajo s kritiko dveh nasprotnojuočih si trendov v preučevanju jezika. Bahtin/Vološinov kritično obravnavata individualistični subjektivizem K. Vosslerja in abstraktni objektivizem F. de Saussura. Prvi trend avtorja zavrneta zaradi napačne predstave opozicije družbenega in individualnega ter opozorita na redukcioniistično razlago jezika kot takega, ki nastaja izključno v posameznikovi zavesti. Drugemu trendu pa očitata strukturno determinističen pogled na jezik. Poudarjata tudi, da je monološko pojmovanje jezika zmotno, saj se na ta način rabo jezika iztrga iz družbenega konteksta. Postvarilo pojmovanje jezika in družbe zamenjata z idejo aktivnega družbenega jezika. Avtorja zato predlagata dialoški model razumevanja jezika, ki predvideva povezovanje jezikovnega in družbenega ter s tem bistveno vplivata na poznejše analize jezika. Sodobnejše teorije s pridom vključujejo tudi njuno edinstveno teorijo govornih žanrov kot občutljivih kazalcev sprememb v ideoloških in družbenih formacijah, ki jo petindvajset let pozneje ponovno oživi Bahtin v slovitim eseju *Problem govornih žanrov*.

Medtem ko je Vološinov sprva žel priznanja znanstvene javnosti, je Bahtin ostajal v ozadju. Čeprav danes večina »bahtinologov« trdi, da je bil avtor *Marksizma in filozofije jezika* pravzaprav Bahtin sam, slednji nikdar ni dobil doktorata in je s konsolidacijo stalinizma, skupaj z Medvedevim in Vološinovim, še dodatno marginaliziran. Ponovno zanimanje za dela omenjenih avtorjev se je razmahnilo šele v sedemdesetih letih. Zakaj bi torej v istem zborniku prevajali Bahtina/Vološinova in Stalina, kljub vsemu ni vprašanje uredniške nemoralnosti ali provokativnosti. Vprašanje je smiselno postaviti v okviru vrednotenja Stalinovega eseja kot (ne)relevantnega teoretskega dela. Z omenjenim problemom se posredno ukvarja tudi spremna beseda Leva Centriha. Avtor se zaveda, da je Stalinov prispevek k teoriji jezika praktično nič (str. 77), saj gre pri njegovem

tekstu tako rekoč za prazni označevalec, ki predstavlja odprto polje za hegemonске boje. Centrih skuša vrednost Stalinovega teksta pokazati skozi Althusserjevo perspektivo. Althusser v prvem poglavju svojega dela *Pour Marx* (v angleškem prevodu *For Marx*) Stalinovo kritiko Marxove šole uporabi kot analogijo svoje kritike Gramscija. Pri tem gre za Althusserjevo zavračanje domnevno Gramscijevega poskusa pojmovanja intelektualcev v okviru družbene nadzidave in posledično izpeljavo Althusserjevega epistemološkega reza v Marxovi filozofiji. Stalinov *Marksizem in vprašanja jezikoslovja*, v prevodu Ane Geršak, se namreč ukvarja z zanikanjem pojmovanja jezika kot nadzidave. Omenjeni spisi, ki so bili leta 1950 objavljeni v Pravdi, so namreč splošno znani po tem, da so naredili konec šoli N. S. Marra. Stalin namreč ostro zavrne Marrovo povezovanje jezika z nadzidavo in razrednim karakterjem. Kljub morebitni smiselnosti Stalinovih trditev pa ta v primerjavi z Bahtinom/Vološinovim naredi korak nazaj. Vrne se namreč k ortodoksnemu marksističnemu vprašanju statusa nadzidave in pri tem jezik objektivizira do skrajnosti. V tehnicističnem duhu ga predstavi kot okostenelo sredstvo nacionalističnega bahaštva, s čimer lahko vrednost njegovega prispevka k teoriji navsezadnje vrednotimo podobno kot Marrovega. V čem je torej relevantnost objave Stalinovega teksta ostaja nedorečeno. Kljub Centrihovi bistroumni navezavi na analogijo Stalinove zavrnitve Marxa in Althusserjeve kritike Gramscija verjamemo, da je relevantnost prevoda Stalinovega teksta bolj kot ne dokumentaristična.

Williamsov pregledni tekst iz dela *Marksizem in književnost*, tokrat v prevodu Ane Jereb, Gala Kirna in Matjaža Šprajca, je smiselno izbran zaključek. Poleg zgodovinskega pregleda ruskih marksizmov namreč v ospredje postavi ravno inovativnost Vološinovove/Bahtinove teorije in s tem začne odgovarjati na naše začetno vprašanje, kaj so marksizmi prinesli k teoriji jezika. Izpostavi vrednost šole marksistične lingvistike, ki jo po njegovem mnenju najbolje oriše prav delo Vološinova *Marksizem in filozofija jezika* (str. 133). Njegov prispevek je po Williamsovem mnenju edinstven, saj gre za ponoven premislek o celotnem problemu jezika znotraj marksistične orientacije (str. 134). Vološinova/Bahtinova negacija objektivizma in psihologizma namreč pripelje do pojmovanja jezika kot »dinamične in artikulirane prezenze v svetu« (str. 136).

Za zaključek lahko zapišemo, da zbornik veliko obeta, četudi ne gre za popoln izdelek. Kimova uvodna beseda tako denimo predstavlja tveganje, da bi zahtevnejšega bralca odvrnila od nadaljnje branja. Ostale spremne besede so sicer bolj dodelane, vendar (tudi pri prevodih) pogrešamo obogatitev z natančnejšimi biografskimi podatki, orisom konteksta in vsebine, ki so za razumevanje Bahtinovega/Vološinovovega in Stalinovega dela izjemno pomembni. Kopica nasprotujočih si informacij, ki zadevajo delo in življenje prevedenih avtorjev, do danes ostaja nepojasnjenih. Njihova sistematizacija bi nedvomno pripomogla k razumevanju tekstov. Skupina avtorjev se je lotila ambicioznega projekta. Prav tako si je pri pojasnjevanju filozofskih dilem zastavila visoke cilje. V prihodnje bomo nadaljevanje zbirke seveda pozdravljali, le nekoliko manjša pretencioznost bi bila dobrodošla. Morda bi spremne besede lahko bile pregledni teksti, ki včasih navržejo več informacij kakor pretenciozno zastavljeni filozofski eseji. Navsezadnje naj bi bil cilj prevajanja temeljnih tekstov slednje bralcu čim bolj približati, prostora za filozofske razprave pa je dovolj tudi v drugih »medijih«.

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Srna Mandič

People's first autonomous housing: a comparative analysis among EU member states

The article deals with people's first autonomous housing after they leave home; by building on the literature and using data from the European Survey of Quality of Life it focuses on two issues. First, it compares the time people leave home among EU member states and confirms similarities among the new member states and the southern European states which are both witness to the late leaving of home; however, significant differences are also found among the new member states and their subgroups that call for further consideration. Second, the availability of housing as a structural factor is tested for its impact on the time of leaving home among countries and a statistically significant correlation is found between the size of the rental housing stock and the time of leaving home.

Key words: first autonomous housing, timing of leaving home, comparative analysis, quality of life

Marjana Harcet

Islamic feminism: between the secularisation and ethicalisation of religion

At the very beginning, the article poses the question of whether »Islamic feminism« exists at all and presents the priority tasks and methods by which we usually comprehend the term of »Islamic feminism«. It also points out that in the Islamic world there is an awareness of improving the status of women. This can also be perceived within particular individual impulses of females and males and within the efforts of particular women's movements mentioned in the text. At the end, the problem of naming along with the disputable content of the term »Islamic feminism« is addressed, namely if it is derived exclusively from religion and if its aim is only to improve the status of these women who are, by their religious conviction, Muslims.

Key words: Islam, women, feminism, interpretation.

Tanja Oblak Črnič

Online journalism through journalists' eyes

Online journalism represents a controversial novelty and there are diverse reactions to this phenomenon. The notions of hypertext, interactivity and multimedia have been

adopted in the organisational culture of journalism in the last 10 years. Although the web has just celebrated its 15th birthday, scientific discussions and empirical evidence concerning the impacts of online journalism on journalist profession are still quite rare. This paper opens up the question of journalistic perceptions and interpretations of how the Internet is being used in the context of their profession. With the help of a recent empirical study »The European journalist and the Internet« the paper explores the attitudes of journalists regarding the consequences of the Internet and their opinions about online journalism.

Key words: online journalism, interactivity, hypertext, adoption, usage and internet effects

Vesna Laban , Melita Poler Kovačič

Journalistic references in news agency texts

The authors discuss how the Slovenian Press Agency (STA) quotes or summarises the opinions of its sources. Using the linguo-stylistic method, they analyse the linguistic means of reference in the STA's reports. The analysis reveals the use of 71 verbs for saying, thinking and perceiving which can be explained as a result of the journalists' attempt to write livelier texts and to avoid repetition. The use of direct speech is surprisingly rare; journalists mostly summarise the news sources' statements, referring to the reports of foreign news agencies and media organisations which lead to double or even triple references. There is also some inconsistency as to indicating the borders between the author's part of the text and the news source's opinion. The exaggerated use of syntax structure, which expresses unreliability, can be ascribed to the journalists' excessive concern to pass on the quotes »objectively«.

Key words: news agency journalism, news sources, linguistic means of reference, Slovenian Press Agency

Luka Zevnik

A Foucault-inspired view of consumer culture

In his article the author conveys a Foucauldian perspective on consumer culture and tries to present the advantages this perspective could bring to a critical analysis of this widespread socio-cultural phenomenon. He draws from the theory of ethics and technologies of the self of the late Foucault. On the basis of Foucault's genealogy of the modern form of subjectivity the author reveals the horizons of the gradual erosion of freedom also inherent in contemporary consumer practices. By illuminating a certain continuity of the lack of autonomy still present in the modern form of subjectivity, the

author questions the thesis about detraditionalisation and, more importantly, opens up the field of resistance and the possibility of establishing more autonomous forms of subjectivity.

Key words: consumer culture, technologies of the self, genealogy, consumer practices, compulsory happiness, aesthetics of existence

Jana Nadoh Bergoč, Andrej Kohont

The path to the Bologna reform – considerations of quality and the role of human resource management in higher education

The authors discuss the concept of the quality of higher education which is, at a time when Europe faces tendencies to harmonise the European higher education area, particularly topical. There have been considerable deviations in perspectives on how to improve the quality of higher education since the 1980s, when the concept was implemented in Europe, until the present. At the forefront of the article lies the concept of quality as a transformation, which implies the learner as an autonomous subject. In this context, teachers are stimulated to use more contemporary pedagogical tools and to take an active role in the development of critical thinking and empowerment of learners. Simultaneously they are obliged to search for adequate ways of implementing the Bologna process. In this process the role of management, especially human resource management in higher education institutions, is crucial. Nevertheless, this discipline is still not emphasised enough within the higher education management processes. The majority of changes in the area of quality improvement are concentrated on the identification of measures, indexes and standards of quality to help higher education institutions satisfy the goals of the Bologna reform and other similar tensions. This is reflected in Slovenia as well as in the European higher education area.

Key words: quality of higher education, human resource management, higher education institutions, Bologna reform

Table of Contents

ARTICLES

People's first autonomous housing: a comparative analysis among EU member states Srna Mandič	7
Islamic feminism: between the secularisation and ethicalisation of religion Marjana Harcet	25
Online journalism through journalists' eyes Tanja Oblak Črnič	43
Journalistic references in news agency texts Vesna Laban , Melita Poler Kovačič	65
A Foucault-inspired view of consumer culture Luka Zevnik	85
The path to the Bologna reform – considerations of quality and the role of human resource management in higher education Jana Nadoh Bergoč, Andrej Kohont	97

BOOK REVIEWS

Gregor Tomc: <i>Mentalna mašina – Možgani kot organski motor na duševni pogon.</i> <i>Luka Zevnik</i>	119
Nada Lebarič, Darja Kobal Grum, Janez Kolenc: <i>Socialna integracija otrok s posebnimi potrebami.</i> <i>Bogomir Novak</i>	120
Melita Poler Kovačič in Karmen Erjavec (ur.): <i>Uvod v novinarske študije.</i> <i>Maja Turnšek</i>	122
Andrew Gamble: <i>Politika in usoda</i> <i>Marinko Banjac</i>	125
M. M. Bahtin/V. N. Vološinov, J. V. Stalin, R. Williams: <i>Marksizmi in jezikoslovje.</i> <i>Andreja Vezovnik</i>	127
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	133

Navodila avtorjem

1. Prispevke za rubrike *Znanstveni članki*, *Stroka – aktualno* in *Profesionalne novice* avtorji pošljejo na elektronski naslov: brina.malnar@fdv.uni-lj.si; prispevke za rubriko *Recenzije knjig* pa na naslov: dejan.jontes@fdv.uni-lj.si ali lucija.mulej@fdv.uni-lj.si. Prispevki, poslani po običajni pošti, se oddajo v treh tiskanih izvodih, zraven naj bo priložena primerno označena disketa s prispevkom v elektronski obliki. Iztis prispevka naj bo narejen enostransko na formatu A4.
2. Prispevek naj ima dvojni medvrstični razmik, tip črk Times New Roman, velikost črk 12 in levo poravnavo. Strani v prispevku naj bodo zaporedno oštevilčene.
3. Članek naj obsega od 5.000 do 8.000 besed, vključno z opombami, seznamom literature in grafičnimi prikazi, recenzija ali prikaz knjige pa od 1.000 do 1.200 besed.
4. Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo merilom knjižne slovenščine, ne sprejme v recenzentski postopek.
5. Z rezultatom postopka kolegialnega recenziranja članka bo avtor seznanjen v dveh mesecih od oddaje članka. Neobjavljenih prispevkov uredništvo avtorjem ne vrača. Pregledi in recenzije knjig se ne recenzirajo.
6. Če je prispevek že bil ali pa bo v kratkem objavljen v drugi reviji, mora avtor to izrecno navesti.
7. Na posebnem listu naj avtor poleg naslova znanstvenega članka navede svoje ime in priimek, akademski naslov in/ali profesionalni naslov, naslov elektronske pošte in številko telefona. Hkrati naj predlaga uvrstitev svojega članka v eno od naslednjih štirih kategorij: izvorni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, strokovni članek, kratek znanstveni prispevek.
8. Prva stran besedila naj vsebuje le naslov in morebitni podnaslov članka brez oznak avtorstva.
9. Podnaslovi, ki naj obsegajo največ dve ravni, naj bodo oštevilčeni desetiško in levo poravnani.
10. Članku je treba priložiti povzetek, v katerem avtor jasno opredeli namene, dognanja in sklepe prispevka. Povzetek, in sicer v slovenščini in v angleščini, mora biti izpisan na posebni strani. Skupna dolžina obeh povzetkov ne sme presegati 250 besed. Prav tako je treba dodati do pet ključnih besed, tako v slovenščini kot v angleščini.
11. Avtor naj v besedilu označi najprimernejša mesta za grafične izdelke (tabele, skice, grafikone itd.) po zgledu: [Tabela 1 približno tukaj]. V dokončni obliki naj bodo ti izdelki priloženi na koncu besedila. Naslov tabele je nad tabelo, naslov grafa pa pod grafom. Naslov tabele se zaključí s piko. Avtor naj prostor, ki ga grafični izdelek v prispevku zasede, šteje v obseg besedila bodisi kot 250 besed (pol strani) ali 500 besed (cela stran). Uredništvo ima pravico, da grafične izdelke umesti v besedilo glede na najustreznejši prelom strani. Vseh prikazov naj ne bo več kot osem.
12. Število in dolžina opomb naj bosta omejena le na najnujnejše. Opombe naj bodo podčrtne in zaporedno številčene. Avtor lahko v objavi različici članka priloži kratko zahvalo, ki bo natisnjena na koncu prispevka pred seznamom literature.
13. Sklic na vir v besedilu naj bo sledeči: (Sztompka 1993). Stran, na kateri se navedek v delu nahaja, se napiše za dvopičjem: (Wallace 1988: 577). Če sta avtorja navedenega dela dva, navedete oba: (Adorno in Horkheimer 1990), pri večjem številu avtorjev izpišite le prvo ime: (Stanković in dr. 1999). Dela enega avtorja, ki so izšla istega leta, med seboj ločite z zaporednim dodajanjem malih črk (a, b, c itd.) stično ob letnici izida: (Bourdieu 1996a). Dela različnih avtorjev, ki se vsa nanašajo na isto vsebino, naštejte po abecednem redu, med njimi je podpičje: (D'Andrade 1995; DiMaggio 1997; Zerubavel 1997).
14. Dela, navedena v članku, morajo biti v abecednem seznamu navedena na koncu v poglavju z naslovom Literatura. Če so bili v prispevku uporabljeni viri, se seznam virov pod naslovom Viri uredi posebej. Če je naslovov spletnih strani več, se lahko navedejo tudi v posebnem seznamu z naslovom Spletne strani. Pri navedbi spletne strani se v oklepaju dopiše datum dostopa. Vsako enoto v teh seznamih zaključuje pika. Način navedbe enot v poglavjih Literatura/Viri/Spletne strani je naslednji:
 - Rus, Veljko (1999): Vrednote zaposlenih do dela in do družbe. Družboslovne razprave, XV (30–31): 113–133.
 - D'Andrade, Roy (1995): A Folk Model of the Mind. V D. Holland in N. Quinn (ur.): Cultural Models in Language and Thought: 112–151. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Lamont, Michele, in Fournier, Marcel (ur.) (1992): Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality. Chicago, London: The University of Chicago Press.
 - Le Goff, Jacques (1999): Medieval Civilization. Oxford, Cambridge: Blackwell.
 - Garton, Luis, in dr. (1997): Studying Online Social Networks. Journal of Computer-Mediated Communication, 3 (1). Dostopno prek: <http://jcmc.huji.ac.il/vol3/issue1/> (20. 5. 2001).
 - Laurenti, Jeffery (1998): The New U. N. Assessment Scale and Analysis of the Rate Revisions Adopted by the 52nd United Nations General Assembly. Dostopno prek: <http://www.unausa.org/newindex.asp?place=http://www.unausa.org/programs/scale.asp> (9. 12. 2004).
 - United Nations peacekeeping. Dostopno prek: <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/index.asp> (28. 2. 2006).
15. Daljši navedki (več kot 40 besed) naj bodo postavljeni v samostojen odstavek, z zamaknjenimi robovi, v manjšem tisku in brez narekovajev.
16. Avtor je dolžan za gradiva, ki jih uporablja v prispevku, pridobiti dovoljenje lastnika avtorskih pravic. Za tako dovoljenje se v prispevku na ustrezen način zahvali.
17. Avtor prenese materialne avtorske pravice za objavljeni prispevek na izdajatelja revije.
18. Ob izidu prejme vsak avtor članka in vsak recenzent en izvod Družboslovnih razprav, (prvonapisani) avtor znanstvenega članka pa tudi deset separatov svojega prispevka. Članki niso honorirani, prevodi in recenzije pa le po predhodnem dogovoru.

Srna Mandič

**Odhod v prvo samostojno stanovanje:
primerjalna analiza med državami EU**

Marjana Harcet

Islamski feminizem med sekularizacijo in etizacijo vere

Tanja Oblak Črnič

Spletno novinarstvo skozi optiko novinarjev

Vesna Laban, Melita Poler Kovačič

Poročevalska sklicevalnost v agencijskih besedilih

Luka Zevnik

Foucaultovski pogled na potrošno kulturo

Jana Nadoh Bergoč, Andrej Kohont

**Na poti v bolonjsko reformo – razmislek o kakovosti
in vlogi upravljanja človeških virov v visokem šolstvu**

ISSN 0352-3608

9 770352 360015